

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

TÖRE BİTİĞİ
(İNCELEME-METİN)
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ahmet BURAN

HAZIRLAYAN
Ersin AKBULUT

Elazığ-2017

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

TÖRE BİTİĞİ
(İNCELEME-METİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

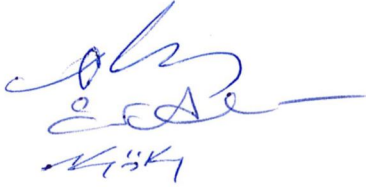
DANIŞMAN
Prof. Dr. Ahmet BURAN

HAZIRLAYAN
Ersin AKBULUT

Jürimizin 10.03.2017 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği/oy çokluğu ile kabul etmiştir.

Jüri Üyeleri:

- 1) Prof. Dr. Ahmet BURAN
- 2) Prof. Dr. Ercan ALKAYA
- 3) Doç. Dr. Abdullah KÖK

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Töre Bitigi****(İnceleme-Metin)****Ersin AKBULUT****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı****Yeni Türk Dili Bilim Dalı****Elazığ-2017; Sayfa:XII+149**

Türk tarihi içerisinde çok önemli bir konuma sahip olan Kıpçaklar, batıya doğru göçler sonucunda üç kola ayrılmışlardır. Bu kollardan biri Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa'ya doğru göç eden ve Deşt-i Kıpçak diye adlandırılan bölgeye adını veren aynı zamanda adı geçen bölgede yüzyıllarca etkin olan Kıpçaklardır. Bu Kıpçak grubunun bir kısmı göç yolları üzerindeki Ermenilerle yakın ilişkiler kurmuş ve Gregoryanlık mezhebini kabul etmişlerdir. Gregoryanlık mezhebini kabul eden Kıpçakların, Gregoryanlık mezhebinin alfabesi olan Ermeni alfabesiyle yazıya geçirdikleri eserler olmuştur. Bu çalışmamızda Gregoryan Kıpçak Türkçesiyle yazılan Töre Bitigi eserinin Avusturya nüshasının ses ve şekil bilgisini inceledik. Eserden hareketle Gregoryan Kıpçak Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özelliklerini gözler önüne sermeye çalıştık. Ayrıca çalışmamızın giriş bölümünde alanın adlandırmasında yaşanan sorunlar üzerine görüşlerimizi belirttik.

Anahtar Kelimeler: Kıpçaklar, Gregoryan Kıpçak Türkçesi, Töre Bitigi, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi

ABSTRACT

Master Thesis

Töre Bitigi

(Examination - Text)

Ersin AKBULUT

The University of Firat

The Institute of Social Sciences

The Department of Turkish Language and Literature

Elazığ-2017; Page: XII+149

Qypchaqs, who have an important position in the history of the Turks, were divided into three branches as a result of the migrations to the West. One of those branches is the Qypchaqs who migrated to Eastern Europe through the north of Black Sea. Those Qypchaqs who gave the name of the region called “Desht-i Qypchaqs” were influential in that region for centuries. A part of this group of Qypchaqs had forged closer ties with Armenians and adopted the Gregorian sect. There are some written work of those Qypchaqs which are in Armenian alphabet which is the alphabet of Gregorian sect. In this study, we analyzed the phonetic and morphology of the Austrian copy of Töre Bitigi which was written in Gregorian-Qypchaq Turkish. Based on the work, we tried to reveal the phonetic and morphology specifications of Gregorian-Qypchaq Turkish language. In addition, in the introduction section we opened our thoughts regarding the problems in the name of the field in the introduction.

Keywords: Kipchak, Gregorian Kipchak Turkish, All Over the honor, Phonetics, Morphology

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖN SÖZ	X
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ.....	1
1.1. Kıpçaklar	1
1.2. Kıpçak Türkçesi.....	3
1.3. Gregoryanlık Mezhebinin Oluşması	6
1.4. Kıpçak-Ermeni İlişkileri ve Kıpçakların Gregoryanlığı Benimsemesi.....	7
1.5. Gregoryan Kıpçak Türkçesi	8
1.6. Alanın Adlandırılması	11
1.7. Töre Bitigi	12
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1. SES BİLGİSİ	14
1.1. Ünlüler Ve Ünlü Olayları	14
1.1.1. Eserde Kullanılan Ünlüler.....	14
1.1.2. Kalınlık-İncelik Uyumu	14
1.1.2.1. -siz	15
1.1.2.2. +Ga.....	15
1.1.3. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu.....	15
1.1.3.1. “g/y >v değişmesi:.....	15
1.1.3.2. –vuçi	16
1.1.3.3. –(I)yIr-	16
1.2. Ses Olayları.....	16
1.2.1. Ünlü Düşmesi.....	16
1.2.1.1.g>v değişmesi sonucu meydana gelen ünlü değişmesi:	16
1.2.2. Ünlü Daralması.....	17
1.2.3. Ünlü Genişlemesi	17
1.2.6. Ünlü Düzleşmesi	18
1.2.7. Ünlü Yuvarlaklaşması.....	18
1.2. Ünsüzler ve Ünsüz Olayları	19

1.2.1. Eserde Kullanılan Ünsüzler.....	19
1.2.2. Ünsüz Olayları.....	19
1.2.2.1. Tonlulaşma	19
1.2.2.3. Akıcılaşma	20
1.2.2.4. Sızıcılaşma	21
1.2.2.5. Tonsuzlaşma	23
1.2.2.2. Ünsüz düşmesi	24
1.2.2.3. Ünsüz Türemesi	24
1.2.2.5. Ünsüz Benzeşmesi	24
İKİNCİ BÖLÜM	25
2. ŞEKİL BİLGİSİ	25
2.1. İsim Çekim Ekleri	25
2.1.1. İsimlerde Çokluk	25
2.1.2. İsimlerde İyelik.....	26
2.1.3. Hâl Ekleri	29
2.1.3.1. Yalın Hâl.....	29
2.1.3.2. İlgi Hâli Eki: +nIn, +nUn, +In, Un	30
2.1.3.3. Belirtme Hâli Eki: +nI, +n +I	31
2.1.3.4. Yönelme Hâli Eki: +GA, +KA, +A	31
2.1.3.5. Bulunma Hâli Eki: +DA, +tA.....	32
2.1.3.6. Çıkma (Ayrılma) Hâli Eki: +DAn, +tAn.....	33
2.1.3.7. Vasıta Hâli Eki: bile, +n	34
2.1.3.8. Eşitlik Hâli Eki: +çA.....	34
2.1.3.9. Yön Gösterme Hâli Eki: +GARİ, +rA.....	34
2.1.4. Soru Eki: mI, mU	35
2.2. Fiil Çekim Ekleri.....	35
2.2.1. Geniş Zaman	35
2.2.2. Geçmiş Zaman.....	36
2.2.2.1. Görülen Geçmiş Zaman.....	36
2.2.2.2. Duyulan Geçmiş Zaman	39
2.2.3. Şimdiki Zaman	40
2.2.4. Gelecek Zaman.....	42
2.3. Tasarlama Kipleri.....	43
2.3.1. Emir –İstek Kipi	43

2.3.2.Dilek-Şart Kipi	45
2.3.3.Gereklilik kipi	46
2.4. Fiillerin Bileşik Çekimleri.....	47
2.4.1. Birleşik Fiillerin Hikâyesi.....	47
2.4.1.1.Geniş Zamanın Hikâyesi	48
2.4.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi	48
2.4.1.3. Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi	48
2.4.1.4. Gelecek Zamanın Hikâyesi.....	49
2.4.1.5. Dilek-Şart Hikâyesi.....	49
2.4.2.Birleşik Fiillerin Şartı	49
2.4.2.1. Geniş Zamanın Şartı.....	49
2.4.2.2. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı	49
2.4.2.3. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı.....	50
2.5. Basit Kelimeler	50
2.6. Türemiş Kelime	51
2.7. Yapım Ekleri.....	51
2.7.1. Addan Ad Türeten Ekler.....	51
2.7.1.1. +A	51
2.7.1.2. +Aç	51
2.7.1.3. +Ah.....	51
2.7.1.4. +An.....	52
2.7.1.5. +CA	52
2.7.1.6. +CAK	52
2.7.1.7. +CI.....	52
2.7.1.8. +cIK.....	53
2.7.1.9. +DAş	53
2.7.1.10. +dIz.....	53
2.7.1.11. +GA, +hA	53
2.7.1.12. +GInA.....	54
2.7.1.13. +II, +IU	54
2.7.1.14. +IIK, +IUK, +IIh, +IUh	54
2.7.1.15. +(U)n	55
2.7.1.16. +(U)nç(U)	55
2.7.1.17. +sI, +sU	55

2.7.1.18. +sIz, +sUz.....	55
2.7.2. Fiilden Ad Türeten Ekler	56
2.7.2.1. -A+.....	56
2.7.2.2. -AGAn+	56
2.7.2.3. -Ah+	56
2.7.2.4. -AnAK+	56
2.7.2.5. -ç+.....	57
2.7.2.6. -(I-U)v, -(I-U)K+.....	57
2.7.2.7. -GA+, -hA+.....	57
2.7.2.8. -GI+, -KI+, -vU+.....	58
2.7.2.9. -GIç+.....	58
2.7.2.10. -I+, -U+	58
2.7.2.11. -ICI+	58
2.7.2.12. -Ih+, IK+.....	59
2.7.2.13. -Im+	59
2.7.2.14. -mA+.....	59
2.7.2.15. -mAK+, -mAh+	60
2.7.2.16. -(I-U)n+.....	60
2.7.2.17. -(I-U)ş+	60
2.7.2.18. -(I,U)t+.....	60
2.7.2.19. -vUçI+.....	60
2.7.3. Addan Fiil Türeten Ekler	61
2.7.3.1. +A-	61
2.7.3.2. +(A)r-.....	61
2.7.3.3. +DA-.....	61
2.7.3.4. +GA-.....	62
2.7.3.5. +hIr-.....	62
2.7.3.6. +lA-	62
2.7.3.7. +sIn-, +sUn-	62
2.7.4. Fiilden Fiil Türeten Ekler.....	63
2.7.4.1. -DIr-.....	63
2.7.4.2. -vUr-/ gUr	63
2.7.4.3. -GUz-.....	63
2.7.4.4. -(I, U)l-.....	64

2.7.4.5. –In-	64
2.7.4.6. –Ir-	64
2.7.4.7. –İş-	64
2.7.4.8. –It-	64
2.7.4.8. –y-	65
2.8. Fiilimsiler	65
2.8.1. İsim Fiiller	65
2.8.2. Sıfat Fiiller	66
2.8.3. Zarf Fiiller	67
2.9. Kelime Grupları	70
2.9.1. Sıfatlar	70
2.9.1.1. Niteleme Sıfatları	71
2.9.1.2. Belirsizlik Sıfatları	71
2.9.1.3. Sayı Sıfatları	72
2.9.1.3.1. Asıl Sayı Sıfatları	72
2.9.1.3.2. Sıra Sayı Sıfatları	72
2.9.1.4. Soru Sıfatları	72
2.9.1.5. Belirtme Sıfatları	72
2.9.1.5.1. İşaret Sıfatları	73
2.10. Zamirler	73
2.10.1. Şahıs Zamirleri	73
2.10.2. Dönüşlülük Zamiri	74
2.10.3. İşaret Zamirleri	74
2.10.4. Soru Zamirleri	74
2.10.5. Belirsizlik Zamirleri	75
2.11. Zarflar	75
2.11.1. Zaman Zarfları	76
2.11.2. Yer-Yön Zarfları	76
2.11.3. Soru Zarfları	76
2.11.4. Miktar Zarfları	77
2.11.5. Durum Zarfları	77
2.12. Edatlar	77
2.12.1. Çekim Edatları	77
2.12.2. Bağlama Edatları	78

2.12.3. Pekiştirme Edatları	79
2.13. Ünlemler	79
2.14. Gregoryan Kıpçak Türkçesi Metinlerinde (Töre Bitigi) Söz Dizimi ve Söz Varlığı Özellikleri.....	79
SONUÇ	82
KAYNAKÇA	84
EKLER	87
ÖZ GEÇMİŞ.....	149

ÖN SÖZ

Türkçe, çeşitli lehçeler halinde değişik Türk toplulukları tarafından konuşulan dilin ortak adıdır. Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleri birçok kişi tarafından incelenmiştir. Bilimsel anlamda Kıpçak Türkçesi araştırmalarının XIX. yüzyılda başlamasından sonra dünya üzerinde birçok bilim adamı bu tarihî lehçeye ait pek çok metni gün yüzüne çıkarmış ve dil özelliklerini inceleyerek dönem özelliklerini tespit etmeye çalışmıştır. Bu dönemle ilgili yeni metinler ortaya çıkarılmaya başlanmıştır. Gregoryan Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserler üzerine kapsamlı bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bu dönemde yazılmış olan metinlerin tamamı günümüz Türkiye Türkçesine çevrilmemiştir. Latin alfabesine aktarılan az sayıdaki metin üzerine bazı gramer çalışmaları yapılmıştır.

Bu çalışmada, Gregoryan Kıpçak Türkçesiyle yazılmış Töre Bitigi metninin ses ve şekil bilgisi özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Eseri Latin harflerine çevirmiş olan Aleksandr Nikolayeviç Garkavets'in yazı çevirisi kullanılmıştır. Çalışmada Töre Bitigi metninin Avusturya Nüshası kullanılmıştır.

Çalışmamız 'Giriş, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Sonuç ve Metin' olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde öncelikle bu dönemin adlandırılması üzerinde durulmuştur. Bunun yanında yazılan eserlerin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Töre Bitigi metniyle ilgili genel bilgilere yer verilmiştir. Eserde işlenen konular genel hatlarıyla tanıtılmıştır.

'Ses Bilgisi' ana başlığıyla verdiğimiz bölümde ise eserin ses bilgisel özellikleri ünlüler ve ünsüzler başlıklarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için yer yer Eski Türkçedeki fonetik şekillerle karşılaştırma yoluna gidilmiştir.

'Şekil Bilgisi' bölümünde kelime yapımı, kelime türleri, isim ve fiil çekimi anlatılmıştır. Bu bölümde her bir gramer unsuru, fonetik varyantları ve anlamsal fonksiyonlarıyla tasvir edilerek ortaya konulmuştur. Her örneğin karşısına Türkiye Türkçesindeki anlamı ve metin içerisinde geçtiği sayfa numarası verilmiştir.

Çalışmanın ‘Sonuç’ bölümünde bu çalışma ile varılan sonuçlar değerlendirilmiştir. ‘Kaynakça’ bölümünde ise çalışma hazırlanırken yararlanılan kaynaklar, yazarların soyadlarının alfabetik sıralamasına göre verilmiştir.

‘Metin’ bölümünde Aleksandr Nikolayeviç Garkavets’in Latin harflerine çevirip yayımladığı Töre Bitigi’nin Avusturya nüshasından incelediğimiz (sayfa: 149-210) kısım yer almaktadır.

Lisans öğrenimimden itibaren güler yüzü, engin tecrübesi ve şaşmaz yol göstericiliğiyle desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet BURAN’a teşekkürlerimi sunmak benim için vefa borcudur. Lisans öğrenciliğimden beri desteklerini gördüğüm, fikir ve kaynak bakımından yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER’e Prof. Dr. Ercan ALKAYA’ya, Doç. Dr. Fatih ÖZEK’e, Yrd. Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN’a teşekkürlerimi sunuyorum. Tanıştığımız günden itibaren olduğu gibi çalışma esnasında da maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen kıymetli dostlarım Abdülbaki ERCAN, Enes MUTLUAY ve Fatih ERZEN’e teşekkürlerimi sunuyorum

Elazığ-2017

Ersin AKBULUT

KISALTMALAR

Ar	: Arapça
ET	: Eski Türkçe
Far	: Farsça
TB	: Töre Bitigi
Yun	: Yunanca

Çeviri Yazı İşaretleri

ā	: Uzun a
ħ	: Hırıltılı h
č	: ç sesi
š	: ş sesi
ŋ	: Damak n'si
ī	: ı sesi
ā	: e sesi
ġ	: ğ sesi

GİRİŞ

1.1. Kıpçaklar

Kıpçaklar, batılı kaynaklar tarafından “Kumanos, Falben, Kun”, Ruslar tarafından “Polovtsi”, Ermeniler tarafından “Chardeş”, Gürcüler tarafından “Kipşak” adlarıyla anılmışlardır. İslam kaynaklarında ise Kıpçaklar “Kıbcâk, Kıbşâk, Kıfçak, İmek, Kimek” adlarıyla zikredilmişlerdir. Bu farklı adlandırılmalar “sarı, sarımsı, saman renginde olan sarı saç” anlamlarına gelmektedir. Kıpçak adının geçtiği ilk Rus kaynaklarına baktığımız zaman Kıpçakların; Peçenek, Türkmen ve Uzlar’la aynı kavimden olduklarını vurgulamaktadır. Rus kaynaklarından yola çıkarak Kıpçakların bu halk konglomeratosunda (farklı halkların oluşturduğu birlik) idareyi ellerinde bulundurduklarını söyleyebiliriz (Uydu Yücel, 2002:420).

Kıpçak adının geçtiği ilk yazıt Uygur Kağanı İl İtmiş Bilge Kağan’ın (747-759) mezarının bir parçası olduğu düşünülen Şine-Usu’dur. Bu mezar parçasında geçen *Türk Kıpçak elli yıl olurmuş* “Türk Kıpçaklar elli yıl idare etmiş.” cümlesinden hareketle Kıpçakların II. Köktürk Kağanlığı’nın (682-745) bir parçası olduklarını ifade edebiliriz (Golden, 2002:224-225).

Kıpçaklar Avrasya’dan, Doğu Avrupa’ya, Afrika’ya kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Kıpçakların yaşadıkları bu alanı İslam kaynakları *Deşt-i Kıpçak* Batı kaynakları *Cumania* olarak adlandırmaktadır. Kıpçaklar hüküm sürdükleri bu geniş coğrafyanın politik, ekonomik, kültürel hayatı ile etnogenezinde silinmez izler bırakmışlardır (Rásonyi, 1971:146-147).

XI. yüzyılda Kimerlerle beraber yaşayan Kıpçaklar bu topluluk içerisinde idarecilik görevini yürütmekteydiler. İlerleyen zaman diliminde K’i-tan baskıları, salgın hastalıklar, otlak darlığı sebepleriyle İdil nehrinin üzerinden batıya doğru göç etmişlerdir. Göç hareketiyle beraber Uzlar’ı batıya iterler ve Rus knezleriyle komşu olurlar. Rus kaynakları ilk kez 1055 yılında Kıpçaklardan bahseder. Daha sonra Bizans’a karşı isyan başlatan Peçeneklerle beraber Edirne’yi kuşatmışlardır. Edirne’nin kuşatılmasını takip eden yıllarda Kıpçaklar Bizans’a karşı akınlar düzenlemişlerdir (Uydu Yücel, 2002:420).

Kıpçaklar hüküm sürdükleri bu coğrafyada bir çok kavim ve toplulukla ilişkiler kurmuşlardır. Rus knezleri, Kıpçakların yardımlarını sağlamak ve nüfuz etmek amacıyla Kıpçak liderlerinin kızlarıyla evlenmişlerdir. Anadolu Selçuklu Devletinin akınlarına karşı koymakta güçlük çeken Gürcü Kralı II. David (Kurucu David) Kıpçaklardan yardım alabilmek için Kıpçak liderlerinden Atrak'ın kızıyla evlenmiştir. Böylece Gürcüler ile Kıpçaklar arasındaki münasabetler başlamıştır. Don-Kuban boylarındaki Kıpçaklar, Gürcü Kralı David'in isteği üzerine Çoruh, Kür çevrelerine yerleşmiştir. Çoruh dolaylarına yerleşen 40.000 Kıpçak ailesinden o dönemde çok güçlü atlı birlik oluşturulmuştur. Bu birlik sayesinde Anadolu Selçuklu Devletinin akınları durdurulmuştur. Aynı birlikler sayesinde Gürcüler İran üzerine de çok başarılı seferler düzenlemiştir.

Kıpçak liderlerinin Gürcistan'ı terk etmesinden sonra kendileriyle beraber buraya gelen Kıpçak ailelerinden bir kısmı dönmeyerek Gürcistan'da kalmışlardır. Gürcistan'a gelerek Don ve Kuban boylarını boşaltan Kıpçaklardan, Kırım yarımadasında kalanlar buradaki şehirlere yerleşerek ticaret yapmışlardır. Kırım'ı bir ticaret merkezi haline getiren Kıpçaklar Selçuklu Devletinin Kırım'a seferleri sırasında Sudak'ı savunmak amacıyla Ruslarla askeri işbirliği yapmışlardır. Daha sonraki yıllarda Moğol akınlarına karşı yine Ruslarla işbirliği yapan Kıpçaklar başarısız olmuşlardır.

Moğol orduları 1236'da *Deşt-i Kıpçak* bozkırlarını ele geçirerek Kıpçakları ağır yenilgilere uğratmışlardır. İstiladan kaçan Kıpçakların bir bölümü Macaristan içlerine sığınmış ve ilerleyen yıllarda hristiyanlaşarak yerli halk içinde kaybolmuşlardır. Büyük bir kısım Kıpçak ise İdil Bulgarlarının topraklarındaki ormanlık alanlara yerleşmiştir. Bu toprakların ilerleyen yıllarda tamamen Kıpçaklaşmasında bu olay önemli rol oynamıştır. Daha sonra bu topraklarda Altın Orda Devleti kurulmuş ve Kıpçak hakimiyeti sona ermiştir.

1241 yılında kurulan Altın Orda Devletinde nüfusun büyük bir bölümünü Kıpçaklar oluşturuyordu. Nüfus içerisinde Kıpçakların yoğun olması Moğolların da Türkleşmesini sağlamıştır. 15. yüzyılda Altın Orda Devletinin parçalanmasıyla Kıpçakların bir kısmı hristiyanlaşarak benliklerini kaybetmiştir. Bir kısmı da diğer Türk boyları içerisinde benliklerini yitirerek günümüze gelmişlerdir.

Irak Kıpçakları başlangıçta Selçuklu Devletine bağlıyken daha sonradan bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu Kıpçaklar bazen bağımsız bazende Eyyubi Devleti himayesinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Suriye’de ve Mısır’da hüküm süren Eyyubiler bu zorlu coğrafyada varlıklarını devam ettirebilmek amacıyla kuvvetli esirlerden ordularında yararlanıyorlardı. Bu kuvvetli esirlerde Kıpçak ve Çerkeslerdi. Moğol istilasını sonucunda Kıpçakların büyük bir kısmı Mısır’a doğru hareket etmiş. Eyyubilere son verip Memlûklülerin kurulmasıyla Kıpçaklar bu yeni devletin hakim unsuru olmuştur (Pritsak, 1979:111-112).

1.2. Kıpçak Türkçesi

Kıpçak Türkçesi orta dönem Türkçesinin batı grubunda yer alan bir Türk lehçesidir. Kıpçak boy birliği federasyonunda yer alan diğer halklarla beraber Karadeniz kıyılarında Batı Türkçesinin Kuzey grubunu oluşturmuşlardır.

Orta Türkçe döneminde Türk dilinin batı kolunu Kıpçak (Kuman) ve Oğuz boylarına mensup olan Türklerin dilleri meydana getirir. Türk dili içerisinde değişiklik gösteren yeni yazı dillerinin ortaya çıkışı XIII. yüzyılda olmuştur. Kıpçaklar ve Oğuzların batıya göçleri ve farklı bölgelere yönelmeleri sonucunda bu lehçeler arasındaki farklılıklar daha belirgin hale gelmiştir. Kıpçaklar ile Türkmenlerin uzun süre birlikte yaşamaları sebebiyle Kıpçak Türkçesiyle Türkmen Türkçesi arasında çok yakın ilişki vardır (Bilgin-Hacıeminoğlu, 2002:422).

Kâşgarlı Mahmut *Dîvânu Lüğâtî’t-Türk*’te Kıpçak Türkçesiyle Oğuz Türkçesini birlikte verir. Onun verdiği bilgilerden de bu iki lehçenin birbirine benzediği anlaşılmaktadır. Bu iki kavimden Kıpçaklar kuzeye, Oğuzlar da güneye doğru göç etmişler, yerleştikleri yeni coğrafyalarda dilleri birbirinden ayrılmış, iki ayrı Türk lehçesi olarak gelişmiştir. Bu iki Türk lehçesini konuşan Türk boylarından birinin kuzeye birinin güneye göç etmesi sonucunda birbirlerinden uzaklaşmalarıyla lehçeler arasında bir takım farklar meydana gelmiştir. (Bilgin-Hacıeminoğlu, 2002:42).

Göçler sonucunda birbirinden ayrılan bu iki kavim aradan geçen yıllardan sonra Mısır’da tekrar bir araya gelmişlerdir. Mısır’da yaşanan bu birliktelik yıllarında bir takım eserler meydana gelmiştir. Bu eserlerin dillerinin hangi lehçenin dil özelliklerini taşıdığına yönelik tespit çalışmalarında çeşitli güçlükler yaşanmaktadır.

Kıpçak Türkçesi asıl gelişimini güneyde Mısır ve Mısır'a yakın coğrafyalarda meydana getirmiştir. Kıpçakların Mısır ve civarında oluşturduğu Memluk hakimiyeti sırasında, Memluk devletinin hakim unsurunun dilini öğrenmek amacıyla gramer, sözlük, fıkıh gibi konularda çeşitli eserler yazılmıştır (Karamanlıoğlu, 1994: XIX,XXV).

Kıpçak Türklerinden kalan eserleri üç grup içerisinde inceleyebiliriz.

A)Karadeniz'in Kuzeyinde Kullanılan Kıpçak Türkçesi (Kuzey Kıpçak Türkçesi): Kuzey Kıpçak Türkçesinin temelini Altın Orda Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan Kıpçaklardan derlenen kelimeler ve misyonerlik faaliyetleri için yazılan *Codex Cumanicus* (Kuman Kitabı) oluşturur. Kitabın tek nüshası Venedik Katadrelî Kütüphanesinde bulunmaktadır (Güner, 2013:25).

Kitap, 55 sayfa İtalyan, 27 sayfa Alman bölümü olmak üzere iki farklı defterden oluşmaktadır. Gotik harflerle yazılan eser birden fazla kişinin yazmalarından oluşmuştur. Eserin yazımı her iki kısımda da kendi içerisinde farklılıklar göstermektedir. Eseri yazan misyonerlerin yabancı seslere aşina olmamaları ve yaklaşık değerleriyle yazmalarından dolayı yazımlarda farklılıklar bulunmaktadır.

Codex'in yazılış tarihiyle ilgili bilim dünyasında bir görüş birliği olmamakla beraber eserin İtalyanca bölümünün başında 11 Temmuz 1303 tarihi bulunmaktadır. İtalyan bölümünde yer alan bu tarihin telif tarihi mi yoksa asıl nüshadan kopyalanma tarihi mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Almanca bölümünün 1362 yılında hediye edildiği düşünülürse eserin bu kısmının yazılış tarihi olarak 13. yüzyılın sonlarıyla 14. yüzyılın başlarının referans alınmasının daha doğru sonuçlar doğuracağı kanaatindeyiz. Ayrıca Codex'in bu bölümünün orijinal olduğu ve başka nüshalardan alınmadığı görüşü hâkimdir (Argunşah-Güner, 2015:22).

Codex'in nerede yazıldığıyla ilgili tartışmalar bitmemiştir. Araştırmacıların bir kısmı Kırım'da Saint John Manastırı'nda Fransiskan keşişler tarafından yazıldığı tezini savunurlar. Diğer bir grup bilim adamı ise Kırım'da Tana, Kefe, Solkat ve Soldaya şehirlerinden birinde yazıldığı görüşünü ileri sürmektedir.

Eserin İtalyanca bölümünün Latince, Farsça ve Kıpçak Türkçesinin kullanıldığı bir bölgede sadece dini maksatla değil günlük hayatı kolaylaştıracak pratik bilgileri elde etmek amacıyla yazılmış olabileceği kanaati yaygındır. Özellikle bu görüşü savunan

Rasovskiy, tezini eserdeki kelime hazinesini göstererek savunmuştur (Çağatay, 1943:763).

Eserin İtalyan bölümünün İtalyan kolonilerinin yaşadığı Kırım şehirleri civarında, Alman bölümünün ise misyonerler tarafından Kıpçakları hristiyanlaştırmak için yazıldığını söylememiz doğru olacaktır. Eserin yazarının kim olduğu hakkında net bilgi yoktur. Eserle ilgili Wilhelm Radloff, Gyula Nemeth, Annemaria Von Gabain, Mustafa Argunşah ve Galip Güner önemli çalışmalar yapmışlardır.

B) Gregoryan Kıpçak Türkçesi Eserleri: XI. yüzyılda Ermeni Bagratlı Devletinin yıkılmasından sonra Ermeniler bugünkü Gürcistan topraklarından kuzeye Kırım'a göç etmeye başlarlar. XII. ve XIII. yüzyıllarda bölgedeki Ermeni nüfus daha da artmıştır. Ermenilerin bölgede bulunan Kıpçak Türkleriyle ilişkilerinin artması, siyasi ve sosyal sebeplardan dolayı Kıpçak Türkçesini öğrenmiş ve bunu kilise ibadetlerinde kullanmışlardır. Bu döneme ait eserler 1559-1664 yılları arasında yazılmıştır. Eserlerin çoğu Ukrayna'da olmasına rağmen II. Dünya Savaşı yıllarında Almanlar Ukrayna'dan çekilirken eserlerin çoğunu yakmışlardır. Bu döneme ait yakılmayan eserlerin diğerleri ise Viyana, Paris, Breslau ve Krakow kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Muhafaza edilen bu eserlerin sayısı yirmi sekizdir. Gregoryan Kıpçak Türkçesi eserlerinin konularına göre tasnifi şu şekildedir: Tarihî Vakayinameler, Kanun Kitapları ve Mahkeme Sicil Defterleriyle Tutanakları, Dil Bilgisiyle ilgili Eserler ve Sözlükler, Dini Metinler, Edebî Metinler, Doğa Bilimlerine Ait Metinler. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinden ilk defa Avusturyalı Türkolog Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst 1912 yılında bahsetmiştir. Gregoryan Kıpçak Türkçesiyle ilgili önemli çalışmalar Omeljan Pritsak, A. Garkavets, Jean Deny, Hülya Kasapoğlu Çengel, Erdoğan Altınkaynak tarafından yapılmıştır.

C) Mısır (Memlük) Kıpçak Türkçesi Eserleri: Memlük Devleti yöneticilerinin bir kısmının Kıpçak Türkü olmasından dolayı Türkçe, Memlük Devletinde önem kazanmıştır. Konuşma yazma dili Arapça olan halkın Türkçe öğrenebilmesi amacıyla çeşitli eserler yazılmıştır. Memlük-Kıpçak eserlerinin dili; asıl Memlük Kıpçak Türkçesi, asıl Oğuz Türkçesi ve Kıpçak-Oğuz karışımı bir dil olmak üzere üç grupta incelenmektedir. Bu dönemde: İrşadü'l-müluk ve's-selatin, Kitab fi'l-fikh, Kitab fi'l-fikh bi-lisani't-Türki, Kitab-ı Mukaddime-i Ebü'l-Leys es-Semerkandi adlı dinî eserler;

Baytara-tu'l-vazih, Kitab fi ilmi'n-nüşşab, Kitabu Riyazeti'l-hayl, Münyetü'l-guzat adlı ilmî eserler; Bulgatü'l-müştak fi lugati't-Türk ve'l-Kıfçak, Ed-Dürretü'l-mudia fi-luga-ti't-Türkiyye, El-Kavaniü'l-külliyeye li-zabti'l-lugati't-Türkiyye, Et-Tuhfetü'l-Zekiy-ye, Kitab-ı Mecmu-ı Tercümanı Türki ve Mogoli, Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak adlı sözlük ve dil bilgisi kitapları ve Kitabu Gülistan bi't-Türki adında bir edebî eser yazılmıştır

1.3. Gregoryanlık Mezhebinin Oluşması

Ermeni toplumu Hristiyanlığı kabul etmeden önce Zerdüştlük dinine inanıyorlardı. Ermeni Kralı Tridat'ın Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra Kirkor/Gregoire, eski tapınakları yıktırması ve Kayseri Metropolitliğine giderek dinî önder makamında bulunan Leons tarafından Ermenistan'ın baş ruhbanı reisi olarak kutsanmıştır (Öztürk, 2011:8).

Ermenilerin Hristiyanlığı kabulünden sonra aradan uzun zaman geçmeden Ermeniler tarafından yeni bir mezhep oluşturuluyor ve Ermeniler kendilerini bu mezhebe tabî kılmışlardır. Bu mezhebin adı Gregoryanlık, mezhep adını Ermeniler arasında Hristiyanlığın benimsenmesini sağlayan, ve bu mezhebi millî bir mezhep haline getiren Kirkor/Gregoire'den almıştır. Aziz Gregoire'nin yolunu takip edene Gregoryan, bu mezhebe de Gregoryanlık adı verilmiştir. Ermeni kilisesi, Kalkedon'a (Hristiyanlığın ekümenik konsili); Greklere ve Romalılara karşı ulusal ve millî bağımsızlıklarını korumak için karşı çıkmışlardır.

Ermeni toplumunun mezhep çatışmaları sonunda millî bir mezhep oluşturmasıyla Hristiyan dünyasıyla olan bütün bağları kopmuştur. Bu dönemde Ermenilerin kendi alfabelerinin olmamasından dolayı kendi dillerinde yazılmış İncil bulunmamaktadır. Alfabeden ve yazılı edebiyattan mahrum olmayı kilisenin mevcudiyeti ve bağımsızlığı için bir engel olarak gören Ermeni din adamları, kendilerine has bir alfabenin icadı zaruri olarak görmüşlerdir. 4. yüzyılın sonlarına doğru (392-405 yılları arası) Papaz Mesrop (Mashtotoz) tarafından 'Daniel Alfabesi' ıslah edilerek, Ermenilerin dinî ve etnik yapısına uygun, 36 harf ihtiva eden ve daha sonra da 2 harf ilave edilecek olan *Ermeni Alfabesi* meydana getirilmiştir. Grekçe ve Süryaniceyi reddederek bütün dinî kutlamalarda icat ettikleri Ermeni alfabesini kullanarak, dinî metinleri Ermeniceye çevirmişler ve oluşturdukları daimi takvimle de bütün dinî

meselerini kendi kültür dairesinde kutlama imkânı bulmuşlardır (Kılıç, 2010:253-260). Gregoryan Ermenilerin bu alfabeyi oluşturmadaki amaçlarını da kendilerini, Hz İsa'yı tanrısal ve insanî olarak ikiye ayıran Hristiyanlık düşüncesinden (diofizit) ayırtmak olarak açıklayabiliriz. Çünkü başka alfabeleri de din dili olarak kullanma imkânları da vardı. Ermeniler Hristiyanlığın merkezi sayılan Roma'dan gördükleri baskılardan dolayı millî kimliklerini de kaybetmemek için bugün kullandıkları alfabeyi geliştirmişlerdir. Ermeniler, Gregoryanlık mezhebinin tek temsilcileridir. Bu mezhep için yazılan dini eserler ve kilise duaları Ermenice ve Ermeni alfabesiyledir.

1.4.Kıpçak-Ermeni İlişkileri ve Kıpçakların Gregoryanlığı Benimsemesi

Ermenilerle Kıpçakların tarihî ilişkileri sanıldığından daha eskilere gitmektedir. MS 3. yüzyılda Kafkasya'da İran'a başkaldıran Ermeniler, mücadeleyi kaybetmek üzere iken, bu topraklara yeni yerleşmekte olan Kıpçaklardan yardım istemişler ve onların desteğiyle I. Hozroy'un önderliğinde bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ancak 297 yılında Roma İmparatoru Diocletianus, Ermenistan'ı yakıp yıkmıştır (Özkan, 2007:403). Geniş coğrafyalarda etkili olan Kıpçak Türklerinin Ermenilerle ilk temasları bu şekilde olmuş ve sonraki dönemlerde bu ilişki giderek artmıştır.

Ermenilerle Kıpçakların ilişkilerinin başladığı tarihlerde Kıpçaklar ile Gürcüler arasında da ilk ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Gürcistan Kralı Kurucu Davit Selçuklulara karşı Gürcistan ordusunda savaşmaları için kırk bine yakın Kıpçak ailesini Gürcistan'a davet etmiştir. Bu gelişmelerden sonra Kıpçaklar bu bölgenin dengeleri üzerinde etkili olmuşlardır.

11. yüzyılda bugünkü Gürcistan topraklarında kurulu olan Ermeni Bagratlı Devletinin yıkılmasından sonra bu bölgede yaşayan Ermenilerin çok büyük bir kısmı Kırım'a göç etmiştir. Kırım'da Kıpçak Türklerinin hangi tarihten sonra görünmeye başladıkları ya da nüfus içerisinde ne zamandan itibaren etkin hale geldikleri konusu da pek açık olmamakla birlikte; yarımadanın 11. yüzyıldan itibaren Kıpçakların hâkimiyeti alanına girdiği bilinmektedir (Gömeç, 2009:1022). Bu tarihten itibaren birlikte yaşamaya başlayan Ermeniler ve Kıpçak Türkleri bir çok alanda birbirlerini etkilemişlerdir. Birlikte yaşayan Ermenilerle Kıpçaklar dil ve kültür üzerinde birbirlerini etkilemişlerdir. Şöyle ki; Kıpçakların zamanla Hristiyanlaştıkları hatta

Gregoryan mezhebini kabul ettikleri, yaptıkları evliliklerle de Ermenilerle iyice karıştıkları görülmektedir.

A. Garkavets bu etkileşim sonucunda Kıpçak Türklerinin büyük bölümünün Hristiyanlığı kabul ettiğini ve vaftiz edildikten sonra yabancı isimler aldıklarını belirtmiştir. Garkavets Kırım'da bulunan ve Hristiyanlığı benimseyen Kıpçak Türklerinin Gregoryanlık mezhebine tabî olduklarını belirtmiştir (Garkavets, 1988:18-19).

Selçuklu Devletinin 1064 yılında Ani'yi Ermenilerden alması üzerine bu bölgede yaşayan Ermeniler Kırım'a göç etmiştir. Bagratlı Devletinin yıkılması ve Ani'nin Selçuklular tarafından fethedilmesiyle beraber Kırımdaki Ermeni nüfus yoğunluğu giderek artmıştır. Kırım'a göç eden Ermenilerin bir kısmı ilerleyen zaman diliminde Batı Lehistan'a göç etmişlerdir. Daha sonraları 15. yüzyılın sonunda Osmanlı Devletinin Kırım'ın Kefe şehrini fethetmesiyle beraber Kefe'li Ermeniler kitleler halinde Kefe şehrini terk ederek Ukrayna'nın Podolya ve Galiçya bölgelerinde yaşayan dindaşlarının yanına göç etmişlerdir. Günümüzde bu Ermeni toplumu Türkçe konuşmaktan çıkmış onlarda bulundukları bölgedeki halklar gibi Ukraynaca, Rusça ve Lehçe konuşmaya başlamışlardır (Aynakulova, 2007:22).

1.5.Gregoryan Kıpçak Türkçesi

11. yüzyılda Bagratlı Devletinin yıkılması ve Ani'nin Selçuklular tarafından fethedilmesinden sonra Ermenilerin kuzeye göçleriyle başlayan Kıpçak-Ermeni etkileşimi 13. yüzyılla beraber gelişmiştir. 13. yüzyılla beraber siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda iş birliği yapmışlardır.

Ukrayna'dan başlayarak Karadenizin kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarından geçen Türkistan'a uzanan İpek yolu üzerinde seyahat edebilmek için dönemin lingua franca'sı olan Kıpçak Türkçesini bilmenin ticaret yapabilmek için zorunlu olması, Ermeni tüccarları da bu dili öğrenmeye itmiştir. Kıpçaklar Kafkasya'da, özellikle Gürcistan ve Ermenistan topraklarında uzun yıllar yaşamışlardır. Gürcü kralı David (Kurucu David) zamanından itibaren bu coğrafyada yoğun olarak yaşamışlardır. Kıpçakların Gürcistan'a yerleşmeleri ve burada yaşamaya devam etmeleri Kraliçe Tamar döneminde de devam etmiştir. Kıpçakların Ermeniler ve Gürcülerle olan bu yakın ilişkileri sonucunda

Kıpçaklar din değiştirmeye başlamışlardır. Din değiştirmeye devam eden bu etkileşim Ermenilerin kendi dillerinin yanında Kıpçak Türkçesini de öğrenmelerini sağlamıştır. Etkileşimler sonucunda XVI. Ve XVII. yüzyıllarda Kırım'da Ermeni alfabesiyle yazılmış Kıpçak Türkçesi metinleri ortaya çıkmıştır. Bu metinlere Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinleri diyoruz (Güner, 2013:27).

Clauson, tarihini tam bilmediğimiz bir zamanda Kıpçakların Gregoryanlığı benimsediğini ifade etmiştir. Dinin gereği olarak da Ermeni alfabesini kullandıklarını savunmuştur. Bu alfabeye kaleme alınan eserlerin dilinin Kıpçak Türkçesi olduğuna dikkat çekerek Slav ve Ermeni kökenli kelimelerin varlığının Kıpçak Türkçesinden az olduğunu söyler. Eğer bu metinler Ermenilere ait olsaydı dillerinde Ermenice olması gerektiğini savunur (Clauson, 1971:9). Garkavets Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinin dil özellikleriyle Codex Cumanicus'un dil özelliklerinin örtüştüğünü savunmaktadır. Bu da bize bu eserlerin sahiplerinin aynı toplum olduğunu göstermektedir (Garkavets, 1993:21). Ermeni alfabesiyle yazılan bu eserlerde kullanılan dili ifade etmek için *bizim til*, *Tatarça*, *Hıpçah tili* gibi adlandırmalar kullanılmıştır.

Bu dilin yazı öncesi dönemi 13. yüzyıla 15. yüzyıla kapsamaktadır. Bu dönemde iki toplum arasındaki ilişkiler ilerlemiş ve Kıpçaklar din değiştirerek Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Mezhep olarakta Gregoryanlığı seçmişlerdir. Gregoryanlık mezhebinin dilinin Ermenice alfabesinin de Ermeni alfabesi olmasından dolayı Kıpçaklar bir süre dinî metinleri anlamakta ve ibadet etmekte zorlanmışlardır. Bu durum bir yazı dili ihtiyacı doğurmuştur. Gregoryan Kıpçak Türkçesinin yazı dili olarak ortaya çıkışı 16. yüzyıla 17. yüzyıla kapsar. 1519'da kral I. Sigismund tarafından onaylanan Lvov Ermeni kanunlar mecmuasının 1528'de Gregoryan Kıpçak Türkçesine tercümesi yapılmıştır. Daha sonra Polonya ve Viyana Vakayinamesi Gregoryan Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır.

16. yüzyılın ilk çeyreğinde Kırım'daki Gregoryan Kıpçakların ve buradan çıkan göçmenlerin yazısı olmayan ağzı, kendine yapı olarak yakın olan Kırım Tatarcasından ayrılmış ve bağımsız yazı dili olarak Gregoryan Kıpçak Türkçesine geçmiştir (Daşkeviç, 1983:99).

16. ve 17. yüzyıllarda Ermeni alfabesiyle Kıpçak Türkçesiyle yazılmış ve günümüze ulaşmış 112 eser bulunmaktadır. Bu eserler, tarih, edebiyat, din, hukuk,

felsefe ve doğa bilimleri alanlarında önemli yadigarlardır. Bu eserler Viyana Milli Kütüphanesi, Matenadaran Eski Yazmalar Enstitüsü, Varşova Arşivi Avusturya, Hollanda, İtalya, Romanya, Fransa, Rusya, Ukrayna ve Ermenistan gibi dünyanın pek çok ülkesinde kütüphanelerde muhafaza edilmektedir (Chirli, 2005:11).

Gregoryan Kıpçak Türkçesiyle yazılan el yazmaları ve yayınların büyük bir kısmı bu toplumun kaybolmasına mütakip yok olmuştur. Özellikle Almanların 2. Dünya Savaşı yıllarında geri çekilirken kütüphaneleri yakmasıyla bu döneme ait çok sayıda eser yok olmuştur. Sanat hayatı boyunca Gregoryan Kıpçak Türkçesini korumaya çalışan yazar Vartabet Anton'un üç ciltlik vaazlar kitabı 1600-1662 yıllarında Yazlovts ve Seret'te yazılmıştır (Daşkeviç, 1983:100).

Ukrayna ve Kırım'da Kıpçakların sayısının giderek azalması sonucunda bu dil yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır. Özellikle Gregoryan Kıpçak Türkçesiyle yazılan eserlerin Polonya kralının emriyle Lehçeye çevrilmesiyle Gregoryan Kıpçak Türkçesi yok olmuştur. Gregoryan Kıpçak Türkçesi Deşt-i Kıpçak denen coğrafyada 16 ve 17. yüzyıllarda kullanılmıştır.

Ermeni alfabesiyle Türkçe yazarlar sadece Kıpçaklar değildir. Osmanlı Devleti içerisinde yer alan Ermeni kökenli vatandaşlar ve Türkiye Cumhuriyeti içerisinde yer alan Ermeni Kökenli vatandaşlar Ermeni alfabesini kullanarak Türkçe eserler vermişlerdir. Fakat Kıpçaklar ile diğerlerinin kullandığı Ermeni alfabesi arasında farklar vardır. Osmanlı Devleti içerisinde yer alan Ermeniler ve Türkiye Cumhuriyeti içerisinde yer alan Ermeni vatandaşların kullandıkları Ermeni alfabesi Batı Ermenice (arevmıdahayeren) olarak bilinen Ermenicenin iki lehçesinden biridir. Kıpçakların kullandığı Ermeni alfabesi ise Doğu Ermenice (arevelahayeren) olarak bilinen Ermeni lehçesinin alfabesidir. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerine baktığımız zaman Slav kökenli kelimelere rastlanmaktadır. Aynı zamanda Bu metinlerdeki Ermenice kelime sayısı oldukça azdır. Anadolu coğrafyasında yazılan eserlerde ise genelde Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olduğu görülmektedir.

1.6. Alanın Adlandırılması

Ermeni harfleriyle yazılan el yazmalarının adlandırılmasına yönelik olarak bilim dünyasında kullanılan birtakım terimler mevcuttur: Gregoryan Kıpçak Türkçesi, Ermeni Kıpçakçası ve Ermeni Harfli Kıpçakça vb.

Bilim dünyasında kullanılan bu farklı adlandırmaların anlam içerikleri de farklıdır. Kullanılan adlandırmalardan biri Ermeni Kıpçakçasıdır. Bu adlandırmanın temeline baktığımız zaman bu dil yadigârlarını Kıpçak Türkü değil de Ermenilerin yazıya geçirildiğini savunanlar tarafından kullanılmaktadır. Bu görüşe göre XI. yüzyılın ortalarında, bugünkü Gürcistan topraklarındaki Ermeni Bagratlı Devleti yıkıldıktan sonra Ermeniler kuzeye Kırım'a göç etmişlerdir; burada Kıpçaklarla siyasi, ticari ve sosyal ilişkiler kurmuşlardır, daha sonra kendi dillerini bırakıp Kıpçak Türkçesi ile konuşup yazar olmuşlardır. Daha önce belirttiğimiz gibi bu dil yadigârlarını yazanların Kıpçak Türkü mü Ermeni mi olduğunu kesin olarak bilmemekle birlikte yaptığımız çıkarımlar sonucunda bu dil yadigârlarını yazanların Kıpçak Türkleriyle birlikte bir kısım Ermeni olduğu kanaatine varmaktayız.

İkinci adlandırma Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesidir. Bu adlandırmanın da alan adlandırması için doğru olmadığı görüşündeyiz. Gregoryanlık mezhebinin alfabesi Ermeni alfabesidir. Hristiyanlık dininin gregoryanlık mezhebine mensup olan insanların ibadetlerini yerine getirebilmek için Ermeni alfabesini bilmesi gerekiyor. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerini incelerken dinî faktör ve etnik kimliği birlikte ele almanın daha doğru sonuçlar doğuracağı kanaatindeyiz. Ayrıca bu metinlere Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri demek Türk tarihindeki yazılı belgeleri Türk harfli Göktürk metinleri, Arap harfli Osmanlı metinleri, Rus harfli Türk metinleri gibi sınıflandırmalara tabî tutmamız kadar yanlış olacağı kanaatindeyiz.

Gregoryan Kıpçak Türkçesi terimi siyasi, sosyal, coğrafi ve etnik oluşumu içerisine almaktadır. Gregoryan sözcüğü Kıpçak Türkçesi terimine eklenerek hem bu Kıpçakların güneydeki Memlük Kıpçaklarından farkını göstermekte hem de coğrafyaya atıf yapılmaktadır. Hristiyanlık dininin Gregoryanlık mezhebine bağlı Kıpçaklar kuzeyde bu yazı dilinin oluşturulduğu bölgede yaşamaktaydı. Bölgede yaşayan halkların hepsinin Gregoryan olmaması da durumu değiştirmeyecektir. Çünkü nasıl Köktürkçe döneminde farklı Türk boyları ortak bir kültür havuzundan beslenerek o

coğrafyada oluşturulan geleneğe uyduysa aynı durum Gregoryan Kıpçak Türkçesi diye adlandırmamız gereken yazı dilinin teşekkülünde de olmuş olmalıdır. Yani bu yazı dilinin oluşumunda farklı milletlerin (örneğin Ermeniler) etkisi olmuştur. Yazı dili oluşturan her milletin farklı kültür çevrelerinden etkilenmiştir, ancak ana kültüre tesir eden farklı kültürlerin başrolde göstermesi doğru değildir (Gökdağ-Şimşek, 2014:12).

Biz yaptığımız bütün bu çıkarımlardan da hareketle alan adlandırması olarak ‘*Gregoryan Kıpçak Türkçesi*’ nin kullanılmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

1.7.Töre Bitigi

Töre Bitigi, 12. yüzyılda (1184-1213 yılları) Mhitar Goş tarafından Ermenice olarak yazılan ve 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının isteğiyle Ermeniceden Latinceye, Latinceye Lehçeye ve 1523’te Lehçeden Kıpçakçaya çevrilen *Armiyanskiy Sudebnik* adlı eserin Polonya-Kıpçak versiyonudur (Çengel, 2007:29).

İncelediğimiz Töre Bitiginin Avusturya/Viyana nüshası üç bölümden oluşmaktadır. Giriş, laiklikle ilgili kanunlar ve muhakeme usulüyle ilgili maddeler yer almaktadır. Bu üç bölüme ek olarak Armiyanskiy Sudebnik adlı eserin çevrilmesi esnasında Kıpçakların hukuk anlayışını anlatan 24 madde eklenmiştir. Armiyanskiy Sudebnik içerisinde Gregoryan hukukunu anlatan 98 madde bulunmaktadır. Buna ek olarak kitabın Lehçeye çevirisi sırasında Kıpçak hukukunu içeren 24 madde eklenmiştir. Bu maddelerin tamamında medenî hukuk, ceza hukuku ve Kıpçak töreleri anlatılmaktadır. Töre Bitigi’ni bizim için önemli kılan noktada çeviri esnasında eklenen 24 madde ve eklenen bölümlerdir. Çünkü bu maddeler ve bölümler Kıpçakların yaşam tarzları ve hukukları hakkında bilgi vermektedir.

Töre Bitigi, 16. yüzyılda Kırım’daki Gregoryan mahkemlerinde kaynak olarak kullanılmıştır; medenî hukuk ve ceza hukuku ile ilgili uygulamalarda bu kitap esas alınmıştır. Kitap, kaynağını Ermeni kanunlarından alsa da, Kıpçakçaya çeviri sırasında eklenen orijinal Kıpçakça ek maddeler ve “muhakeme usûlü kanunu” adlı ek bölüm, Kıpçak hukuk anlayışını günümüze aktaran yegane kaynak olma niteliğini taşımaktadır.

Töre Bitigi üzerine ilk çalışmayı Marian Lewicki ve Renata Kohnowa yapmıştır. Bu iki araştırmacı Töre Bitigi’nin Polonya nüshasını bilim dünyasına bir makaleyle tanıtmışlardır. Töre Bitigi nüshalarıyla ilgili en kapsamlı çalışmaları ise Alexander

Nikolayeviç Garkavets yapmıştır. Garkavets yayınladığı Töre Bitigi adlı kitapta Polonya nüshasının çevirisi ve Rusça çevirisi yer almaktadır. Aynı kitapta Fransa ve Avusturya nüshalarının karşılaştırmasına yer vermiştir. Garkavets bu eserinde genellikle dil bilimsel olarak incelediği eserleri 2000 yılında Latin harflerine çevirmiş ve eserlerin sözlüklerini hazırlamıştır.

Biz bu çalışmamızda Töre Bitigi nüshaları arasında Kıpçak törelerini ve dil özelliklerini daha iyi yansıttığını düşündüğümüz ve daha önce gramer çalışması yapılmamış olan Avusturya/Viyana nüshasını inceledik. Töre Bitigi Avusturya/Viyana nüshasının 149. sayfasından başlayarak 210. sayfasına kadar incelemelerimizi yaptık. Bu sayfa aralığında Gregoryanlıktan çok Kıpçak Türklerinin töreleri ve hükümleri anlatılmakta bu yüzden bu sayfa aralığının incelenmesinin daha yararlı olacağı kanaatiyle hareket ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SES BİLGİSİ

1.1.Ünlüler Ve Ünlü Olayları

1.1.1.Eserde Kullanılan Ünlüler

Töre Bitigi, Ermenicenin doğu lehçesinde kullanılan alfabeyeyle (arevelahayeren) yazılmıştır. Alfabe yedi ünlü vardır. Bunlar a,(ā, ä) e, ĭ, ı, i, o(ö), u(ü) ünlüleridir. Bagratlı Devletinin yıkılması ve Ani'nin Selçuklular tarafından fethedilmesinden sonra 11. yüzyılda başlayan göçler sonucunda Ukrayna'ya yerleşen Gregoryan Ermenilerin kullandıkları alfabe Ermenicenin batı lehçesinde kullanılan alfabedir. Bu alfabe, Kıpçak Türkçesinin ünlü sistemine tam olarak uygun değildir. Metin içerisinde kullanılan a ve ā ünlülerini göstermek için (U,u) aynı işaret kullanılmıştır. ä ünlüsü için ayrı bir işaret kullanılmamıştır. Yine ö ve ü seslerini karşılayacak bir işaret mevcut değildir. Ermeni alfabesinde o ve ö ünlülerini göstermek için “n”, u ve ü ünlülerini göstermek için “nı” işaretleri kullanılmıştır. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerini transliterasyonlu biçimde okuyan Deny, Grunin, Schütz, Daşkeviç ve Tryjarski'nin metinlerinde bu karışıklık net bir şekilde görülmektedir. Fakat Garkavets bu metinleri kendinden öncekilerden farklı olarak, Türk transkripsiyon ve transliterasyonuna göre okumuştur. Dolayısıyla Garkavets'in metinlerinde Gregoryan Kıpçak Türkçesinin ses bilgisi özellikleri daha iyi tespit edilebilmektedir.

1.1.2. Kalınlık-İncelik Uyumu

Kalınlık-incelik uyumu, kelime içinde yer alan ünlülerin kalınlık-incelik bakımından uyum içerisinde olmasıdır. Kalınlık-incelik uyumu Türkçenin her döneminde olduğu gibi Gregoryan Kıpçak Türkçesi döneminde de sağlamdır. (Özek, 2014:259).

Töre Bitigi metninde de kalınlık-incelik uyumu bazı istisnai kullanımlar dışında sağlamdır. Bazı eklerin tek şekilli kullanımına bağlı olarak uyumun bozulduğu durumlar görülmektedir. Bu ekler:

1.1.2.1.-siz

-siz metinde bazı örneklerde ince ünlülü şekliyle kullanılarak uyum dışı kalmıştır:

bolgaysiz ‘olacaksınız’ (164/B)

unutmagaysiz ‘unutmayacaksınız’ (149/A)

bolursiz ‘olursunuz’ (150/A)

1.1.2.2. +Ga

+ga yönelme hâli eki metindeki bazı örneklerde uyuma girmez.

biyga ‘beye’ (160/B)

sözimizga ‘sözümüze’ (149/A)

çuurga ‘çukura’ (149/B)

Töre Bitigi’nde kalınlık-incelik uyumu bu istisnai durumlar dışında sağlamdır. Metin içerisinde başka dillerden alınan kelimelerin uyuma sokulduğu görülmektedir:

sekin (<sākin) ‘sakin’ (205/A)

1.1.3. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Kelime kök veya gövdelerinde yer alan ünlülerin düzlük yuvarlaklık bakımından uyum içerisinde olması kuralıdır. Töre Bitigi metninde düzlük-yuvarlaklık uyumu genelde sağlamdır. Bazı istisnai durumlar uyumu bozmaktadır:

1.1.3.1. “g/y >v değişmesi:

Kelime kök ve gövdelerinde g/y>v değişimi sonucu yuvarlaklaşma meydana gelmektedir. Bu durumda düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılıkları meydana getirmektedir.

čerüv (<ET- çerig) ‘asker’ (159/A)

aruv (<ET- arıg) ‘temiz’ (161/B)

1.1.3.2.–vuçi

-vuçi fiilden isim yapım eki dudak uyumunu bozmaktadır.

saħlovuçi ‘saklayıcı’ (192/B)

aldovuçi ‘alıcı’ (157/A)

1.1.3.3. –(I)yIr-

Şimdiki zaman eki –(I)yIr genellikle dar ünlülü olarak fiillere eklenir. Bu durum da dudak uyumunu bozmaktadır.

öldüriyim ‘öldürüyorum’ (166/A)

tökiyir ‘döküyor’ (169/A)

körgüziyir ‘gösteriyor’ (203/A)

1.2. Ses Olayları

1.2.1. Ünlü Düşmesi

Çeşitli fonetik olaylara bağlı olarak kelimelerdeki bazı ünlülerin düşmesidir. Ünlü düşmesi örnekleri daha çok vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi şeklinde meydana gelmektedir. Örneklerde de görüldüğü gibi iki heceli kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında vurgusuz orta hece ünlüsü düşmektedir.

ayrî (<ET- ayırı) ‘ayrı’ (184/B)

aytîl (<ET- ayıtıl) ‘söylemek’ (184/B)

boyunu ‘boynu’ (165/B)

1.2.1.1.g>v değişmesi sonucu meydana gelen ünlü değişmesi:

g>v değişmesiyle –agu ses grubunda yer alan g sesi v’leşir ve ünlü kaybı meydana gelir:

bîzov (<ET- buzağı) ‘buzağı’ (194/B)

1.2.2. Ünlü Daralması

Genel Türkçe’de olduğu gibi Töre Bitigi’nde de ünlü daralması örneklerinin –y- ünsüzünün etkisiyle meydana geldiği görülmektedir.

é/e>i değişmesi ile

biyi (<ET- béyi) ‘büyümek’ (159/B)

Eski Türkçe’de ilk hecesinde /e/ sesi bulunan bazı kelimeler, Gregoryan Kıpçak Türkçesinde yazıya geçirilirken bu /e/ sesleri /i/ olarak yazılmıştır.

biy (<ET- beg) ‘bey’ (149/A)

igi (<ET- edgü) ‘iyi’ (149/A)

tiy- (<ET- teg-) ‘değmek’ (186/A)

a>ï değişmesi ile

yalın (<ET- yalañ) ‘yalın’ (202/B)

a>ï/i değişmesi ile

-KAy gelecek zaman eki ‘edi’ ek fiilliyle beraber kullanıldığında zaman ekindeki ünlü daralmaktadır:

bolgïy edi ‘olacaktı’ (195/A)

yapkïy edi ‘yapacaktı’ (192/A)

öldürgiy edi ‘öldürecekti’ (191/A)

1.2.3. Ünlü Genişlemesi

u>a değişmesi ile

Metin içerisinde tek bir örnekte rastlanılmıştır. Tespit ettiğimiz örnekte ‘u’ ilerleyici benzeşme yoluyla ‘a’ ile değişmiştir.

balta (<ET- baltu) ‘balta’ (201/A)

u>o değişmesi ile

Töre Bitigi metninde çok fazla görölmeyen ses değişimidir. u>o değişmesi, g>v sürecindeki /g/ ünsüzü ve /b/ dudak ünsüzü eşliğinde düzenli bir şekilde görölmektedir (Özek, 2014:196).

tutov (<ET- tutug) ‘rehine, mal, esir’ (187’A)

sorov (<ET- sorug) ‘soru’ (188/A)

tüyov (<ET- tıdug) ‘yasak’ (171/A)

tutov (<ET- tutug) ‘rehine, ganimet, mal’ (187/A)

1.2.6. Ünlü Düzleşmesi

ü>i değişmesi ile

Metinde ünlü düzeşmesi örneklerine ilk hece dışında rastlanılır. Fatih Özek, ünlü düzeşmesinin Tarihî Türk Lehçelerinde çoğunlukla Kıpçak Türkçesinde göröldüğünü ve Kıpçak Türkçesinde ünlülerin bir düzeşme eğiliminde olduğunu belirtmiştir (Özek, 2014:245).

eksit (<ET- egsüt) ‘eksiltmek’ (180/B)

yüri- (<ET- yürü-) ‘yürümek’ (172/A)

igi (<ET- edgü) ‘iyi’ (149/A)

eksik (<ET- egsük) ‘eksik’ (152/A)

1.2.7. Ünlü Yuvarlaklaşması

Ünlü yuvarlaklaıması Kıpçak Türkçesinin karakteristik fonetik olaylarından biridir. Bu ses olayı çoğunlukla b>w/v ve g>v değişimleri sonucunda ortaya çıkan /v/ sesi eşliğinde yuvarlaklaşmaktadır (Özek, 2014:166).

a>u değişmesi ile

Kıpçak Türkçesinin belirleyici ses olaylarından biridir. Az öncede bahsettiğimiz gibi b>w/v ve g>v değişmeleri sonucunda ortaya çıkar.

tuvar (<ET- tabar) ‘duvar’ (201/B)

yuvuḡ (<ET- yağuk) ‘yakın’ (156/B)

e>ö değişmesi ile

e>ö yuvarlaklaşması tespit ettiğimiz örneklerde yine yuvarlaklaşma etkisiyle dudak ünsüzleri eşliğinde görülür.

öv (<ET- eb) ‘ev’ (170/B)

söv- (<ET- seb-) ‘sevmek’ (176/A)

1.2. Ünsüzler ve Ünsüz Olayları

1.2.1. Eserde Kullanılan Ünsüzler

Töre Bitigi metninde 31 ünsüz bulunmaktadır. Bu ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, dz, f, g, ğ, h, ḡ, j, k, k', l, m, n, ŋ, p, p', r, ř, s, ş, t, t', ts, ts', v, w, y, z.

Görüldüğü üzere ŋ kullanımı Töre Bitigi metninde de mevcuttur. Bunun yanında n sesi de kullanılmıştır. Ermenicenin Batı lehçesinde ŋ sesini karşılamak için özel bir işaret mevcut değildir.

Bu tip karışıklıkların ortaya çıkmasıyla ilgili Garkavets; Gregoryan Kıpçak Türkçesi yazmalarında damaksıl ŋ yerine normal n'nin kullanılmasını n diyalektini kullananlar tarafından yeniden yazılmasından kaynaklandığını söylemekte ve buna örnek olarak Mat. 2403 dua kitabını yeniden yazan Zamostye'den Murad oğlu Diakon Misko'yu örnek olarak vermektedir (Garkavets, 1987:131).

1.2.2. Ünsüz Olayları

1.2.2.1. Tonlulaşma

k>ğ/g değişmesi

Art damak ünsüzü –k-‘nin iki ünlü arasında tonlulaşması olayıdır. Çok fazla örneği olmamakla beraber tonlulaşmış kelimelerin değişmeye uğramamış biçimleride metinde mevcuttur (Güner, 2013:89).

bağır (<ET- bakır) ‘bakır’ (160/A)

almaga ‘al-mag-a> (TB) almaya’ (160/A)

p>b değişmesi

Alıntı kelimelerin başında görülen değişimlerden biri de  ns z tonlulaşması olarak  rnekleyebileceğimiz p->b- değişimidir (Güner, 2013:90).

babas (<Yun- papas) ‘papaz’ (182/B)

t>d değişmesi

Kıpçak Türkçesinde kelime başındaki t-‘ler korunur fakat Töre Bitigi metninde az sayıda da olsa t->d- değişimine rastlanmaktadır. Bunu da Türkmen Türkçesinin etkisine bağlayabiliriz (Güner, 2013:91).

de- (<ET- t -) ‘demek’ (179/A)

dam h (<ET- tamaq) ‘boğaz’ (168/B)

Töre Bitigi’nde Türkçe asıllı kelimelerin başındaki ‘t’ kendisini korumuştur.

Z yt n tağına (<ET- tağ) ‘Zeytin dağına’ (169/A)

k>g değişmesi

Kıpçak Türkçesinde kelime başındaki k ünsüzünün korunmasına rağmen Töre Bitigi metninde çok az sayı da olsa da k->g- değişimini görebilmekteyiz:

g n ş (<ET- k n) ‘güneş’ (197/B)

-k->-ę- değişmesi

Sadece bir örnekte -k->-ę- tonlulaşmasına rastlanılmıştır.

y gar  (<ET- yokaru) ‘yukarı’ (181/A)

1.2.2.3. Akıcılaşma

b->m- değişmesi

Yabancı kökenli kelimelerde kelime başında bulunan b- sesinin m- ye dönüştüğünü görmekteyiz.

mahana etip ‘bah ne edip’ (151/B)

ğ/g >y değişmesi

-ğ/-g- >-y- değişiminin Töre Bitigi metninin karakteristik özelliklerinden biri olduğunu söylememiz mümkündür. Kelime içinde veya sonunda bulunan -ğ ve -g seslerinin sızıcılaşarak -v'ye dönüşmesi ardından da -v sesinin -y'ye dönüşmesi olayını göstermektedir:

bayla- (<ET- bağla-) 'bağlamak' (165/B)

diyin (<ET- tegin) 'söyleyin' (179/B)

tiy- (<ET- teg-) 'değmek' (187/A)

1.2.2.4. Sızıcılaşma

q>h değişimi

Söz başında ve söz içinde bulunan q art damak ünsüzünün h'ya dönüşmesi Gregoryan Kıpçak Türkçesi metnlerinin tipik bir özelliğidir.

yuvuḡ (<ET- yaḡuq) 'yakın' (156/B)

yaḡşı (<ET- yaqşı) 'iyi' (156/A) (Çengel, 2012:45)

ḡılıḡi (<ET- qılıq) 'karakter' (184/B)

-k->-h- değişimi sınırlı olup -māk fiilden isim yapma eki, -k. /k/ ön damak ünsüzünün /h/ ya gelişmesi, Gregoryan Kıpçak Türkçesi için oldukça tipik ve ilgi çekici bir özelliktir (Tryjarski, 1992:289-296).

bermāḡ 'vermek' (172/B)

bilmāḡ 'bilmek' (193/A)

körmāḡ 'görmek' (195/A)

öldürmāḡ 'öldürmek' (201/A)

-q- ünsüzünün sızıcılaşması alıntı kelimelerde de görülmektedir:

ḡumaş (<Ar- qumâş) 'kumaş' (202/A)

ḡismāt (<Ar- qısmat) 'kısmet' (201/B)

b>v değişimi

Kelime içinde Eski Türkçenin patlayıcı –b- ünsüzünün sızıcılaşarak –v- olması sonucu meydana gelen bir değişimdir.

avlağ- (<ET- abla-) ‘avlamak’ (164/B)

sövün- (<ET- sebin-) ‘sevinmek’ (197/A)

suv (<ET- sub) ‘su’ (177/B)

k> ħdeęiřimi

Töre Bitigi metninde tespit ettiğimiz bir diğer değişimde k->ħ- değişimidir. Kelime başında k- ünsüzünün sızıcılaşmasına dayanan bir ünsüz değişimidir.

ħan (<ET- kan) ‘hükümdar, bey’ (181/B)

g/ġ>v değişimi

Kıpçak Türkçesinin en temel fonetik olaylarından biridir. Kıpçak Türkçesi metinlerini diğer tarihî lehçelerden ayıran bir özelliktir. g/ġ sesleri Töre Bitigi metninde genellikle sızıcılaşarak /v/ ye dönüşmüştür (Güner, 2013:94-95).

aruv (<ET- arıġ) ‘temiz’ (182/B)

bızovlu (<ET- buzagu) ‘buzaġı’ (194/B)

övrän- (<ET- ögrän-) ‘öğrenmek’ (201/A)

söväk (<ET- süngük) ‘kemik’ (175/B)

–g+/-y+>-v+ değişimi

Eski Türkçe döneminde –g/-y fiilden isim yapma ekinin /v/’ye dönüşmesi Töre Bitigi metninin yaygın ve karakteristik özelliği olarak değerlendirilebilir:

sorov (<ET- sorug) ‘soru’ (188/A)

tıyov (<ET- tıdıg) ‘yasak’ (171/A)

tutov (<ET- tutug) ‘rehine, ganimet, mal’ (187/A)

d>y değişimi

Eski Türkçe’de söz içi /d/ nsz Karahanlı Türkçesinden itibaren sızıcılaşmaya başlar. Harezmi Türkçesi dönemiyle beraber akıcılaşmaya başlar ve eserlerde iki şekilli olarak kullanılır. Kıpçak Türkçesi dönemiyle beraber söz içindeki /-d-/ ler –y-‘ye dönüşmüştür (Güner, 2013:93).

ayr- (<ET- adır-) ‘ayırmak’ (204/B)

ayr (<ET- adrug) ‘ayrı’ (184/B)

boy (<ET- bod) ‘endam, boy’ (209/A)

hoy- (<ET- kod-) ‘koymak’ (172/A)

kiy- (<ET- ked-) ‘giymek’ (175/A)

1.2.2.5. Tonsuzlaşma

Alıntı kelimelerde d>t tonsuzlaşmıştır.

tuvar (<ET- divar) ‘duvar’ (183/A)

Geniş zaman içerisinde olumsuzluk bildiren –maz eki Gregoryan Kıpçak Türkçesi metni olan Töre Bitig’inde –mas olarak kullanılmıştır.

bolmas ‘olmaz’ (163/A)

tşms ‘düşmez’ (173/A)

lmas ‘lmez’ (176/A)

-g/-ğ>-k değişmesi

Töre Bitigi metninde -g/-ğ>-k değişime çok fazla örnek bulunmasa da mevcut değişimlerden yola çıkarak iki heceli kelimelerde tespit edilmiştir:

bilik (<ET- bilig) ‘bilgi’ (201/A)

bitik (<ET- bitig) ‘belge, kitap’ (205/B)

1.2.2.2. Ünsüz düşmesi

Eski Türkçede birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan –g ünsüzü Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla düşmüştür.

ölümlü (<ET- ölümlüg) ‘ölümlü’ (189/B)

tiri (<ET- tirig) ‘diri’ (190 /B)

ulu (<ET- ulug) ‘yüce, büyük’ (191/A)

Eski Türkçe döneminde kullanılan –(x)GçI ekinde yer alan ‘g’ ünsüzünde Töre Bitigi metninde düştüğünü görüyoruz.

barıştıruçi ‘barıştıran’ (188/B)

bilüçi ‘bilen’ (153/A)

buzuçi ‘bozan’ (181/A)

öldürüçi ‘öldüren’ (196/A)

1.2.2.3. Ünsüz Türemesi

/y/ sesinin yarı-ünlü niteliği ve boşluk doldurucu özelliği, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden günümüze kadar, bu ses ile ilgili çeşitli ses olaylarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu ses olaylarından biri de ön ses y- türemesidir. Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ön ses y- türemelerinin çoğu uzun ünlülerin kısalmasıyla ilgilidir (Özek, 2014:848).

Kelime başında bir örnekte rastladığımız bir ünlü türemesi mevcuttur.

yığla- (<ET- İğla-) ‘ağlamak’ (162/B)

1.2.2.5. Ünsüz Benzeşmesi

Ünsüz benzeşmesinin görüldüğü örnekler olmakla beraber bu duruma uyulmayan örneklerle de rastlanmaktadır.

işit-ti ‘duymak, işitmek’ (165/A)

arīt-tī ‘temizlemek’ (168/B)

İKİNCİ BÖLÜM

2. ŞEKİL BİLGİSİ

2.1. İsim Çekim Ekleri

Cümle içerisinde adların adlarla veya adların ile fiillerle geçici ilişkiler kurmasını sağlayan ekler çekim veya işletme ekleri denir. Çekim ekleri, nitelikleri ve cümledeki işlevleri bakımından birbirinden farklıdır. Bunun ana nedeni adların kelime grupları ve cümle içerisinde diğer kelime çeşitleri ile olan ilişkileri yatmaktadır. Bu ilişkiler kurulurken adlar daima aynı durumda bulunmaz, ilişkinin durumuna göre farklı farklı hâllere girerler. Ad, bu ilişkileri kimi zaman eksik, fakat çoğunlukla da ek alarak ifade eder.

Töre Bitigi metninde kullanılan başlıca isim çekim ekleri ve kullanımı şöyledir:

2.1.1. İsimlerde Çokluk

İsimlerin teklik şekillerine çokluk eki getirilerek ismin çoğul şekli yapılır. Çokluk eki, işletme ekleri içinde kapsamı en dar olan ektir. Bu özelliği dolayısıyla çokluk ekleri hep iyelik, soru ve ad çekimi eklerinden önce gelir. Kendi dışındaki işletme ekleri daha sonra yer alır.

Kıpçak Türkçesinde isimlerin çoğulunu yapmak üzere +lAr eki kullanılır. Çokluk eki, Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde de yegâne çokluk eki olarak kullanılmıştır fakat birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin çoğul biçimlerinin buna istisna oluşturduğu ifade edilmiştir (Karamanlıoğlu, 1994:60). Metin içerisinde kullanılan çokluk ekinin ünlü uyumuna uyduğu görülmektedir. Ekin metin içerisindeki tek işlevi nesnelerin birden fazla olduğunu belirtmektir.

Sözläri ‘sözleri’ (151/A)

Törälär ‘kanunlar, hükümler’ (157/A)

bitiklär ‘belgeler’ (158/A)

uslular ‘akıllılar’ (158/A)

köprülär ‘köprüler’ (159/A)

karvasaraylar ‘kervansaraylar’ (159/A)

atlar ‘atlar’ (160/A)

künlär ‘günler’ (162/A)

k‘risdânlar ‘hristiyanlar’ (163/A)

2.1.2. İsimlerde İyelik

Çekim eklerinden biri de iyelik ekleridir. Bu ekler, ismin karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren adların kendi arasında bağlantı kurmasını sağlayan eklerdir. Dolayısıyla getirildikleri adların dışında fakat o adlara ait olan, o adların malı sayılan nesneleri şahıs olarak gösteren eklerdir. Tarihî Türkçe dönemleri incelendiğinde iyelik eklerinin hiçbir dönemde çok büyük farklılıklara uğramadığı görülmektedir. Töre Bitigi metninde iyeliklerinin kullanıldığı kelimeler incelendiğinde bu eklerin isim tamlamalarının kuruluşlarında da rol aldığı görülmektedir. Töre Bitigi metninde kullanılan iyelik eklerini şahıslara göre şu şekilde tasnif edebiliriz:

Teklik 1. Şahıs İyelik Eki: +m

Töre Bitigi metninde teklik birinci şahıs iyelik eki olarak +m kullanılmıştır. Sessiz harfle biten kelimelerden sonra ünlülerin durumuna göre /I,U/ yardımcı ünsüzlerinden birini alarak kullanılmıştır. Metin içerisinde teklik birinci şahıs iyelik ekinin kullanıldığı kelimelerden bazıları şunlardır:

hardaşim ‘kardeşim’ (165/B)

teñrim ‘Tanrım’ (165/B)

biyim ‘beyim, hakanım’ (168/B)

hanim ‘devlet adamı, yönetici’ (175/B)

oğlum ‘erkek çocuğum’ (175/B)

boyum ‘kavmim’ (179/A)

yargum ‘mahkemem, hükmüm’ (153/B)

Teklik 2. Şahıs İyelik Eki: +ŋ

Töre Bitigi metninde teklik ikinci şahıs eki olarak +ŋ kullanılmıştır. Sessiz harfle biten kelimelerden sonra +ŋ ekinden önce araya /I,U/ yardımcı ünlülerinden biri girer. Metin içerisinde tespit ettiğimiz örneklerden bazıları şunlardır:

boyuŋ ‘kavmin’ (155/A)

Teŋriŋ ‘Tanrın’ (163/A)

atıŋ ‘adın’ (172/A)

oğluŋ ‘oğlun’ (176/A)

huluŋ ‘kulun’ (183/A)

Teklik 3. Şahıs İyelik Eki: +I, +U, +sI, sU

Töre Bitigi metninde teklik üçüncü şahıs eki olarak +I, +U, +sI, sU kullanılmıştır.

Eski Türkçe döneminden itibaren adlara daima düz ünlülü olarak gelen teklik 3. Şahıs iyelik eki, Kıpçak Türkçesinde de ağırlıklı olarak +I, +sI şeklinde düz ünlülüdür. Az da olsa ekin yuvarlak ünlülü biçimleri mevcuttur. Bu örnekler çoğunlukla Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerine aittir (Güner, 2013: 185-186). Metin içerisinde teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

esi ‘aklı’ (178/A)

atı ‘adı’ (165/A)

küčü ‘gücü’ (165/B)

nıšanı ‘göstergesi’ (191/A)

atası ‘babası’ (196/A)

anası ‘annesi’ (196/A)

Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki: +mIz, +mUz

Töre Bitigi metninde çokluk birinci şahıs eki olarak +mIz, +mUz kullanılmıştır. Bu ek ünsüzle biten kelimelerden sonra bir yardımcı ünlüyle birlikte kullanılmıştır. Metin içerisinde ekin kullanıldığı bazı örnekler şunlardır:

törämiz ‘kanunumuz’ (196/A)

biyimiz ‘beyimiz’ (204/A)

yargu umuz ‘yargı ımız’ (152/B)

k z m z ‘gözümüz’ (167/A)

k n m z ‘günümüz’ (173/A)

boyumuz ‘soyumuz, s lalemiz, kavmimiz’ (182/A)

 g t m z ‘nasihatımız’ (186/A)

 okluk 2.  ahıs İyelik Eki: + Iz, + Uz

Töre Bitigi metninde  okluk ikinci şahıs eki olarak + Iz, + Uz kullanılmıştır. Bu ek ünsüzle biten kelimelerden sonra bir yardımcı ünlüyle birlikte kullanılmıştır. Metin içerisinde ekin kullanıldığı bazı örnekler şunlardır:

boyu uz ‘kavminiz, s laleniz, soyunuz’ (181/A)

s z   z ‘s z n z’ (185/B)

oru   z ‘r   vetiniz’ (164/B)

 l l r   z ‘ l leriniz’ (165/A)

du  man   z ‘d   manınız’ (173/A)

 okluk 3.  ahıs İyelik Eki: +IArI

Töre Bitigi metninde kullanılan  okluk üçüncü şahıs iyelik eki olarak +IArI kullanılmıştır.  nl  ya da ünsüzle biten kelimelerden sonra aynı şekilde kullanılmıştır. Metin içerisinde ekin kullanıldığı bazı kelimeler şunlardır:

o ullar  ‘oğulları’ (186/A)

t r l r  ‘hükümleri, kanunları’ (149/B)

kendil r  ‘kendileri’ (150/A)

doktorlar  ‘doktorları’ (150/A)

k   ll r  ‘gönülleri’ (154/A)

s zl r  ‘sözleri’ (154/B)

 arda lar  ‘kardeşleri’ (156/B)

övləri ‘evleri’ (159/A)

künləri ‘günleri’ (160/A)

Aitlik Eki: +GI, +KI

Töre Bitiği metninde aitlik eki olarak +GI, +KI ekleri kullanılmıştır. Metin içerisinde ekin kullanıldığı bazı örnekler şunlardır:

burungi ‘önceki’ (149/A)

munuŋki ‘bununki’ (150/B)

anıŋki ‘onunki’ (154/A)

bügüŋgi ‘bugünki’ (198/A)

2.1.3. Hâl Ekleri

Adlar cümle içinde bağımsız değildirler. Cümlenin ad, edat, fiil gibi öteki öğeleri ile sürekli bir bağlantı içindedirler. Adlar, cümlenin örgüsünü oluşturan bu bağlantıyı kurabilmek için, ilişkinin türüne göre çeşitli durumlara girerler. Adların girdikleri bu hâllere *ad durumuları* denir. Ad durumları, adların adlarla veya fiillerle olan geçici ilişkilerini sağlayan ve cümlenin anlam örgüsünü kuran birer gramer kategorisidir. Ancak, durum gösteren ekler yapım ekleri gibi eklendikleri adların anlamlarını değiştirip yeni anlamda adlar oluşturmazlar. Yalnızca, cümle öğeleri arasında çeşitli yönlerden geçici anlam ilişkileri, geçici anlam bağlantıları kurarlar (Korkmaz, 2014:282).

Metinde kullanılan hâl ekleri şöyledir:

2.1.3.1. Yalın Hâl

Yalın hâl isimlerin başka unsurlara bağlı olmayan şekilleridir. Yalın hâldeki bir isim, karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiçbir münasebet ifade etmez. Türkçe’de yalın hâl eksizdir. Kelimelerin kök ve gövdelerinden başka, çokluk ve iyelik eki almış şekiller de yalın halde bulunurlar (Buran, 1996: 37). Töre Bitiği metninde tespit ettiğimiz yalın haldeki isimlerin bazıları şunlardır:

törä ‘kanun, hüküm’ (149/B)

bitik ‘belge, doküman’ (150/A)

teŋri ‘tanrı’ (151/A)

orunč ‘rüşvet’ (151/A)

yargu ‘mahkeme, hukuk’ (151/A)

yargučï ‘yargıç’ (185/A)

2.1.3.2. İlgî Hâli Eki: +nIn, +nUn, +In, Un

İlgî hâli ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi bulunduğunu gösterir. İlgî hâli eki Kıpçak Türkçesinde +nIn, +nUn, +In, +Un şeklindedir. Ekin adlardan sonra +nIn, +nUn, zamirlerden sonra ise daha çok +In, Un biçimleri yaygındır. Bu eki alan isim ve zamirlere baktığımız zaman cümle içerisinde aitlik ve belirtme görevi üstlendiklerini görüyoruz.

Töre Bitigi’nde ekin kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

anïŋ ‘onun’ (154/B)

teŋriniŋ ‘Tanrının’ (176/A)

ülüšnün ‘ulusun’ (159/B)

atanïŋ ‘babanın’ (203/B)

hartlarnïŋ ‘yaşlılarının’ (177/B)

küčünün ‘gücünün’ (205/A)

martnïŋ ‘martın, Mart ayının’ (160/B)

seniŋ ‘senin’ (162/A)

suvnuŋ ‘suyun’ (165/A)

Teklik birinci ve çokluk birinci şahıs zamirlerinden sonra ek +Im, +Um şeklinde gelir:

bizim ‘bizim’ (205/B)

menim ‘benim’ (209/A)

2.1.3.3. Belirtme Hâli Eki: +nI, +n +I

Cümlede içerisinde fiilin doğrudan doğruya etkilediği isimler yükleme/belirtme hâlinde bulunur. Karşıladığı hareket doğrudan doğruya bir isme etki eden geçişli fiillerdir (Ergin, 2011:231). Ben ve sen zamirlerinden sonra da +I ekinin kullanıldığını görüyoruz. Bu hâl ekinin metin içerisindeki işlevine baktığımız zaman ise ismi geçişli fiile belirtme durumuyla bağladığını görmekteyiz. Metinde ekin kullanıldığı kelimelerden bazıları şunlardır:

seni ‘seni’ (165/B)

meni ‘beni’ (165/B)

oğlanı ‘oğlanı’ (204/A)

bizni ‘bizi’ (149/B)

eminlikni ‘eminliği’(152/B)

işni ‘işi’ (152/A)

kimni ‘kimi’ (156/B)

kişini ‘kişiyi’ (178/B)

munı ‘bunu’ (167/A)

teğrini ‘Tanrı’yı’ (169/A)

anasın ‘annesini’ (172/A)

2.1.3.4. Yönelme Hâli Eki: +GA, +KA, +A

Yönelme hâli, varlığın, hareketin varacağı noktayı belirtir. Fiilin hareketinin yöneldiği ve kendisine yaklaşılan nesne, cümlede yönelme halinde bulunur. Bir başka anlatımla, adı yönelme, yaklaşma işleviyle fiile bağlayan durumdur. Dolayısıyla fiildeki hareket yönelme durumundaki ada doğrudur (Buran, 1996,134). Kıpçak Türkçesi metinlerinin genelinde olduğu gibi Töre Bitigi metninde de yönelme hâli eki olarak +GA, +KA, +A kullanılmıştır. Ünlü ve tonsuz seslerle biten isimlerden sonra +GA kullanılmıştır. Tonlu ünsüzlerden sonra da +KA kullanılmıştır. İyelik eki almış adlardan sonra ise +A kullanılmıştır. Ek ismi fiile yer yön ilgisiyle bağlar, ismi isme

bağladığı durumlarda mevcuttur. Metin içerisinde ekin kullanıldığı isimlerden bazıları şunlardır:

yulduzga ‘yıldıza’ (149/B)

sizgä ‘size’ (150/A)

yılga ‘yıla’ (194/A)

yolga ‘yola’ (196/B)

sabanga ‘sabana’ (194/A)

buyru^xka ‘buyruğa’ (195/A)

ħardaşıma ‘kardeşime’ (150/A)

2.1.3.5. Bulunma Hâli Eki: +DA, +tA

Bulunma hâli, genellikle fiildeki işin ve hareketin yerini bildiren ismin hâl ekidir. Ancak, buradaki yer kavramı, yalnızca somut bir ad kavramı değildir. Fiildeki harekete sahne olan her türlü somut ve soyut kavramları karşılayan adlar bulunma durumuna girebilir. Dolayısıyla bu durum, eklendiği ad ile fiil arasındaki bağlantı özelliği açısından, bulunma ve yer gösterme kavramına koşut olarak zaman, iş, süreklilik, içinde olma, tarz bildirme, karşılaştırma, gösterme, vasıta, amaç, sebep vb. ifadeleri de içine alır. Metin içerisinde kullanılan bulunma hâli eklerinden yola çıkarak ekin işlevlerini şöyle açıklayabiliriz: bu eki alan ad cümlede yer tamlayıcısı görevini üstlenir, ek adı hareketin zamanını bildirme ifadesiyle fiile bağlar, adı fiile ‘içinde olma’ anlatımıyla bağlar. Töre bitiği metninde bulunma hâl eki olarak +DA kullanılmıştır. Ek ünlü ve ünsüzlerle uyuma girer. Metin içerisinde kullanılan bulunma hâl ekinin yer aldığı isimlerden bazıları şunlardır:

burungi yıllarda ‘önceki yıllarda’ (149)

arabada ‘arabada’ (149/A)

vaħtta ‘zamanda, vakitte’ (151/A)

törädä ‘kanunda, hükümde’ (152/A)

dünyâda ‘dünyada’ (153/A)

yarguda ‘mahkemede’ (155/B)

yürākımızdā ‘kalbimizde’ (159/B)

Misirda ‘Mısır’da’ (160/A)

kündā ‘günde’ (163/A)

k‘risdānliktā ‘hristiyanlıkta’ (164/B)

2.1.3.6. Çıkma (Ayrılma) Hâli Eki: +DAn, +tAn

Çıkma hâli, işin, ve hareketin çıkma veya başlama noktasını gösterir. Genellikle fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığı veya çıktığı isim, cümlede çıkma hâlinde bulunur (Buran, 1996:202).

Çıkma durumu eki, genellikle yer tamlayıcısı oluşturarak veya zarf görevi yüklenerek adı fiile bağlayan bir ektir. Ancak, bazen de adı ada bağlar. Töre Bitigi metninde çıkma durumu hâli eki olarak +DAn ve +tAn kullanılmıştır. Ek ünlü ve ünsüz uyumlarına girebilmektedir. Ekin metin içerisindeki işlevlerine baktığımız zaman ise ekin eklendiği adı fiile sebep sonuç ilişkisiyle bağladığını, fiilin hareketinin nereden başladığını gösterdiğini, bir bütünü bildirdiğini görüyoruz. Metin içerisinde çıkma hâli ekini alan isimlerden bazıları şunlardır:

teñridān ‘Tanrıdan’ (164/A)

ölüdān ‘ölüden’ (165/A)

atamizdan ‘babamızdan’ (166/A)

kendindān ‘kendinden’ (166/A)

andan ‘ondan’ (167/A)

başindān ‘başından’ (168/A)

artindān ‘sonrasından, arkasından’ (169/A)

belindān ‘belinden, sırtından’ (170/A)

tillärindān ‘dillerinden’ (171/A)

köktān ‘kökten’ (172/A)

2.1.3.7. Vasıta Hâli Eki: bile, +n

Vasıta hâli eki adın belirttiği varlık ve nesnenin fiildeki oluş ve kılışta ‘vasıta’ olarak kullanıldığı veya ‘birliktelik’ ifade ettiğini gösterme durumudur. Töre Bitigi metninde ‘bile’ ve +n vasıta halini ifade etmekte kullanılmıştır. Metin içerisinde bile edatının kullanıldığı adlara baktığımız zaman cümle içerisinde zaman veya benzerlik ifade ettiğini görmekteyiz. Aynı şekilde çok işlek olarak kullanılmasa da metin içerisinde vasıta hal eki olarak kullanılan +n zaman zarfı görevinde kullanılmıştır.

ol sâbâp bilâ ‘o sebeple’ (150/A)

eski Törâ bilâ ‘eski kanunla’ (151/A)

ansîzîn ‘ansızın’ (165/B)

közü bilâ ‘gözüyle’ (172/B)

2.1.3.8. Eşitlik Hâli Eki: +çA

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade etmek için isim eşitlik haline girer (Ergin, 2011:239). Ek adla fiil arasında bir eşitlik ilişkisi oluşturur. Bunun yanında eklendiği ada benzetme ve küçültme anlamları da katabilmektedir. Eski Türkçede çok işlek olan bu ek Töre Bitigi metninde eklenmiş olduğu adlarla kaynaşmıştır. Bu durumda ek bir yapım eki olarak da değerlendirilebilir. Metin içerisinde ekin kullanıldığı adlardan bazıları şunlardır:

munça ‘bunca’ (165/B)

barça ‘olduğu kadar’ (165/A)

anča ‘onca, o kadar’ (166/A)

nečâ ‘ne kadar’ (170/A)

2.1.3.9. Yön Gösterme Hâli Eki: +GARİ, +rA

Eski Türkçe döneminden beri kullanıla gelen yön gösterme hâli eki Töre Bitigi metninde de kullanılmıştır. Ekler eklendikleri kelimelerle zaman içerisinde kaynaşarak yeni bir kelime meydana getirmiştir. Metin içerisinde ekin kullanıldığı kelimeler şunlardır:

sonra ‘sonra’ (165/A)

ilgäri ‘ileri’ (206/A)

2.1.4. Soru Eki: mI, mU

Töre Bitigi metninde soru eki olarak mI kullanılmıştır:

köçürdünüzmi? ‘buldunuz mu’ (168/A)

tutulmaḥ keräk mi? ‘tutmak gerekir mi?’ (186/B)

2.2. Fiil Çekim Ekleri

2.2.1. Geniş Zaman

Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipi Ar, -Ir eklerinin şahıslara göre çekimlenmesiyle gerçekleşir. Olumsuz biçimi –mAz, -mAs ekleriyle yapılır. Geniş zaman kipinin Gregoryan Kıpçak Türkçesinde şimdiki zamanı karşılayacak şekilde kullanıldığı da görülmektedir.

Teklik 1. Şahıs

bilirmen ‘bilirim’ (153/B)

inanïrmen ‘inanırım’ (167/B)

bağatïrmen ‘bağırırım’ (178/A)

alïrmen ‘alırım’ (208/A)

Teklik 2. Şahıs

körmässen ‘görmezsən’ (163/B)

bolursen ‘olursun’ (176/B)

küstünürsen ‘küstersin’ (176/B)

düyürsen ‘duyursun’ (181/B)

Teklik 3. Şahıs

buyurur ‘söyler’ (161/A)

toğurur ‘oluşturur’ (161/A)

bolur ‘olur’ (170/B)

alar ‘alır’ (180/A)

kečmäs ‘geçmez’ (195/B)

Çokluk 1. Şahıs

ant içmāzbiz ‘yemin etmeyiz’ (155/B)

tapunurbiz ‘taparız, inanırız’ (157/B)

kömülürbiz ‘gömülürüz’ (161/A)

bolmasbiz ‘olmayız’ (167/B)

Çokluk 2. Şahıs

siz bilirsiz ‘siz bilirsiniz’ (163/B)

čiharsiz ‘çıkarsınız’ (180/B)

aytirsiz ‘söylersiniz’ (181/A)

hayufsunmassiz ‘üzülmezsiniz’ (181/A)

bolursiz ‘olursunuz’ (181/A)

Çokluk 3. Şahıs

inanmaslar ‘inanmazlar’ (157/A)

basarlar ‘basarlar’ (161/A)

yasarlar ‘yasarlar’ (161/A)

urarlar ‘vururlar’ (172/B)

alīyirlar ‘alırlar’ (202/B)

2.2.2. Geçmiş Zaman

2.2.2.1. Görülen Geçmiş Zaman

Bu zaman kipi fiilin bildirdiği işin, içinde bulunulan zamandan daha önceki bir zaman diliminde bitmiş olduğunu göstermektedir. Fiilin bildirdiği iş konuşan kişi

tarafından görülmüştür ya da konuşan kişinin olayın bittiğine dair kesin bilgisi bulunmaktadır.

Teklik 1. Şahıs

Töre Bitigi metninde görülen geçmiş zaman çekimi –DI, -DU ekleriyle yapılmaktadır. Kipin olumsuz şekli –mA ekiyle yapılmaktadır.

aldım ‘aldım’ (151/B)

keldim ‘geldim’ (152/B)

kördüm ‘gördüm’ (169/A)

körmädim ‘görmedim’ (169/A)

övrändim ‘öğrendim’ (172/A)

bardım ‘vardım’ (175/A)

boldum ‘oldum’ (175/A)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere ekin tonsuz ünsüz şeklinde eklendiği görülmektedir.

ettim ‘ettim’ (175/A)

ayttım ‘söyledim’ (179/A)

taptım ‘yaptım’ (196/B)

Teklik 2. Şahıs

Ek, ünlü ile ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenmektedir. Şahısların gösterilmesinde teklik 1. Şahıs çekiminde olduğu gibi iyelik eki kökenli şahıs eklerinin yanı sıra şahıs zamirleri de kullanılabilmektedir (Güner, 2013:200).

inandıñ ‘inandın’ (169/A)

bermädiñ ‘vermedin’ (178/A)

aldıñ ‘aldın’ (181/A)

berdiñ ‘verdin’ (181/A)

işitmädiñ ‘duymadın’ (181/B)

Tonsuz ünsüzlerden sonra yine tonsuz ünsüzle başlayan ekler almıştır.

dostuñ ‘dostun’ (177/B)

işittiñmi ‘işittin mi’ (179/A)

ettiñ, ‘ettin’ (180/A)

Tekil 3. Şahıs

Eski Türkçede olduğu gibi tekil üçüncü şahıs çekimi –DI ile yapılmaktadır. İncelediğimiz metinde bu ekin yuvarlaklaşabildiğini de görmekteyiz.

söndürdü ‘söndürdü’ (150/B)

buyurdu ‘söylemek’ (150/B)

boldu ‘oldu’ (151/B)

aldı ‘aldı’ (166/B)

berdi ‘verdi’ (166/A)

bağmadı ‘bakmadı’ (191/B)

Tonsuz ünsüzlerden sonra tonsuz ünsüzlü ekler kullanılmıştır.

ayttı ‘söyledi’ (170/A)

tuttu ‘tuttu’ (174/A)

tüştü ‘düştü’ (178/B)

Çokluk 1. Şahıs

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk 1. Şahıs çekimi ağırlıklı olarak sıfat fiil kökenli –DIK, -DUK, ve -DIḡ, -DUḡ ekleriyle yapılmaktadır (Güner, 2013: 203). Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinde ekin son ünsüzünün *z* olduğu örneklerle rastlanmaktadır.

ḡoyduḡ ‘bıraktık’ (151/A)

kördüḡ ‘gördük’ (184/B)

tuttuḡ ‘tuttuk’ (184/B)

saḡladıḡ ‘sakladık’ (184/B)

hoyduh ‘koyduk’ (186/B)

Çokluk 2. Şahıs

Görülen geçmiş zaman kipinin çokluk 2. Şahıs çekimi, Gregoryan Kıpçak Türkçesinde –DIŋIZ, ekiyle yapılmakta olup zamanın olumsuzluk şekli –mA ekiyle yapılmıştır.

inanmadıñız. ‘inanmadınız’ (155/A)

kiydirmädiñiz ‘giydirmediniz’ (164/A)

aldıñız ‘aldınız’ (181/B)

içirdiñiz ‘içirdiniz’ (181/B)

yedirdiñiz ‘yedirdiniz’ (181/B)

kiydirdiñiz ‘giydirdiniz’ (181/B)

Çokluk 3. Şahıs

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde çokluk 3. şahıs görülen geçmiş zaman çekimi –DILAr, -DULAR biçimlerinde yapılmıştır. Olumsuz şekli –mA ekiyle yapılmaktadır.

Tüzdülär ‘düzdüler’ (166/A)

kötürdülär ‘götürdüler’ (168/A)

öldürdülär ‘öldürdüler’ (168/B)

sordular ‘sordular’ (178/B)

turdular ‘durdular’ (187/B)

bolmadılar ‘olmadılar’ (187/B)

2.2.2.2. Duyulan Geçmiş Zaman

Kökeni bakımından –mIş/-mUş sıfat-fiilden gelen duyulan geçmiş zaman kipi; fiilin karşıladığı oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan önce gerçekleştiğini; ancak, konuşanın bunu görmediğini, bilmediğini, başkasından duyup öğrendiğini veya farkında olmadan işlediği ve sonradan fark ettiğini ya da gördüğünü bildiren bir ve zaman kalıbıdır (Korkmaz, 2014:540).

Töre Bitigi metninde rastladığımız duyulan geçmiş zaman üç şekilde ifade edilmiştir: -mlş, -ptlr ve –GAn ekleriyle yapılmıştır.

Teklik 2. Şahıs

beripsen ‘vermişsin’ (152/A)

Teklik 3. Şahıs

yazgan törälärgä ‘törelere yazmış’ (151/A)

yaratılğan ‘yaratılmış’ (151/A)

çihmiş ‘çıkılmış’ (188/A)

beriliptir ‘verilmiştir’ (202/B)

Tenrı yaratıptır ‘Tanrı yaratmıştır’ (204/A)

Çokluk 1. Şahıs

çiharïpbiz ‘ çıkarmışız’ (157/B)

yığïpbiz ‘toplamışız’ (157/B)

Çokluk 3. Şahıs

keçmişlär ‘gelmişler’ (182/B)

beriptirlär ‘verilmişlerdir’ (188/B)

2.2.3. Şimdiki Zaman

Bu kip eki fiilin bildirdiği işin konuşulan zamanda yapıldığını bildirmektedir. Aynı zamanda Türkçenin genel özelliği olarak şimdiki zaman kipinin kullanıldığı bazı fiiller geniş zaman anlamı vermektedir.

Töre Bitigi metninde fiilden sonra –(I)yIr,-(U)yUr, -(I)y ekinin getirilmesiyle şimdiki zaman kipi oluşturulur.

Tekil 1. Şahıs

öldüriyim ‘öldürüyorum’ (166/A)

bolïyım ‘oluyorum’ (169/A)

köriyim ‘görüyorum’ (175/B)

beriyim ‘veriyorum’ (179/A)

bariyim ‘ulaşıyorum’ (200/B)

Tekil 2. Şahıs

sağaytıyırsen ‘iyileştiriyorsun’ (167/B)

tökiyirsen? ‘döküyor musun?’ (169/A)

aytıyırsen ‘söylüyorsun’ (169/A)

izdiyirsen? ‘izliyor musun?’ (169/A)

aytmıyırsen ‘söylemiyorsun’ (181/B)

Tekil 3. Şahıs

yeniliyir ‘yeniliyor’ (197/B)

bariyir ‘varıyor’ (201/A)

körgüziyir ‘gösteriyor’ (203/A)

aytıyir ‘söylüyor’ (203/A)

ıçtırıyir ‘ıçtırıyor’ (205/B)

Çokluk 1. Şahıs

köriyirbiz ‘görüyoruz’ (155/B)

yazıyirbiz ‘yazıyoruz’ (158/A)

beriyirbiz ‘veriyoruz’ (165/A)

buyuruyurbiz ‘söyleriz’ (185/A)

Çokluk 3. Şahıs

etiyirlär ‘ediyorlar’ (167/A)

küiyirlär ‘giiyorlar’ (170/A)

ketiyirlär ‘gidiyorlar’ (171/A)

töziyirlar ‘geziyorlar’ (201/A)

2.2.4. Gelecek Zaman

Henüz gerçekleşmemiş olan; ancak, fiilin gösterdiği işin gelecekteki bir zaman kesiminde gerçekleşeceğini bildiren bir kiptir.

Töre Bitigi metninde gelecek zaman eki olarak –Gay ve -IsAr kullanılmıştır.

Teklik 1. Şahıs

bolgaymen ‘olacağım’ (167/B)

bargaymen ‘varacağım’ (168/B)

öçün algaymen ‘intikamını alacağım’ (168/B)

Teklik 2. Şahıs

yarlıgagaysen ‘acıyacaksın’ (169/A)

algaysen ‘alacaksın’ (176/B)

bergäysen ‘vereceksin’ (176/B)

öggäysen ‘düşüneceksin’ (176/A)

bolgaysen ‘olmayacaksın’ (177/A)

Teklik 3. Şahıs

oğlan bolmagay ‘erkek olmayacak’ (170/A)

övrätmägäy ‘öğretmeyecek’ (171/A)

etmägäy ‘yapmayacak’ (200/B)

tapulgay ‘tapılacak’ (202/B)

ölgäy ‘ölecek’ (204/A)

Çokluk 1. Şahıs

bolgaybiz ‘olacağız’ (155/A)

kötürgäybiz ‘vereceğiz’ (179/B)

bergäybiz ‘vereceğiz’ (163/B)

tapulgaybiz ‘inanacağız’ (180/A)

Çokluk 2. Şahıs

unutmagaysız ‘unutmayacaksınız’ (149/A)

sövgäysiz ‘seveceksiniz’ (150/A)

bolgaysız ‘olacaksınız’ (150/B)

etmägäysiz ‘yapmayacaksınız’ (181/B)

bilgäysiz ‘bileceksiniz’ (206/B)

Çokluk 3. Şahıs

bilgäylär ‘bilecekler’ (151/B)

ögütlängäylär ‘öğüt alacaklar’ (152/B)

kelmägäylär ‘gelmeyecekler’ (154/B)

aytsarlar ‘söyleyecekler’ (178/A)

algaylar ‘alacaklar’ (202/A)

2.3. Tasarlama Kipleri

2.3.1. Emir –İstek Kipi

Emir kipi gerçekleşmesi istenen bir işin yerine getirilmesini bir kesinliğe bağlayan ve emir bildiren bir gramatik yapıyla ortaya konulan gramer biçimidir. Kıpçak Türkçesi metinlerinde doğrudan doğruya istek kipinin karşılayan bir yapı yoktur. Bu bağlamda emir kiplerinde istek ifadeside bulunmaktadır (Güner, 2013:242).

Teklik 1. Şahıs

Gregoryan Kıpçak Türkçesi’nde emir kipinin Teklik 1. Şahıs eki olarak ünlüyle biten fiillerden sonra –yIm ünsüzle biten fiillerden sonra -IyIm şeklinde kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinin genelinde emir kipinin Teklik 1. Şahıs eki olarak kullanılan –AyIm, -AyIn, Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinde –y sesinin etkisiyle daralarak -IyIm şeklini almıştır.

saŋa beriyim ‘sana vereyim’ (166/B)

öldüriyim ‘öldüreyim’ (166/A)

bolıyım ‘olayım’ (169/A)

söviyim ‘seveyim’ (174/A)

Teklik 2. Şahıs

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde emir kipinin Teklik 2. Şahısı eksiz olarak kullanılmıştır. Olumsuz şekli –mA ekiyle yapılmıştır.

ber ‘ver’ (177/B)

etmä ‘yapma’ (177/B)

barma ‘gitme’ (177/B)

Teklik 3. Şahıs

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde teklik 3. şahıs emir kipinin çekimi –sIn ve -sUn ekleriyle yapılmaktadır.

bolsun ‘olsun’ (178/B)

övränsin ‘öğrensın’ (152/A)

yazsın ‘yazsın’ (195/A)

sağışlamasın ‘düşünmesın’ (159/B)

Çokluk 1. Şahıs

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde çokluk 1. şahıs emir kipinin çekimi –Allı ekiyle yapılmıştır.

aytalıı ‘ söyleyelim’ (154/B)

Çokluk 2. Şahıs

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde çokluk 2. şahıs emir kipi çekimi –ıIz ekiyle yapılmıştır.

keliıiz ‘geliniz’ (153/A)

ketiıiz ‘gidiniz’ (153/A)

ediıiz ‘yapınız’ (155/B)

Çokluk 3. Şahıs

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde çokluk 3. şahıs emir ekinin çekimi –sInlAr ekiyle yapılmıştır.

keltirsinlär ‘getirsinler’ (167/B)

bilsinlär ‘bilsinler’ (154/A)

2.3.2.Dilek-Şart Kipi

Dilek-Şart kipi, fiilin bildirdiği hareketi ve işi bir dileğe, şarta, isteğe bağlayan kiptir. Metinde dilek-şart kipi –sA ekiyle yapılmıştır. Dilek şart kipi metin içerisinde cümleye şart ve dilek anlamlarının dışında zaman anlamı da katmıştır.

Teklik 1. Şahıs

Töre Bitigi metninde dilek-şart kipinin teklik birinci şahıs çekimi –sAm ekiyle yapılmıştır.

bolsam ‘olsam’ (169/A)

sorsam ‘sorsam’ (178/B)

aytsam ‘söylesem’ (178/B)

Teklik 2. Şahıs

Töre Bitigi metninde dilek-şart kipinin teklik ikinci şahıs çekimi –sAn ekiyle yapılmıştır.

körsän ‘görsen’ (177/B)

sözläsän ‘sözleşsen’ (178/A)

kirsän ‘girsen’ (178/A)

etsän ‘yapsan’ (182/A)

Teklik 3. Şahıs

Metinde dilek-şart kipinin teklik 3. Şahıs eki olarak –sA kullanılmıştır. Olumsuzluk şekli ise diğer şahıslarda olduğu gibi –mA ekiyle yapılmaktadır.

buyursa ‘buyursa’ (155/B)

bolmasa ‘olmasa’ (200/A)

tutsa ‘tutsa’ (200/B)

öldürsä ‘öldürse’ (200/B)

Çokluk 1. Şahıs

Metinde çokluk 1. şahıs dilek-şart kipi –sAḡ ekiyle oluşturulmuştur.

aldansaḡ ‘inansak’ (157/B)

sövmäsäḡ ‘sevmesek’ (163/B)

Çokluk 2. Şahıs

Metinde çokluk 2. Şahıs dilek-şart kipi –sAḡIz ekiyle oluşturulmuştur.

bolsaḡiz ‘olsanız’ (166/A)

tapsaḡiz ‘tapsanız, inansanız’ (209/A)

Çokluk 3. Şahıs

Metinde çokluk 3. şahıs dilek-şart kipi –sAlAr ekiyle oluşturulmuştur.

sövsälär ‘sevseler’ (164/B)

aytsalar ‘söyleseler’ (176/A)

sözläsälär ‘sözleşseler, anlaşsalar’ (177/A)

kelsälär ‘gelseler’ (185/B)

etsälär ‘yapsalar’ (187/A)

2.3.3.Gereklilik kipi

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde gereklilik, tiyäsidadir/tiyişlidir ve keräk gibi tiplik (modality) bildiren leksik elementlerle ifade edilir (Kudaybergenov,1980:382-383). Töre Bitigi metninde gereklilik kipi şu eklerle yapılmıştır: –GA tiyäsidadir/tiyişlidir, -mAx keräk, -GAy keräk.

–GA tiyäsidadir/tiyişlidir

İşlek bir yapıya sahip olan bu ek ile beraber kullanılan özne yükleme hâli ekini alır.

tiyäsidir maña ‘gereklidir bana’ (152/A)

tiyişlidir bilmäğä ‘bilmesi gerekir’ (160/B)

Tiysişlidir oğlanlar atasın-anasın sövgäylär ‘erkeklerin annesini babasını sevmesi gerekir’ (163/B)

Tiysişlidir k‘risdânlargä ‘hristiyanların yapması gerekir’ (171/A)

Kıpçak yazı dillerinde gereklilik bildiren analitik yapının tarihsel biçimini, Gregoryan Kıpçak Türkçesi metnlerindeki bu yapılarda görmek mümkündür (Kudaybergenov,1980:384).

mAḡ keräk

Fiilden isim yapma eki olan -mAḡ , keräk sözünden önce fiile eklenir.

bu da törädä bolmaḡ keräk ‘bunu da törede bulmak gerekir’ (152/B)

öldürüçi dzšanavarni öldürmäḡ keräk ‘öldürücü canacarı öldürmek gerek’ (152/B)

Munu bilmäḡ keräk ‘bunu bilmek gerek’ (173/A)

-GAy keräk

Bu analitik yapıda, keräk modal sözü, bu kez –Gay istek kipine getirilir.

Aniñkibik satıḡ bolgay keräk ‘onun gibi satıcı olmak gerek’ (199/B)

2.4.Fiillerin Bileşik Çekimleri

Çekimlenmiş fiiller yapılarındaki kip sayısına göre basit ve bileşik kipli fiiller olmak üzere ikiye ayrılırlar. Basit kipli fiiller, yapılarında şekil ve zaman kavramını karşılayan tek bir tip bulunduran fiillerdir. Bileşik kipli fiillerin yapısında ise birden fazla kip eki bulunur. Bu yapılar genellikle iki kipten oluştukları gibi üç kipi fiilin çekimlenmesinde kullanılmasıyla oluşmuş katmerli birleşik kipli fiillerde vardır.

2.4.1. Birleşik Fiillerin Hikâyesi

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde birleşik kipli fiillerin hikâyesi bir kip eki almış esas fiile ér-, é- ana yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman kipi almış biçimi getirilerek yapılır.

2.4.1.1. Geniş Zamanın Hikâyesi

Geniş zaman kipinin hikâye birleşik çekiminde fiilin bildirdiği iş, oluş ya da hareketin geçmişten geleceğe uzanan bir zaman diliminde gerçekleşeceği geçmiş zamana aktarılarak ifade edilir (Güner, 2013:252).

buyururlar edi ‘buyururlardı’ (151/A)

aytïrlar edi ‘söylerlerdi’ (154/A)

tutar edilär ‘tutarlardı’ (157/B)

sövär edi ‘severdi’ (166/B)

2.4.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Şimdiki zaman kipi olay ile anlatışın aynı zamanda gerçekleştiğini bildirmektedir. Şimdiki zaman kipinin hikayesi ise içinde bulunan zamanda sürmekte olan bir durumu, bir olayı geçmişe aktararak anlatan birleşik bir yapıdır. Töre Bitigi metnindeki kullanımı şu şekildedir:

basıyır edi ‘basıyordu’ (167/A)

közätiyir edilär ‘bakıyorlar’ (168/B)

2.4.1.3. Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Kıpçak Türkçesinde kullanılan duyulan geçmiş zaman yapılarının görülen geçmiş zaman eki almış ana yardımcı fiile (ek-fiil) kurdukları birleşik kipli çekimdir. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinde duyulan geçmiş zaman kipinde kullanılan *-tur* yardımcı fiilinin düşmesi sonucu ortaya çıkmış hikâye birleşik çekimi örnekleri de vardır (Güner, 2013:207).

ögütlänip edi ‘öğütlemişti’ (166/B)

alip edi ‘almıştı’ (168/B)

berkitip edilär ‘sağlamlaştırmışlardı’ (184/B)

alğan edi ‘almıştı’ (190/A)

övrängän edilär ‘öğrenmişlerdi’ (195/A)

2.4.1.4. Gelecek Zamanın Hikâyesi

Gerçekleşmesi istenilen bir oluşun veya kılışın fiile geçmiş zamanda gelecek özelliği katan birleşik çekimdir.

algay edi ‘alacaktı’ (202/B)

beringäy edi ‘verecekti’ (205/B)

bermägäy edi ‘vermeyecekti’ (206/B)

2.4.1.5. Dilek-Şart Hikâyesi

Fiilin bildirdiği iş veya hareketin gerçekleşmesinin bir şarta-dileğe bağlı olduğunu geçmişe aktararak anlatan birleşik kiptir.

bolsam edi ‘olsaydım’ (169/A)

yemäsä edi ‘yemeseydi’ (172/B)

2.4.2. Birleşik Fiillerin Şartı

Töre Bitigi metninde bir kip eki almış fiile dilek-şart kipi eki getirilerek birleşik kipli fiillerin şartı oluşturulmuştur.

2.4.2.1. Geniş Zamanın Şartı

Geniş zaman kipli bir fiilin gerçekleşmesini şarta bağlayan birleşik kiptir.

tapulur esä ‘tapılırsa’ (154/B)

egär aç esäj ‘eğer açsan’ (176/B)

egär inanir esäj sözünä ‘eğer inanırsan sözüne’ (181/B)

sözünüz bar esä ‘sözünüz varsa’ (185/B)

egär körünür esä ‘eğer görünürse’ (188/B)

2.4.2.2. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Görülen geçmiş zaman eki almış bir fiile dilek-şart kipinin eklenmesiyle elde edilen kiptir. Gregoryan Kıpçak Türkçesinde bu işlevinin yanı sıra yapının eklendiği

fiile ‘-ınca, -ince, -dığı zaman’ gibi anlamlar kattığını da söyleyebiliriz (Karamanlıoğlu 1989:LXXIII)

işitti esä ‘duyduysa’ (165/A)

körkâyttin esä ‘korkuttunsa’ (173/B)

taptılar esä ‘inandılarsa’ (178/A)

yanıldılar esä ‘yanıldılarsa’ (180/A)

keldi esä ‘geldiyse’ (191/B)

aldî esä ‘aldıysa’ (192/A)

2.4.2.3. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı

Gerçekleştikten sonra fark edilen ya da duyulan eylemin şarta bağlandığı durumdur.

ayırılıp esälär ‘ayrılmışlarsa’ (152/A)

asîlî alîp esä ‘faydalanmışsa’ (192/B)

2.5. Basit Kelimeler

Basit kelimeler, herhangi bir yapım eki almamış olan ve daha basit kök, ek ögelerine ayrılamayan kelimelerdir. Türemiş ve birleşik adların dışında kalan bütün kelimeler basit kelimedir. Bunlar, kök niteliğinde oldukları ve dilin oluşma dönemlerine ait bulundukları için sayıları sınırlıdır, yeni kökler yaratılamaz. Ancak, kelime yapımında temel görev bunların üzerindedir. Çünkü kök olmadan kelime yapmak mümkün değildir.

yıl ‘yıl’ (149/A)

kün ‘gün’ (151/B)

bu ‘bu’ (152/A)

ayt ‘söylemek’ (153/A)

bol ‘ol’ (156/A)

at ‘ad’ (157/B)

din ‘din’ (157/B)

2.6. Türemiş Kelime

Türemiş kelimeler, kelime kök ve gövdelerine ekler getirerek değişik anlamda yeni kelimeler yapma yoludur. Türkçede kelime kök veya gövdeleri doğal olarak *ad* ve *fiil* kök ve gövdelerine ayrılır. Ad kök ve gövdelerine getirilen ekler ile fiil kök ve gövdelerine getirilen ekler birbirinden farklıdır. Ayrıca bu ekler türettikleri kelimelerin ad ya da fiil oluşlarına göre birbirlerinden ayrılırlar (Korkmaz, 2014:118).

2.7. Yapım Ekleri

Yapım ekleri ad ya da fiil kök ve gövdelerinden yeni ad ya da fiil gövdeleri yapan eklerdir. Türkçede kökler ile ekler arasındaki birleşme ölçüleri kurallı ve sistemli olduğu için adlara gelen ekler fiillere, fiillere gelen ekleradlara gelmez.

2.7.1. Addan Ad Türeten Ekler

Addan ad türeten ekler, ad kök ve gövdelerine getirilen eklerdir.

2.7.1.1. +A

Eklendiği kelimenin anlamını değiştirmeyen, pekiştirme yapan bir ektir.

kečä ‘gece’ [keç+e] (175/B)

2.7.1.2. +Aç

Bu ek eklendiği ada büyütme, küçültme ve meslek anlamı katmaktadır. Bazen anlamı değiştirmeden kullanıldığı da olmaktadır (Eckman, 2012:45).

yalañač ‘yalın’ [yala+aç] (181/B)

salačĭ ‘aşçı’ [sal+aç] (182/B)

2.7.1.3. +Ah

Zeynep Korkmaz, bu eklerin Eski Türkçedeki +Gak küçültme ve kuvvetlendirme ekiyle ilişkili olduğunu söylemiştir (Korkmaz, 2014,120). Bu ek Töre Bitigi metninde alet ve organ adı yapmada kullanılmıştır.

čanaḡ ‘çanak’ (191/B) [Çan: ‘içerisine şarap veya yağ konulan kap, kase’ +(a)k]

hulaḥ ‘kulak’ (208/A) [kul ‘kul, köle’ +ak (Erdal, 1991-1:75)]

2.7.1.4. +An

Eski Türkçede bağıllık, güçlendirme ve çokluk anlamları katan bu ek zaman içerisinde kökle kaynaşarak Eski Türkçe dönemindeki canlılığını yitirmiştir. Töre Bitigi metninde bu eke bir örnekte rastlanıyor.

oḡlan ‘oḡlan’ (170/A) [oḡul ‘evlat’ +an]

2.7.1.5. +CA

Aslında eşitlik, benzerlik ve karşılaştırma görevinde bir ad çekim eki olan +CA eki, kalıplaşma yoluyla bir yapım ekine de dönüşmüştür (Korkmaz, 2014:121). Töre Bitigi metninde renk adı türetmiştir:

aḡça ‘beyaz’ (177/A) [ak ‘beyaz’ +ça]

2.7.1.6. +CAK

+CA ekinin +ok pekiştirme ekiyle kaynaşmasından oluşmuş bulunan +CAk (<çA+ok) eki, küçültme, sevgi ve tahsis işleviyle sıfat, zarf ve adlar türeten bir ektir. Bu ek kuvvetlendirme bildiren ekler arasındadır (Gabain, 2007:105). Ek Töre Bitigi metninde eklendiği kelimelere küçültme anlamı katmıştır.

küpčāk ‘küçük küp’ (195/A)

erinčāklik ‘küçüklük’ (171/B)

2.7.1.7. +CI

Ekin eklendiği kelimeye göre ünlü uyumuna girdiği görülmektedir. Ayrıca ekin eklendiği kelimeye bir işi sürekli yapan, meslek edinen anlamı katmıştır.

yargučī ‘yargıç’ (175/A)

küfürči ‘inanmayan kişi’ (175/A)

bitikči ‘okur yazar’ (153/A)

töräči ‘hakim, yargıç’ (153/B)

temirči ‘onaran’ (160/B)

2.7.1.8. +cIK

Töre Bitigi metninde bu ekler küçültme, sevgi ve acıma anlamları katmaktadır.

oğlančih ‘oğlancık’ (154/B)

kermänčih ‘kervancık’ 202/A

2.7.1.9. +DAş

Töre Bitigi metni içerisinde çok işlek olarak kullanılmayan bu ek eşitlik anlamı katmaktadır.

yoldaş ‘yol arkadaşı’ (196/B) [yol+daş]

ħardaş ‘kardeş’ (172/A) [karın+daş]

2.7.1.10. +dlz

Zeynep Korkmaz, bu ekin Eski Türkçe döneminde de işlevsel olmadığını belirtiyor. Bu ekin muhtemelen Eski Türkçeden daha eski bir döneme ait olduğunu söylemiştir (Korkmaz, 2014:129). Ek Töre bitigi metninde çok işlek değildir:

kündüz ‘gündüz’ (175/B) [kün+düz]

yulduz ‘yıldız’ (149/B) [yal’ışık’+duz]

2.7.1.11. +GA, +hA

Fazla işlek olmayan addan ad türetme eklerinden biridir. Gabain, ekin ihtiva ettiği sesler bakımından yaklaşma hâli eki ile aynı olduğunu belirtmiştir (Gabain, 2007:45).

birgä ‘beraber, birlikte’ (199) [bir ‘bir, eşit’ +ge]

Bu örnekte adın taşıdığı özelliği pekiştirme göreviyle kullanılmıştır.

başħa ‘farklı’ (199/A) [baş+ık-a]

özgä ‘başka’ (199/A) [öz+ık-e]

Bu iki örnekte de kökün dışındakini belirtmiştir.

2.7.1.12. +GInA

Adlara ve sıfatlara gelerek onlara kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi anlamı katar. Töre Bitigi metninde çok işlek olarak kullanılmayan bu ek küçültme işleviyle kullanılmıştır.

kičkinä ‘küçücük’ (167/B) [kiç ‘Küçük’ +kine]

2.7.1.13. +II, +IU

Bir şeyle teçhiz edilmiş olmayı bildirir; çoğunlukla sıfat yapar. Bu ek Eski Türkçe döneminde +IIg, +IUg şeklindedir. Oğuz Türkçesinde ‘g’ ünsüzü düşmüştür. Bu sesin düşmesi olayı Töre Bitigi metninde de görülmektedir. Ek eklendiği kelimeye ‘sahip olma’ anlamı ve işlevi katmaktadır.

ağıllı ‘akıllı’ (154/A) [ağıl+lı]

hörmätli ‘saygılı’ (154/A-B) [hörmät ‘saygı’ +li]

haybatli ‘görmekli’ (155/A) [Haybat ‘görmek’ +li]

borçlu ‘borçlu’ (160/A) [borç ‘borç’ +lu]

esli ‘akıllı’ (173/B) [es ‘akıl’ +li]

könüllü ‘gönüllü’ (173/A) [könül ‘gönül’ +lü]

2.7.1.14.+IIK, +IUK, +IIh, +IUh

Bu ek başlangıçtan beri Türkçenin belli başlı isimden isim yapma eklerinden biri olarak kullanılmıştır. Geçici olduğu gibi kalıcı isimler de yapar. Yani bir nesnenin bir vasfını bildirerek sıfat gibi kullanılan isimler yaptığı gibi nesne adı olarak kalıcı isimler de meydana getirir. Kullanış bakımından tam bir umumilik vasfına sahiptir. Başlıca fonksiyonları isimlerden yer, âlet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfat yapmaktadır (Ergin, 2011:155). Ek eklendiği kelimelerde soyut ad türetmiştir.

hastalıh ‘hastalık’ (173/A) [hasta ‘hasta’ +lıh]

yağşılıh ‘iyilik’ (173/B) [yağşı ‘iyi’ +lıh]

tatlılıh ‘tatlılık’ (177/A) [tatlı ‘tatlı’ +lıh]

menilik ‘ebedilik’ (182/B) [meni ‘ebedi’ +lik]

igilik ‘iyilik’ (182/A) [igi ‘iyi’ +lık]

taniḥlīḥ ‘tanıklık’ (199/A) [taniḥ ‘tanık’ +līḥ]

2.7.1.15. +(U)n

Ek Töre Bitigi’nde organ adı yapmıştır.

boyun ‘boyun’ (163/B) [boy ‘boy’ +(u)n]

2.7.1.16. +(U)nç(U)

Sayı isimlerine gelerek onları sıra sayıları yapan ektir.

üçünči ‘üçüncü’ (150/B) [üç ‘üç’ +ünči]

Töre Bitigi metninde sıra sayıları genel olarak yazı ile ifade edilmeyip rakamın sonuna +(u)nç(U) ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur.

5-inči ‘beşinci’ (150/B) [5 ‘5’ + inči]

3-unçu ‘üçüncü’ (150/B) [3 ‘3’ + unçu]

2.7.1.17. +sI, +sU

Eklendiği adın benzerlik ilgisi kurmasını sağlıyor.

artiḥsī ‘fazlası’ (188/A) [artiḥ ‘fazla’ +sī]

2.7.1.18. +sIz, +sUz

Bu ek -lı, -li, -lu, -lü ekinin olumsuzudur. -lı, -li, -lu, -lü eki esas itibariyle bir nesnede bir şeyin bulunduğunu, -sız, -siz, -suz, -süz eki ise bir nesnede bir şeyin bulunmadığını ifade eder. Eklendiği ismi olumsuz yapar ve genellikle eklendiği sözcük sıfat olarak kullanılır.

dinsiz ‘kafir’ (157/A) [din ‘din’ +sız]

essiz ‘akılsız’ (175/B) [es ‘akıl’ +sız]

erksiz ‘güçsüz’ (182/B) [erk ‘güç’ +sız]

yaziḥsīz ‘günahsız’ (152/A) [yaziḥ ‘günah’ +sīz]

2.7.2. Fiilden Ad Türeten Ekler

Addan ad türeten eklerde olduğu gibi, fiilden ad türeten ekler de ya fiil kök ve gövdelerine yahut da ad kök ve gövdelerinden oluşturulmuş fiil gövdelerine getirilen eklerdir. Bu ekler fiil köklerine, isimden yapılmış fiil gövdelerine ve fiilden yapılmış fiil gövdelerine eklenir. Yani, fiilden isim yapma ekleri isimden fiil yapma eklerinden ve fiilden fiil yapma eklerinden sonra gelebilirler. Töre Bitigi metninde kullanılan fiilden ad yapan yapım ekleri şunlardır:

2.7.2.1. –A+

Gabain bu ekin Eski Türkçe döneminden beri var olduğunu ve zarf türettiğini söylemiştir (Gabain, 2007:51). Ek Töre Bitigi metninde çok fazla işlek olmayan bu ek zarf türettiği gibi farklı nitelikte adlarda türetebilmektedir:

yänä ‘yine, tekrar’ (151/A) [yän- ‘dönmek’]

yala ‘iftira’ (162/B) [yal- ‘töhmət altında bırakmak, suçlamak’]

2.7.2.2. –AGAn+

Daha çok tek heceli geçişsiz fiil köklerine gelen, eklendiği fiildeki hareketi sürekli olarak yapanı, çokça yapanı gösteren ve abartma görevinde sıfatlar türeten birleşik bir ektir.

susagan ‘konuşmayan, susan’ (181/B) [sus- ‘susmak’]

2.7.2.3. –Aḥ+

Farklı işlevleri bulanan fiilden ad türetme eklerinden bir tanesidir. Ek Töre Bitigi metninde alet ve çeşitli türlerde isimler yapmaktadır.

oraḥ ‘orak’ (188/A) [or- ‘biçmek’]

ḥonaḥ ‘konak’ (203/B) [ḥon ‘konmak’ -aḥ]

2.7.2.4. –AnAK+

İşlek olmayan bir ektir. Sadece bir örnekte rastlanılmıştır. Bu örnekte görüldüğü üzere somut olmayan fiillerden somut isimler elde edilmiştir.

tegänäk ‘değnek’ (181/A) [teg- ‘değmek’ -änäk]

2.7.2.5. –ç+

Bu ek eskiden beri görülen ve bugün birçok örneği bulunan bir ektir. Bunun da fonksiyonunda bir aşırılık ifadesi vardır. Yaptığı isimler yapanı veya yapılanı veya hareket halini gösterir (Ergin, 2011:191).

išanč ‘İnanç’ (197/B) [išan- ‘inanmak’ -ç]

suḥlanč ‘özlem’ 180/B [suḥlan- ‘özlemek’ -ç]

küsänč ‘istek, arzu’ (180/B) [küsän- ‘istemek’ -ç]

2.7.2.6. –(I-U)v, –(I-U)K+

Kıpçak Türkçesinde bu ek oldukça çeşitlilik arz eder. Ekin, birden fazla heceli kelimelerin sonunda –g+, –ğ+ kullanıldığı durumlar olduğu gibi sızıcılaşarak –v+ şeklini aldığı, aynı zamanda dar olan ünlüsünün de yuvarlaklaştığına dair örnekler bir hayli fazladır. Bu durumun Codex Cumanicus’ta ve Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Güner, 2013:135). Ek fiile bağlı somut ve soyut adlar türetmiştir.

bilik ‘bilgi, ilim’ (174/A) [bil ‘bilmek’ -(i)k]

bitik ‘belge, doküman’ (188/B) [biti ‘yazmak’ -k]

yazuv ‘yazı’ (149/B) [yaz ‘yazmak’ -(u)v]

2.7.2.7. –GA+, –ḡA+

Fiil kök ve gövdelerinden sınırlı sayıda sıfat ve adlar türetmiş olan bir ektir. İşlev bakımından fiilin gösterdiği işten etkileneni ya da bir işin sonucu olanı gösteren türetmeler yapmıştır.

ḡışḡa ‘kısa’ (150/A) [kıs ‘kısmak’ -ka]

tamḡa ‘damga’ (156/B) [tam ‘damlamak’ -ga]

2.7.2.8. –GI+, -KI+, -vU+

Eski Türkçede sıfat-fiil eki olarak da kullanılan eklerden biridir. Kıpçak Türkçesinde fiilden ad türeten işlek eklerdendir. Ekin ünsüz uyumuna tamamen uyduğu görülür ancak ünlüsünün ünlü uyumuna tam olarak uyduğunu söylemek mümkün değildir (Karamanlıoğlu, 1994:38).

küzgü ‘ayna’ (161/B)

yargu ‘hüküm,adalet’ (204/B) [yar ‘karar vermek’ -ğu]

soḡu ‘sunu’ (162/A)

2.7.2.9. –GIç+

Eski Türkçe döneminden beri görülen, fakat işlek olmayan bir ektir. Yapan, olan veya yapılan nesneleri karşılayan isimler yapar (Ergin, 2011:190). Töre Bitigi metninde bir örnekte rastlanılmıştır. Bu örnekte ekin eşya ismi yaptığını görüyoruz.

olturḡuç ‘sandalye’ (186/B) [oltur ‘oturmak’ -ḡuç]

2.7.2.10. –I+, -U+

Eski Türkçe döneminde kullanılan fiilden isim yapan yapım eki –G+’nin düşmesi sonucu bu ekten önceki ünlüler bu ekin işlevini yürütmeye devam etmiştir.

ḡorḡu ‘korku’ (161/B) [ḡorḡ ‘korkmak’ -u]

ḡuyu ‘kuyu’ (190/B) [ḡuy ‘dökmek’ -u]

2.7.2.11. –ICI+

Her türlü fiil kök ve gövdelerine getirilerek ad ve sıfat türeten çok işlek bir ektir. Bu ekin kullanıldığı örneklerle baktığımız zaman, ekin kelimeye meslek adı kazandırdığını görüyoruz.

alıçı ‘alıcı’ (193/B) [al-‘almak’ -ıçı]

baḡıç-baḡuçı ‘bakıcı’ (199/A) [baḡ- ‘bakmak’ -ıçı]

çaluçi ‘müzisyen’ (199/A) [çal- ‘çalmak’ -uçi]

öldürüçi ‘katil’ (152/B) [öldür-‘öldürmek’ -üçi]

2.7.2.12. -İh+, İK+

Geçişli geçişsiz tek ve çok heceli fiillere gelerek sıfat ve ad türeten çok işlek bir ektir. Bu ekte yapılmış olan türetmelerin özellikle sıfat olmalarında, yapılmış bitmiş bir işi nitelik olarak üzerinde taşıma özelliği vardır. Ek ünlüyle biten kelimelerden sonra -İh+,-K+; ünsüzle biten kelimelerden sonra ise bir yardımcı ünlü ile beraber -İh+,-K+ eklerinden birini alır. Kıpçak Türkçesi metinlerin de bu ek -İK+ şeklindeyken özellikle Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinde ek sızıcılaşarak -İh+ şeklini alır. Bu ek metinlerde soyut ve somut adlar ile sıfatlar türetmede kullanılmıştır.

açİh ‘açık’ (181/B) [aç-‘açmak’-İh]

aḥsaḥ ‘aksak’ (166/A) [aḥsa-‘aksamak’-ḥ]

eksik ‘eksik’ (178/B) [eksi-‘eksilmek’-k]

yapuh ‘yapı’ (181/B) [yap-‘yapmak’-uh]

yİrah ‘uzak’ (191/B) [yİra-‘öteye gitmek’- ḥ]

yariḥ ‘aydınlık, parlak’ (152/B) [yarİ-‘parlamak’- ḥ]

2.7.2.13. -İm+

Geçişli ve geçişsiz tek bazen de çift heceli fiillerden ad türeten işlek bir ektir. Bu ek ünlü ile biten fiillere yalnız -m olarak, ünsüz ile bitenlere, araya -İ/-U- bağlantı ünlüsü alarak eklenir. Ek hareketin sonucunu bildirmekle beraber bazen ölçü ifade eden isimler yapmıştır.

ölüm ‘ölüm’ (156/A) [öl-‘ölmek’-üm]

yarİm ‘yarım’ (166/B) [yar-‘bölmek’-İm]

2.7.2.14. -mA+

Muharrem Ergin, bu ekin -mak, -mek gibi işleklik sahası bütün fiil kök ve gövdelerini içine alan bir ektir. -mak, -mek’in hareket isimleri yapmasına karşılık -ma, -me’nin fonksiyonu iş isimleri yapmaktır görüşündedir (Ergin, 2011:186). Töre Bitigi metninde türettiği adın hareket adı ve somut olduğunu görmekteyiz.

sİnama ‘deneme’ (194/A) [sİna-‘denemek’-ma]

2.7.2.15. –mAK+, -mAḥ+

Töre Bitigi metninde isim fiil eki olarak da kullanılan bir ektir. Kullanıldığı kelimelerde genellikle fiilin bildirdiği hareketi gösteren kelimeler türetmiştir.

yalbarmaḥ ‘dilek,rica’ (152/A) [yalbar-‘dilemek’-maḥ]

ḥorḥmaḥ ‘korku’ (173/A) [ḥorḥ-‘korkmak’- maḥ]

2.7.2.16. –(I-U)n+

Ünlü harfle biten fiillerden sonra –n+ olarak ekleniyor. Ünsüz harflerle biten fiillerden sonra ise fiil ile –n+ eki arasına bir yardımcı ünlü almaktadır. Metin içerisinde kullanılan örneğe baktığımız zaman bu ek, fiilin bildirdiği işin sonucu olma görevini üstlenmiş adlar türetmiştir.

san ‘sayı’ (151/B) [sa-‘saymak’-n]

2.7.2.17. –(I-U)ṣ+

Töre Bitigi metninde sık kullanılan fiilden isim yapma yapım eklerinden biridir. Eklendiği fiilleri anlam açısından değiştirmemektedir. Ortaya çıkarılan işin şeklini gösteren adlar veya sıfatlar türetebilmektedir.

keliṣ ‘geliş’ (158/A) [kel-‘gelmek’-iṣ]

batīṣ ‘batış’ (165/A) [bat-‘batmak’-īṣ]

boluṣ ‘yardım’ (168/A) [bol-‘olmak’-uṣ]

2.7.2.18. –(I,U)t+

Çok sık olmasa da Töre Bitigi metninde kullanılan bir diğer fiilden isim yapan yapım eklerinden biride –(I,U)t+’dır. Bu ek eklendiği fiili soyut isim haline getirmektedir.

öğüt ‘öğüt’ (174/A) [ög-‘övmek’-üt]

2.7.2.19. –vUçI+

Her türlü fiil kök ve gövdelerine getirilerek ad ve sıfat türeten çok işlek olmayan bir ektir. Bu ekin ünlü uyumuna aykırı bir yapısı vardır.

saḥlavučī ‘saklayıcı’ (155/B) [saḥla- ‘saklamak’ -vučī]

aldavučī ‘aldatıcı’ (157/B) [alda- ‘aldatmak’ - vučī]

2.7.3. Addan Fiil Türeten Ekler

Addan fiil türeten ekler, eklendikleri adları ‘olma’ ya da ‘yapma’ bildiren geçişli veya geçişsiz birer fiile dönüştürüyorlar. Fiilin ‘olma’ ya da ‘yapma’ bildirmesi de ekin işlevinden değil doğrudan doğruya eklendiği adla olan anlam bağlantısından kaynaklanıyor (Korkmaz, 2014:172).

2.7.3.1. +A-

Töre Bitigi metninde işlek olarak kullanılmış bir addan fiil yapma ekidir. Eklendikleri adlara yapma anlamı katmaktadır. Bu ekin eklendiği bazı kelimelerde ünlü düşmesi olayı gözlemlenmektedir.

oyna- ‘oynamak’ (164/B) [oyun+ ‘oyun’ +a]

övrän- ‘öğrenmek’ (168/A) [öğür+a-n (Gülensoy, 2011:653)]

sına- ‘tecrübe etmek’ (174/A) [sın+ ‘insan bedeni, heykel’ +a] (Erdal, 1991:423)

2.7.3.2. +(A)r-

Sıfatlara ve isimlere eklenerek onlardan ‘dönüşme’ bildiren fiiller türeten bir ektir. Eklendiği kelimeleri ettirgen yapar.

telir- ‘delirmek’ (198/B) [teli+ ‘deli’+r]

suvar- ‘sulamak’ (201/A) [suv+ ‘su’ar]

2.7.3.3. +DA-

Çoğunlukla tek heceli kelimelere eklenmiştir. Eklendiği kelimelerden geçişli ve geçişsiz fiiller yapar. Ekin baika bir görevi ise eklendiği kelimeye o eylemi gerçekleştirme anlamı yüklemektedir.

alda- ‘aldatmak’ (162/B) [al+’hile’+da]

ündä- ‘çağırmaq’ (164/A) [ün+’ses’+dä]

2.7.3.4. +GA-

Metin içerisinde bir kelimede tespit ettiğimiz ektir.

yarlıga ‘affetmek’ (166/A) [yarlı+ ‘merhamet’ ga]

2.7.3.5. +hİr-

“Ses yansımali köklerden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir” (Korkmaz, 2014:176). Ek Kıpçak Türkçesinde +ğİr şeklinde kullanılmasına rağmen Töre Bitigi metninde bu ek +hİr şekline dönüşmüştür.

çağır ‘çağır’ (175/B) [ça+ ‘çağırma’+ğİr]

2.7.3.6. +IA-

+IA addan fiil yapma yapım eki Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan işlek bir yapım ekidir. Ek eklendiği isimi genellikle geçişli fiil yapar. Eklendiği adlarla ilgili fiillerde yapabilmektedir.

başla- ‘başlamak’ (151/B) [baş+ ‘baş’ +la]

bayla- ‘bağlamak’ (152/A) [bay+ ‘bağ’ +la]

añla- ‘anlamak’ (153/A) [añ+ ‘an’ +la]

işlä- ‘çalışmak’ (188/A) [iş+ ‘iş’+lä]

sözlä- ‘söylemek’ (194/B) [söz+ ‘söz’ +lä]

yarala- ‘yaralamak’ (183/A) [yara+ ‘yara’ +la]

avla- ‘avlamak’ (164/B) [av+ ‘av’ +la]

2.7.3.7. +sIn-, +sUn-

Addan fiil türeten +sI ekiyle fiilden fiil türeten –n ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Metinde fazlalaşmak anlamında fiil türetmiştir.

ağirsın- ‘ağırlaşmak’ (202/A) [ağır+ ‘ağır’ +sIn],

2.7.4. Fiilden Fiil Türeten Ekler

Fiilden fiil yapma ekleri fiil kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdelerine ve isimden yapılmış fiil gövdelerine eklenirler.

2.7.4.1. –Dİr-

Töre Bitigi metninde sıklıkla kullanılmış olan bir fiilden fiil yapma ekidir. Ekin eklendiği kelimelerden yola çıkarak bu ekin cümleye ‘fiilin gerçekleşmesine sebebiyet verme’ anlamı verdiğini görmekteyiz.

yedir- ‘yedirmek’ (164/A) [ye- ‘yemek’ -dir]

toldur- ‘doldurmak’ (194/B) [tol- ‘dolmak’ -dur]

öldür- ‘öldürmek’ (193/B) [öl- ‘ölmek’ -dür]

küydür- ‘yakmak’ (183/A) [küy- ‘yanmak’ -dür]

sövündür- ‘sevindirmek’ (181/B) [sövün- ‘sevinmek’ -dür]

2.7.4.2. –vUr-/ gUr

Gabain, bu ekin fiilden ad yapan –g üzerine önce –ı-, -i-, -u-, -ü- addan fiil; sonra da –r- fiilden fiil yapma eklerinin getirilmesiyle kurulduğunu ifade eder (Gabain, 2007:128). Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan eklerden bir diğeridir. Ek eklendiği fiili ettirgen yapar.

küvür- ‘girdirmek’ (181/A) [ki(r)- ‘girmek’ -vür]

2.7.4.3. -GUz-

İşlev bakımından –vUr- ekiyle aynı görevi üstlenmiştir. Eklendiği fiili ettirgen yapar.

körgüz- ‘göstermek’ (151/A) [kör- ‘görmek’ -güz]

tirgiz- ‘diriltmek’ (173/B) [tir- ‘dirilmek’ -giz]

2.7.4.4. –(I, U)I-

Kıpçak Türkçesinin kullanım alanı en geniş fiilden fiil türetme eklerinden biridir. Eklendiği fiile ‘kendi kendine olma, bir başkası tarafından yapılma’ anlamı katar (Güner, 2013:172).

- yazıl- ‘yayılan’ (186/B) [yaz- ‘yayılmak’ -il]
- tiril- ‘dirilmek’ (152/A) [tir- ‘yaşamak’ -il]
- tapul- ‘bulunmak’ (154/A) [tap- ‘bulmak’ -ul]
- eksil- ‘eksilmek’ (160/B) [eksi- ‘küçülmek’ -l]

2.7.4.5. –In-

Dönüşlü fiiller oluşturur. Eklendiği fiile yapma anlamı da katabilir.

- yuvun- ‘yıkanmak’ (179/A) [yuv- ‘yıkamak’ -un]
- tutun- ‘tutunmak’ (155/B) [tut- ‘tutmak’ -un]
- tapun- ‘tapınmak’ (157/B) [tap- ‘tapmak’ -un]

2.7.4.6. –Ir-

Geçişli ve ettirgen fiiller yapar.

- yaşır- ‘gizlemek’ (193/B) [yaş- ‘örtmek’ -ir]
- sekir- ‘sektirmek’ (197/B) [sek- ‘sekmek’ -ir]

2.7.4.7. –Iş-

Ek dönüşlülük fiilleri türetmekle beraber işteş fiillerde türetmektedir.

- uruş- ‘savaşmak’ (160/A) [ur- ‘kavga etmek’ -uş]
- barış- ‘barışmak’ (150/A) [bar- ‘varmak’ -ış]

2.7.4.8. –It-

Eklendiği fiiller ettirgen yapmıştır.

- ürküt- ‘ürkütme’ (184/A) [ürk- ‘ürkmek’ -üt]

berkit- ‘güçlendirmek’ (184/B) [berki- ‘güçlü’ -t]

2.7.4.8. –y-

Eski Türkçe döneminde –d- olarak kullanılan bu ek zamanla akıcılaşarak –y- halini almıştır. Çok fazla kullanılan bir ek değildir.

hoy- ‘koymak’ (184/A) [ho- ‘koymak’ -y]

2.8.Fiilimsiler

2.8.1. İsim Fiiller

Fiiller, dünya üzerindeki bütün dillerde bir işi, oluşu, durumu veya hareketi bildirmek için kullanılırlar ve her dilde bu hareketin aynı zamanda bir ifade biçimi de mevcuttur. Türkçede, fiillerin hareket adları olarak tanımlanan ad-fiiller, ekler yoluyla yapılır. Fiillerin taşıdığı hareket anlamı bu eklerin getirilmesi durumunda tamamen ortadan kalkmaz ancak kelime artık fiil olmaktan çıkar. Genel Türkçede ad-fiiller kurulurken fiilin –mAK, ve –(I,U)ş eklerinden veya varyantlarından birini aldığı görülür. Bu eklerle türetilen ad-fiiller, adların tüm özelliklerini taşırlar. Hatta bütünüyle adlaşarak iş, nesne, eşya, yemek adları gibi kalıcı adlara da dönüşebilirler (Bayraktar 2004:8).

Töre Bitigi’nde tespit ettiğimiz fiilimsiler ve kullanılışları aşağıdaki gibidir:

-mAḥ

Fiilleri kılış yapmada kullanılan bu ek cümlede ad olarak kullanılmaktadır. Töre Bitigi’nde kullanılan ve bizim tespit ettiğimiz kelimelerden bazıları şunlardır:

uçmaḥ ‘uçmak’ (149/A)

yalbarmaḥ ‘yalvarmak’ (152/A)

tirilmäḥ ‘dirilmek’ (152/B)

tutmaḥ ‘tutmak, elde etmek’ (154/A)

içmäḥ ‘içmek’ (155/B)

barmaḥ ‘varmak’ (157/B)

-ş, (y)Iş, -(y)Uş

Eklendikleri fiille birlikte bir işin yapılış tarzını gösteren -(y)Iş/-(y)Uş adlarının tarz bildirme özelliğini yitirmesiyle kalıplaşmış bazı kalıcı sıfatlar ya da adlar oluşmuştur (Korkmaz 2014:215). İncelediğimiz metin içerisinde bu ek hareket adı yapmaktadır. Metinde tespit ettiğimiz -ş, -(y)Iş, -(y)Uş ekiyle yapılan isim-fiillerden bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

Tüvüş alaydır oğluña ‘dövüş, savaş düşündür oğluna’ (176/A)

ol uruştan ölüm bolur. ‘o vuruşta, savaşta, ölüm olur’ (177/A)

2.8.2. Sıfat Fiiller

Cümlede geçici isimler oluşturan sıfat-fiil ekleri zaman ve hareket kavramı taşıyan fiilimsilerdir. Daha çok sıfat görevindedirler (Üstüner, 2000: 20-21).

Sıfat-fiillerin yapılarında zaman kavramının bulunması, onları bir bakıma çekimli fiillere yaklaştırır. Bundan dolayıdır ki, çekimli fiillerin bir kısmı sıfat-fiil kökenlidir. Yapılarında hareket ögesinin bulunması da onları bir başka yönü ile zarf-fiillere yaklaştırmıştır. Zarf fiillerin bazı türlerinin belirli ad çekimleri ekleri almış sıfat-fiillerden oluşması da aralarında hareket bildirme özelliğine bağlı bir ortaklığın bulunmasından ileri gelmektedir.

Sıfat-fiillerin yapılarında zaman kavramının bulunması, onları bir bakıma çekimli fiillere yaklaştırır. Yapılarında hareket ögesinin bulunması da onları bir başka yönü ile zarf-fiillere yaklaştırmıştır. Zarf fiillerin bazı türlerinin belirli ad çekim ekleri almış sıfat-fiillerden oluşması da aralarında hareket bildirme özelliğine bağlı bir ortaklığın bulunmasından ileri gelmektedir (Korkmaz, 2014: 784).

-GAn, -Kan

Sıfat-fiil eki olan -GAn, -KAN ünlülerden tonlu ünsüzlerden sonra -GAn eki kullanılmıştır. Tonsuz ünsüzlerden sonra -KAN eki kullanılmıştır. Eklerin yalın halde kullanımlarının yanı sıra -mA olumsuzluk eki, iyelik ve hâl eklerini aldığı durumlarda gözlemlenmiştir. Töre Bitigi metnine baktığımız zaman bu ekin fiilleri eylem adı yaptığını, bu ekle türetilen kelimelerin özneyi belirlediğini ve geniş zamanı kapsadığını görmekteyiz.

Metinde ekin kullanıldığı örneklerin bazıları şunlardır:

Uruşkanlarî oğlanlarnîñ ‘erkeklerin savaşıları’ (182/B)

ögütlänmäñ keräk, da asılğan teni asılmañ keräkmäs ‘öğütlemek gerek ve asılmış bedene asılmak gerekmez’ (196/A)

törä buyuruyur ol inangan kişigä ‘töre buyuruyor inanan kişiye’ (197/A)

sonra alğan kişi özgä ‘sonra alan kişi kendisine’ (198/B)

Egär lâyiñ bolsa, anıñkibik kişi öldürgän bolur ‘eğer layık olsa onun gibi kişi öldüren olur’ (198/A)

-r, -Ar, -Ur

Ek önceki dönemlerde olduğu gibi Töre Bitigi metninde de ünlüyle biten kelimelerden sonra –r, ünsüz harfle biten kelimelerden sonra –Ar, -Ur ekleri eklenerek yapılır. Metin içerisinde tespit ettiğimiz kadarıyla bu ek eklendiği kelimeyi hareket adı ve sıfat yapmaktadır. Töre Bitigi metninde ekin kullanılışıyla ilgili örneklerden bazıları şunlardır:

dağın artiñ köñüdür 25 yaşar Aşharhagannîñ tanıñlıñı törädä (154/A) ‘dağ artık 25 yaşındadır Aşharganın tanıklığı vardır törede’

uçar Һuşlar (163/B) ‘uçan kuş’

-mAs

Bu ek –r sıfat-fiil ekinin olumsuzudur. Olumlu şeklinde olduğu gibi eylem adı yapmaktadır. Metin içerisinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

uyalmaz kişi ‘uyulmaz kişi’ (176/A)

Һaysın ki köz körmäs, Һaysın ҺулаҺ ішітмäs (170/A) ‘bazen görmeyen göz, bazen duymayan kulak’

yaman da yaramas (204/) ‘yaramayan güç’

2.8.3.Zarf Fiiller

Yüklemin anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılan, kişi ve zaman belirtmeyen soyut bir hareket kavramı anlatan, bir esas fiilden sonra gelerek

yardımcı fiillerle birleşik fiiller kuran ve zarf olarak fiilin anlamını zaman ve yer bakımından tamamlayan kelimelerdir (Korkmaz, 2010:251).

-A

Kelimelere kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak –a, -e şeklinde eklenir. Metin içerisinde tespit ettiğimiz örneklerden yola çıkarak bu ekin: tarz bildirdiği, zaman ifade ettiği gibi işlevlerinin olduğunu görmekteyiz.

Metin içerisinde tespit ettiğimiz örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

aşıra aytiyir Biyimiz (179/B) ‘hükümdarımız fazlasıyla söyledi’

-GAç

Bu ek cümleye –ınca, -ince, -ken anlamı katar. Cümle içerisindeki işlevine baktığımız zaman ise bu ekin eklendiği eylemin hareketinin asıl eylemin hareketinden hemen önce gerçekleştiğini ifade eder. Ayrıca ek fiile eklendiği durumlarda mevcuttur.

Metinde tespit ettiğimiz örneklerden bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz:

barir egac ‘giderken, gittiğinde’ (196/B)

yasar egac ‘yaşarken’ (196/B)

-GAlI

Ek, fiilin başlangıç noktasını ifade etmek, fiilin amacını, asıl fiildeki iş, oluş veya hareketin meydana geliş sebebini bildirir ve yaklaşma işlevleriyle birleşik fiiller oluşturur (Alkaya, 2011:163).

Metinde bir örneğe rastladığımız –GAlI eki cümleye –mak için anlamı katmaktadır:

ilgali ‘uzaklaştırmak için’ (160/B)

-KUñA

-Gın+ fiilden ad türetme ekinin –çA eşitlik ekiyle kaynaşması sonucu oluşmuş birleşik bir zarf-fiil ekidir (Güner, 2013:342).

Ekin metin içerisindeki işlevlerini şu şekilde sıralayabiliriz: fiilin bitiş noktasını belirtir, Tercih bildirir, eklendiği kelime ismi niteleyerek sıfat yapabilir ve eklendiği

kelimeye –ınca ile –dıkça anlamı katabilir. Ekin bu işlevlerinden hareketle metinde kullanıldığı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

batkınča ‘batınça’ (197/B)

čihkinča ‘çıkınca’ (197/B)

bošatkınča ‘boşaltınca’ (208/B)

-(I-U)p

Töre Bitigi metninde sıkça kullanılan zarf-fiil eklerinden biridir. Ek ünsüzle biten fiillerden sonra bir yardımcı fiille beraber kullanılmıştır. Metindeki örneklerden hareketle bu ekin cümleleri bağlama görevinde kullanıldığını tespit ettik. Metin içerisinde ekil kullanıldığı kelimelerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

nışanlap ‘nişanlanıp’ (149/A)

bilip ‘bilip’ (187/B)

kirip ‘girip’ (197/A)

inanip ‘inanıp’ (197/A)

yeñilip ‘yenilip’ (198/A)

kelip ‘gelip’ (199/B)

salip ‘bırakıp’ (208/B)

-mIyIn

Bu ekin kullanıldığı örnekleri göz önüne alarak şu yorumu yapabiliriz: -p zarf-fiilinin olumsuz şeklini meydana getirmiştir. Kıpçak Türkçesinde ekin birkaç örnekte –mAdIn olarak kullanıldığı görülür. Yoğun kullanım ise –mAyIn yönündedir. –mIyIn’lı biçimler ise Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülür. Bu kullanım /y/ ünsüzünün daraltıcı etkisiyle ortaya çıkmıştır (Güner, 2013:346). Metinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

körmiyin ‘görmeden’ (153/A)

bermiyin ‘vermeden’ (191/B)

bolmiy’in ‘olmadan’ (197/B)

aytmüyün ‘söylemeden’ (208/A)

almüyün ‘almadan’ (208/A)

kelmiyin ‘gelmeden’ (209/A)

-GAndA, -KAndA

Cümle içerisinde yükleme aynı zamanda meydana gelen diğer bir olayı anlatmada kullanılan zarf-fiil ekidir. –GAn, -KAn ve An sıfat-fiil ekinin –dA bulunma hâli ekiyle birleşmesi sonucu oluşmuş zarf-fiil ekidir (Güner, 2013:340). Metinde ekin kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

talaškanda ‘telaşlanınca’ (155/B)

içirgändä ‘içirince’ (170/A)

övrätkändä ‘öğretince’ (175/B)

işlägändä ‘çalışınca’ (198/A)

çihkanda ‘çıkınca’ (201/A)

-UrdA

-Ar, Ur sıfat-fiil ekinin –dA bulunma hâli eki ile birleşmesi sonucu oluşmuş bir zarf-fiildir. Eklendiği fiile daha çok “-dığı zaman, -dığında” gibi anlamlar katar (Güner, 2013:336). Metin içerisinde tespit ettiğimiz örnek şudur:

barürda ‘gittiğinde’ (155/B)

2.9. Kelime Grupları

2.9.1.Sıfatlar

Sıfatlar, adlardan önce gelip onları niteleyerek özelliklerini ortaya koyan veya farklı yönlerden belirten kelimelerdir. Kıpçak Türkçesinde kullanılan sıfatlar genel Türkçeden ayrılmamaktadır. Bu bağlamda addan addan ad fiilden ad türetme ekleriyle yapılan adlar arasından bazıları Türkçede sıfat olarak kullanılabilmektedir (Güner 2013:275).

Töre Bitigi metnindeki sıfatları şu gruplar altında inceledik:

2.9.1.1. Niteleme Sıfatları

Niteleme sıfatları bütün varlıkları renk, biçim, tat, koku, alışkanlık, huy, yetenek vb. bütün özelliklerini ortaya koyan, gösteren sıfatlardır. Her varlığın kendine özgü bir niteliği olduğu için bu nitelikleri ortaya koyan sıfatların sayısı da oldukça fazladır. Yani varlığın her özelliği aynı zamanda onun niteliğidir. Bu anlamda her niteliğin dilde sıfat olarak ortaya çıkma özelliği de vardır. Onun için niteleme sıfatlarını derinlemesine ve kapsamlı bir sınıflandırmaya sokmak kolay değildir. Töre Bitigi metninde kullanılan niteleme sıfatları şunlardır:

ulu ‘yüce’ (157/A)

uzun ‘uzun’ (176/B)

kiçi ‘küçük’ (176/B)

yaḥṣī ‘iyi’ (178/A)

yeṇi ‘yeni’ (179/B)

tar ‘dar’ (182/A)

eski ‘eski’ (188/B)

biyik ‘büyük’ (206/A)

2.9.1.2. Belirsizlik Sıfatları

Belirsizlik sıfatları, varlık veya nesnelerin sayılarını ve miktarlarını açıkça değil de kabataslak, belirsiz olarak gösteren sıfatlardır (Korkmaz 2003:395). Metin içerisinde kullanılan belirsizlik sıfatları şöyledir:

anīḡ üçün yığdıḡ barča millättän da uluslardan ‘onun için bütün milletlerden uluslardan topladık’ (150/B) barča ‘hepsi, bütünü’

K’risdos keldi, da övrätti tügäl törä tügäl adāmilärgä ‘K’risdos geldi ve insanların hepsine bütün töreyi öğretti’ (150/A) tügäl ‘hepsi, bütünü’

anīḡ üçün yazıp ḡoyduḡ Törä bitikini, hār vaḡt, ḡolumuzga alıp, esläḡäybiz törämizni ‘onun için Töre Bitigi yazıp koydu, her zaman elimize alıp yararlanacağımız töremizi’ (151/A) hār ‘her’

2.9.1.3. Sayı Sıfatları

Sayı sıfatları, adları sayılarını göstererek belirten sıfatlardır. Esasen birer sayı adı olan bu sıfatlar, ya yalın olarak ya da addan ad türeten ve yeni adın cümlede sıfat görevi görmesini sağlayan eklerle türetilerek kullanılırlar. Sayı sıfatları, adların önlerine gelerek onları ya sadece sayı bakımından veya dereceli olarak ya da bir kesir biçiminde belirtirler (Korkmaz 2003:387-388).

Töre Bitigi metni içerisinde kullanılan sayı sıfatları şöyledir:

2.9.1.3.1. Asıl Sayı Sıfatları

Adlardan önce gelerek onların sayılarını gösterir. Metin içerisinde geçen örnek şudur:

bir is ‘bir iş’ (185/A)

2.9.1.3.2. Sıra Sayı Sıfatları

Sıra sayı sıfatları varlıkların derecelenme sayılarını gösterir.

üçünçi, Teñri ‘üçüncü tanrı’ (150/B)

2.9.1.4. Soru Sıfatları

Soru sıfatları, adların önüne gelerek varlıkları soru yoluyla belirten sıfatlardır.

nečik kiři öldürgäy ‘nasıl insan ölür’ (197/B)

ħaysi törädä ‘hangi törede’ (198/B)

ne säbäptän ‘ne sebepten’ (200/A)

2.9.1.5 Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları, nesnenin yerine işaret eden, ya sayısını gösteren ya nesneyi soru şeklinde veya belirsiz şekilde ifade eden sıfatlara belirtme sıfatları denir (Ergin, 2011:247).

2.9.1.5.1. İşaret Sıfatları

Töre Bitigi'nde iki tane işaret sıfatı kullanılmıştır. Yakın mesafeyi ifade etmek için bu, daha uzak bir mesafeyi ifade etmek için ol kullanılmıştır.

k'apriel keçti bu dünyâdan 'k'apriel geçti bu bünyadan' (149/A)

bu yulduz 'bu yıldız' (149/B)

bu Törä bitiki 'bu kanun kitabı' (149/B)

ol ulusta 'o ulusta, millette' (152/B)

ol yarguçi 'o yargıç' (153/B)

2.10. Zamirler

Zamirler adların yerlerini tutan, kişileri ve nesneleri temsil veya işaret ederek karşılayan bir gramer teorisidir. Yalnız, zamirler adların yerini tuttukları hâlde, kendileri ile adlar arasında önemli bazı ayrılıklar vardır. Bilindiği gibi adlar, yalnız başlarına bir varlığa, bir nesneye ad olan sözlerdir. Zamirler, kişilerin ve nesnelerin yerini tutan belirli kelimeler oldukları için sayılarında çok sınırlıdır. Ne var ki, her adın yerini tutabildikleri, her adı işaret ederek gösterebildikleri için kapsamaları çok geniş ve sınırsızdır. Bu özellikleriyle de şu veya bu nesneye bağlı olmadan bütün nesneleri karşılayabilen, bütün nesnelerin ortak adları durumunda olan gramer öğeleridir. Zamirleri adlardan ayıran bir baika yanı da genellikle kelime yapımına elverişli olmamalarıdır. Zamirler de adlar gibi çekim, çokluk ve iyelik ekleri alarak çekime girebilir ve tamlama kurabilirler (Korkmaz, 2014:387).

Kıpçakça gramerlerde zamirler bitişik (muttasıl) ve ayrı (munfasıl) zamirler olarak iki kategoriye ayrılmışlardır. Bitişik zamir olarak daha çok şahıs zamirleriyle dönüşlülük zamirleri, ayrı zamir olarak da ad çekim ekleri bahsinde değerlendirdiğimiz iyelik ekleri yer almaktadır (Karamanlioğlu 1994: 78)

2.10.1. Şahıs Zamirleri

Şahıs zamirleri varlıkları temsil yoluyla karşılayan kelimelerdir.

Teklik 1. Şahıs: men 'ben' (150/A, 167/A,170/B)

Teklik 2. Şahıs: sen 'sen' (164/B, 175/A, 175/B)

Teklik 3. Şahıs: ol ‘o’ (175/A, 180/A, 190/A)

Çokluk 1. Şahıs: biz ‘biz’ (198/A, 209/B, 209/B)

Çokluk 2. Şahıs: siz ‘siz’ (149/A, 167/A, 179/B)

Çokluk 3. Şahıs: alar ‘onlar’ (154/A, 160/A, 170/A)

2.10.2. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamirleri pekiştirilmiş bir tür şahıs zamirleridir.

Töre Bitigi metninde dönüşlülük zamiri olarak ‘kensi’ kelimesi kullanılmıştır.

kensi ‘kendi’ (158/A, 180/A, 181/B, 189/A)

2.10.3. İşaret Zamirleri

İşaret zamirleri, varlıkları işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Bu zamirler varlıkları bir yer içinde gösterirler ve onları yerlerine göre işaret ederler.

Töre Bitigi metninde varlıkları işaret yoluyla gösteren zamirler ve hâl ekli biçimleri şunlardır:

bu ‘bu’ (150/A, 160/A, 166/A) yamanliḥ artıptır bu zamanda ‘zorlukları bu zamanda arttırıp’ (151/A) , munda ‘bunda’ (181/B), muḡar ‘buna’ (188/B), munda ‘bunda’ (193/B), munča ‘bunca’ (194/B), munu ‘bunu’ (196/B), mundan ‘bundan’ (175/B).

bular ‘bunlar’ (170/A, 171/A, 171/A), bulardan ‘bunlardan’ (157/B), bulargan ‘bunlara’ (196/B), Bularniḡ ‘bunların’ (166/B)

ol ‘o’ (166/A, 167/A, 168/A) tek ol alay etti, 3 kūn ‘üç gün tek o alay etti’ (148/B) , Andan ‘ondan’ (169/A), anī ‘onu’ (169/A), aniḡ ‘onun’ (169/A), anča ‘onca’ (171/A), aḡar ‘ona’ (171/A)

2.10.4. Soru Zamirleri

İsimlerin yerini soru şeklinde temsil eden, onların soru şeklindeki karşılıkları olan, onları soru halinde ifade eden kelimelerdir.

Töre Bitigi metninde kullanılan soru zamirleri şunlardır:

kimlär ‘kimler’ (150/A, 171/A)

kim ‘kim’ (170/A)

ne ‘ne’ (170/B)

kanī ‘hani, nerede’ (209/B)

2.10.5. Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirleri, kişileri ve nesneleri belirsiz olarak temsil eden zamirlerdir. Belirsizlik zamirlerinin sayısı çok fazla değildir. Belirsizlik zamirlerine baktığımız zaman birden fazla kelimenin bir araya gelmesiyle oluşmuş birleşik kelimeleride görmekteyiz.

Töre Bitigi’nde kullanılan belirsiz zamirler şunlardır:

barča ‘bütün’ (150/A) Biyimiz K’risdosnñ barča törälärniñ tügällikidir ‘Hükümdarımız K’risdosnun bütün kanunlarının tamamıdır’

barçası ‘tamamı’ (152/B) Bu könülükü töräniñ, ki aytıldı, barçasına ‘Bu kanunun isteğinin tamamını söyledi’

birinä ‘birine’ (152/A) ki biri birinä ant içärlär. ‘biri birine yemin ederler’

kim ‘kim’ (161/A) ol türlü kim ki Teñrigä inanır ‘o türlü kim ki Tanrıya inanır’

2.11. Zarflar

Bir eylemin, bir sıfatın ya da başka bir zarfın anlamını zaman, yer, ölçü, nitelik, soru kavramları bakımından etkileyen kelimelere zarf denir. Zarflar, sıfatların veya başka zarfların anlamını değiştirmekte de kullanılırlar. Fakat asıl kullanılış sahaları fiillerdir, en çok fiillerle birlikte kullanıldığı görülmektedir (Gülensoy, 2000:422). Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olan gramerlerde ise zarf olarak zikredilen kelimelerin çoğu ad cinsinden olup bunların ad çekim ekleriyle de çekime girebilirler (Karamanlıoğlu 1994:103).

Töre Bitigi metninde çok sayıda zarf kullanılmıştır. Bunlar içerisinde zarf-fiil ekleriyle türetilmiş olanlar ayrıca incelendiği için bu başlık altında yeniden ele alınmamıştır. Töre Bitigi’nde kullanılan zarfları işlevlerine göre şu şekilde sıralayabiliriz:

2.11.1. Zaman Zarfları

Bir eylemin anlamını zaman kavramı ile sınırlandıran zarflardır. Metinde kullanılan zaman zarflarından bazıları şunlardır:

kečä ‘gece’ (175/B)

kündüz ‘gündüz’ (175/B)

dayma ‘daima’ (173/A)

ertä ‘sabah’ (178/A)

emdi ‘şimdi’ (182/A)

ertäsindän ‘ertesi gün’ (207/A)

2.11.2. Yer-Yön Zarfları

Fiilin gerçekleştiği yeri ya da yönü gösteren zarflardır. Metinde kullanılan yer-yön zarflarının bazıları şunlardır:

ilgäri ‘ileri’ (158/A)

aşaḡ ‘aşağı’ (160/A)

beri ‘beri’ (164/A)

orta ‘orta’ (172/A)

yoḡarı ‘yukarı’ (177/A)

2.11.3. Soru Zarfları

Soru zarfları, fiildeki oluş ve kılışı çeşitli yönlerden soru yoluyla belirten zarflardır. Soru zarfları cümle içerisinde etkilediği unsurun türüne göre görev yaparlar. Fiilleri etkileyerek cümlede soru sorma görevini etkileyen kelimeler soru zarfları olmaktadır. Metin içerisinde yer alan soru zarflarından bazıları şunlardır:

haçan ‘ne zaman’ (151/A)

nečik ‘nasıl’ (151/A)

nečik buyururlar ‘nasıl buyururlar’ (151/A)

ne üçün ‘ne için’ (152/B)

2.11.4. Miktar Zarfları

Miktar zarfları, bir fiil, sıfat ya da zarftan sonra gelerek onları miktar olarak derecelendiren zarflardır. Metin içerisinde kullanılan miktar zarfları şunlardır:

asrî yaḥṣî ‘çok iyi’ (152/A)

bir kez ‘biz kez’ (152/B)

heč ‘hiç’ (152/A)

az-az yazıldi ‘azar azar yazıldı’ (158/A)

biraz şaşıyrlar ‘biraz şaşırırlar’ (160/B)

az künden sonra ‘az günden sonra’ (177/A)

2.11.5. Durum Zarfları

Durum zarfları fiilin bildirdiği iş, oluş, hareket, veya kılışın yapılış şeklini, niteliğini ortaya koyan zarflardır. Bu bağlamda zarf çeşitleri içerisinde kapsamı en geniş olan zarflardır (Güner 2013:294). Metin içerisinde kullanılan durum zarflarından bazıları şunlardır:

boš ‘boş’ (150/A)

alay ‘öyle’ (153/A)

bulay ‘böyle’ (159/B)

utru ‘karşı’ (159/A)

yuvuḥ ‘yakın’ (180/A)

2.12. Edatlar

Bir kelimedenden sonra gelerek, o kelimeyle ötekiler arasında bağlantı kuran kelimeye edat (*ilgeç*) denir. Edatlar anlamı olmayan, yalnızca gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir.

2.12.1. Çekim Edatları

Adlardan sonra gelerek onları cümleinin diğer unsurlarıyla zaman, mekân, yön, durum, benzerlik, başkalık gibi yönlerden ilişkili hâle getiren edatlardır. Adlardan sonra

geldikleri ve yine eklendiği adla başka bir ad arasında bağlantı kurdukları için bu edatlar hâl eklerine çok benzerler. Çekim edatları Türkçede yapı bakımından fiil kökenli, ad kökenli ve yabancı asıllı olmak üzere üç çeşittirler (Hacıeminoğlu 1992:1,2).

Metinde kullanılan çekim edatları şunlardır:

üçün ‘için’ (161/B) ata-ana borçlu bolmagay oğlanlar üçün Teñriniñ alnına ‘analar ve babalar borçlu olmayacak çocukları için Tanrıya’

artıñ ‘artık’ (172/B) Bu 4 iştän artıñ nemä yoñtur haybatlı islär ‘Artık bu dört işten daha büyük iş yoktur’

başğa ‘başka’ (159/A) buyruğundan başğa bolmagay ‘emrinden başka olmayacak’

beri ‘ileri’ (164/A) Adām atamızdan beri ki ölüptirlär ‘Adem atamızdan ileri ölürler’

burun ‘önce’ (173/A) Kimlär ki bizdän burun ölüptürlär ‘Kimler bizden önce ölürler’

2.12.2. Bağlama Edatları

Kelimelerden küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında irtibat kuran edatlara bağlama edatları denir.

Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerindeki bağlama edatları özellikle yabancı asıllı olanlarının çoğu iki cümle arasında bağlayıcı veya cümle başı edatı durumundadır (Karamanlioğlu 1989: LXXXI).

Töre Bitiginin Avusturya nüshasında kullanılan bağlama edatları şunlardır:

ya ‘veya’ (185/B) yaman töräsiz aytı esä ya yaman yargu etti ‘kötü kanunsuz söyledi, ya da kötü hüküm verdi’

zera ‘zira’ (194/B) zera törälär aytırlar ‘zira kanunlar söylerler’

ančağ ‘ancak’ (168/B) Tek ančağ Teñri boluštı ‘bir ancak Tanrı olur’

2.12.3. Pekiştirme Edatları

dahi, da ki, bile gibi kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin sonlarına gelerek onları önceki veya sonraki kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağlayan; bu bağlama görevleri yanında sonuna geldiği dil birliklerine dikkat çekme, güçlendirme, belirtme işlevi de katan edatlardır (Korkmaz, 2010:122). Bu edatların cümle içerisinde az da olsa bağlama görevi yaptıkları durumlarda vardır.

Metin içerisinde kullanılan pekiştirme edatları şunlardır:

egär ‘eğer’ (172/A) Egär bu dünyâda yazıhlarından haytmasa ‘eğer bu dünyada yazdıklarımız okunmasa’

2.13. Ünlemler

Bir duyuyu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazen tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimelere *ünlem* (interjection) adını veriyoruz (Banguoğlu 2011:396).

Metin içerisinde kullanılan ünlemler şunlardır:

vay ‘vay’ (157/B)

ey ‘ey’ (165/A)

2.14. Gregoryan Kıpçak Türkçesi Metinlerinde (Töre Bitigi) Söz Dizimi ve Söz Varlığı Özellikleri

Gregoryan Kıpçak Türkçesinin ağırlıklı yayılma alanının Karadeniz’in kuzeyi olması Slav dillerinin ve Ermenicenin etki alanını genişletmiştir. Bu durum metinlerin söz dizimi bakımından Türkçenin karakteristik yapısından farklılaşmasına sebep olmuştur ve çoğunlukla devrik cümle yapısı kullanılmıştır. Bu yönüyle Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinde göze çarpan söz dizimi özellikleri çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçesine benzemektedir (Argunşah, 2011:255). Metinde Ermenicenin de etkisiyle devrik cümle yapısının var olduğu metinde kurallı cümlelerinde olduğu göze çarpmaktadır. Gregoryan Kıpçak Türkçesinin yayılma alanları da göz önünde bulundurulursa komşu olduğu dillerden etkilendiği ve bu etkilene sonucunda Türkçenin söz dizimi kurallarının dışına çıktığı görülmektedir.

Metin içerisinde alıntı yapılan diller göz önüne alındığında, etkilenilen dillerin de büyük bir kısmı ortaya çıkmaktadır.

burungi yıllarda igi edi, yahşi. ‘önceki güzel yıllarda iyiydi.’ (149/A)

yaş ot üçün dâ yasağ berilmägäy. ‘ıslak ot içinde yasak verilmesin’ (160/A)

oğlanlıhtan dağın igi yahşilihnî övrätkäylär kendiniñ oğlanlarına. ‘ kendi çocuklarına erkeklikten daha iyisini öğretsinler’ (161/B)

ošta sizgä anılattım küfürlük üçün. ‘Usta size inanmayanlar için anlattım’ (163/A)

ulu Ermeniliktänbiz, hulları ermeni Apkar haniniñ. ‘Ermeni Apkar hanının ulu Ermenileriyiz’ (167/B)

Temel söz varlığı, Türkçe/Kıpçakça kelimelerle birlikte Farsça ve Farsça aracılığıyla giren Arapça kelimelerden oluşur. Türkçe söz varlığı, *Codex Cumanicus* ile oldukça yakındır. Arapça ve Farsça alıntılarda, Osmanlıcanın etkisi vardır. Bunu, Lehçe, Ukranca gibi Slav kökenli alıntılar izler. Ermenice ve Rusça kelimeler ise oldukça sınırlıdır (Clauson, 1971:7-14).

Metin içerisinde geçen Ermenice kökenli kelimelerin çoğunun dini kavramları karşılayan kelimelerdir. Metin içerisinde geçen Ermenice kökenli kelimelerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

marabedlärgä ‘keşişlere’ (156/B)

k‘ahanalar ‘papazlar’ (156/B)

Awedaran ‘İncil’ (156/A)

Surp ‘kutsal’ (158/A)

Lehçe, Ukranca ve Ermeniceden alınan kelimeler, genellikle Türkçe et- yardımcı fiilliyle kullanılarak birleşik fiil teşkil etmiştir:

pampasel etkäylär ‘eleştirenler’ (176/A)

tölövün etmäylär ‘ödemeyenler’ (180/A)

obložit etmägä ‘ödemesi’ (207/A)

16. yüzyılın ilk çeyreğinde (1523) batı Ukrayna’da Kıpçakça ilavelerle yeniden yazılan ve aynı yüzyılda Ermeni-Kıpçak mahkemesinde medenî hukuk ve ceza hukuku

ile ilgili uygulamalarda kaynak olarak kullanılan *Töre Bitigi* ve diğer hukuk belgeleri de tarihî kaynaklar arasında zikredilmektedir. Bu belgeler, kaynağını Leh ve Ermeni Kanunlarından almakla birlikte Lehçeden Kıpçakçaya çeviri sırasında eklenen orijinal Kıpçakça maddeler ve “‘muhakeme usûlü kanunu” adlı bölüm, Türk/Kıpçak hukuk tarihi ve hukukî söz varlığı bakımından temel kaynak niteliğindedir (Çengel, 2012: 66).

Töre Bitigi metni Kıpçak Türklerinin törelerini eklemeli olarak anlatmaktadır. Bunun neticesinde metin içerisinde hukukî terimlerin çokluğu normal olarak göze çarpmaktadır. Metinde kullanılan hukuk terimlerinin bazılarını şunlardır:

bitik ‘belge, doküman, tutanak’ (150/A)

orunč ‘rüşvet’ (151/A)

törä ‘kanun, hüküm’ (151/A)

igilik ‘miras, varlık’ (159/A)

keliš ‘vergi’ (193/B)

SONUÇ

Giriş, ses bilgisi ve şekil bilgisi olarak başlıca üç bölümde ele aldığımız “ Töre Bitigi İnceleme-Metin” adlı çalışmamızdan ortaya çıkan sonuçları özet olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

Töre Bitigi metninde a(ă, ā), e, ĩ, ı, i, o(ö), u(ü) ünlüleri kullanılmıştır. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metnlerinin tamamında kullanılan ünlüler aynıdır. Töre Bitigi metninde de diğer Gregoryan Kıpçak Türkçesi metnlerinde olduğu gibi dudak ve damak uyumu genellikle tamdır. Uyumların bozulduğu bazı durumlar gözlemlenmiştir: özellikle Eski Türkçe döneminde de var olan -vuçi fiilden isim yapan yapım ekinin eklendiği kelimelerdeki uyumu bozması dikkat çekicidir. Bunun dışında g/ğ >v değişmesi ve ardından /v/nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle bazı sözcüklerde düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırılıklar görüldüğü tespit edilmiştir.

Eski Türkçede ilk hecesinde /e/ sesi bulunan bazı kelimeler, Gregoryan Kıpçak Türkçesinde yazıya geçirilirken bu /e/ sesleri /i/ olarak yazılması bu metinler içerisindeki dikkat çekici özelliklerinden biridir. Ayrıca /v/ ünsüzünün etkisiyle a>u ve e>ö değişimleri gerçekleşir.

Töre Bitigi metninde kullanılan 31 sessiz harf şunlardır: b, c, ç, d, dz, f, g, ğ, h, ħ, j, k, k', l, m, n, ŋ, p, p', r, ř, s, ş, t, t', ts, ts', v, w, y, z. Töre Bitigi'nde görüldüğü üzere 'ŋ' kullanımı mevcuttur. Çift ses değerinde kullanılan ünsüzlerde vardır. Ünsüz uyumlarında da tam bir uyum yoktur.

Töre Bitigi metnindeki ünsüz değişimleri şunlardır: k>ğ/g, p>b, t>d, k>g, -k->-ğ-, b->m-, ğ/g>y, q>ħ, k>ħ, b>v, k>ħ, g/ğ>v, g/y>v, d>y, d>t, g/ğ>k. Metin içerisinde bu değişmelerle beraber kelime sonundaki g ünsüzünün düştüğü de görülmektedir.

Metinde birbirinden farklı işlevlere sahip şu addan ad türetme ekleri kullanılmıştır: +A, +Aç, +Aħ, +An, +CA, +CAK, +CI, +CIK, +DAş, +dİz, +GA, +GInA, +II, +IIk, +(u)n, +(U)nç(U), +sI, +Sız. Metinde kullanılan fiilden ad türeten ekler şunlardır: -A+, -AGAn+, -Aħ+, -AnAK+, -ç+, -(I-U)v+, -GA+, -GI+, -GIç+, -I+, -UçI+, -IK+, -Im+, -mA+, -mAK+, -In+, -Iş+, -It+, -vUçI+. Metinde kullanılan addan fiil türeten ekler şunlardır: +A-, +Ar-, +DA-, +GA-, +ħIr-, +IA-, +sIn-. Metinde kullanılan fiilden fiil türeten ekler şunlardır: -DIr-, -vUr-, -GUz-, -(I-U)I-, -In-, -Ir-, -Iş-, -It-, -y-.

Metin içerisinde kullanılan eklerin birbirinden farklı işlevleri gerine getirdikleri görülmektedir. Yapım eklerinin tamamı aynı yoğunlukta kullanılmamıştır. Göze çarpan bir diğer özellik ise fiilden fiil yapım eklerinin çatı eklerinden oluşmasıdır.

Metin içerisindeki hâl eklerine baktığımız zaman ‘η’ kullanımının varlığı göze çarpmaktadır. Ermeni alfabesinde η için ayrı bir işaret olmamasına rağmen kullanılmıştır. Yön gösterme hâli eki Eski Türkçe döneminde olduğu gibi kullanılmıştır.

Metinde Geçmiş zaman eki olarak –DI, –ptIr, ve GAn kullanılmıştır. Geniş zaman eki olarak –r, –Ar kullanılmıştır. Şimdiki zaman eki olarak fiilden sonra –(I)yIr kullanılmıştır. Metin içerisinde doğrudan doğruya bir istek kipi olmasa emir kipi istek –sA ekiyle istek anlamı katmıştır. Metin içerisinde kullanılan gereklilik kipi: –GA tiyâsidir/tiyışlidir, –max kerāk, –GAy kerāk bu üç ek kullanılarak yapılmıştır. Metinde birleşik kipli fiillerin hikâyesi bir kip eki almış esas fiile ér-, é- ana yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman kipi almış biçimi getirilerek yapılmıştır.

Metinde kullanılan isim-fiil eki –mAḥ kılış yapmada kullanılmıştır. –(I-U)ş ise işin yapılaş tarzını gösterir. Metin içerisinde kullanılan sıfat-fiiller şunlardır: –GAn, –r, –Ar ve mAs ise olumsuzluk yapan ektir. Metin içerisinde kullanılan zarf-fiiller ise şunlardır: –A, –GAç, –GAlI, –(I-U)P, –mIyIn, –GAndA, –UrdA.

Töre Bitiginin söz varlığına baktığımız zaman özellikle Ermeniceden alınan kelimelerin dinî içerikli olduğu göze çarpmaktadır. Bunu da Kıpçakların Gregoryan mezhebini kabul etmelerinden sonra dinî terimleri bu mezhebin tek temsilcisi olan Ermenilerin dilinden alması ile açıklayabiliriz. Ermenicenin yanında metin içerisinde Lehçe ve Ukranca kelimelerde geçmektedir. Bunlar daha çok Türkçe et- yardımcı fiiliyle kullanılarak birleşik fiiller oluşturmuştur.

Gregoryan Kıpçak Türkçesinin yayılma alanıyla bağlantılı olarak Slav dillerinin ve Ermenicenin etkisi vardır. Bu etkileşimler Türkçenin karakteristik özelliklerinde farklılaşmalara neden olmuştur. Bu farklılaşmalar söz dizimi özelliklerinde de kendini göstermektedir. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinin söz dizim özellikleri klasik Türkçeye aykırıdır. Töre Bitiginin söz dizim özellikleri Çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçesine benzemektedir.

KAYNAKÇA

- Alkaya, Ercan, “-gAll Ekinin Sibirya Tatar Türkçesindeki Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3 Summer, 2011.
- Argunşah, Mustafa/ Güner, Galip (2015): *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul.
- Argunşah, Mustafa/ Yüksekaya, Güliden Sağol (2011): *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yay., İstanbul.
- Aynakulova, Gülnisa (2007): *Gregoryan Kıpçaklar ve On iki Hayvanlı Türk Takvimi Üzerine*, Milli Folklor, S.74.
- Banguoğlu, Tahsin (2011): *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Bayraktar, Nesrin (2004): *Türkçede Fiilimsiler*, TDK Yay., Ankara.
- Bilgin, Azmi- Hacıeminoğlu, Necmettin (2002): *Kıpçak Türkçesi*, C. 25, Diyanet İslam Ansiklopedisi.
- Buran, Ahmet (1996): *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara.
- Buran, Ahmet (2015): *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara.
- Buran, Ahmet-Alkaya, Ercan (2014): *Çağdaş Türk Yazı Dilleri*, C. 3, Akçağ Yay., Ankara.
- Chirli, Nadejda (2005): *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi*, Sota Yay., Haarlem.
- Clauson, Sir Gerard (1971): *Armeno-Qıpçaq*, Rocznik Orientalistyczny, T.34, Z. 2, Wiesbaden.
- Çağatay, Saadet (1943): *Codex Cumanicus sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, II/1, Ankara.
- Daşkeviç, J.R. (1983): *Armyano-Kıpçakskiy yazık: Etapıistorii*, Voprosı Yazıkoznaniya, s.1.

- Eckmann Janos (2012): *Çağatayca El Kitabı* (G. Karaağaç, Çev.), Kesit Yay., İstanbul.
- Erdal, Marcel (1991): *Old Turkic Word Formation*, 2 C. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Ergin, Muharrem(2011): *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul.
- Gabain, A. Von (2007): *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- Garkavets Nikolayeviç, Aleksandre (1987), *Kıpçakskiye Yazıki: Kumanskiy: Armyano-Kıpçakskiy*, Glava, Almaty
- Garkavets, Nikolayeviç Aleksandre (1988): *Turkskiye Yazıki na Ukraine*, Almaata.
- Garkavets, Nikolayeviç Aleksandre (1993): *Virmenio-Kıpçatski rukopisi v Ukraini, Virmenii, Rosii, Katalog*, Kiev.
- Garkavets, Nikolayeviç Aleksandre (2003): *Töre Bitigi, Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualniy kodeks*, L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594, Almatı, Deşt-i Kıpçak, Baur.
- Golden, Peter (2002): *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, KaraM Yay., Ankara.
- Göktağ, Bilgehan Atsız – Şimşek, Yaşar (2014): *Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçak Türkçesi mi?*, Yeni Türkiye, Ankara.
- Gömeç, Saadettin (2009): “Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri”, *Turkish Studis- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, p. 1023-2023, ISSN: 1308-2140, Ankara.
- Gülensoy, Tuncer (2000): *Türkçe El Kitabı*, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara.
- Gülensoy, Tuncer (2011): *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- Güner, Galip (2013): *Kıpçak Türkçesi Gramer*, Kesit Yay., İstanbul.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992): *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yay., İstanbul.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1994): *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.

- Kasapoğlu Çengel, Hülya, “Ermeni Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, Sayı:10, Bahar 2012.
- Kılıç, Davut, (2010), “Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü”, *Prof.Dr. Harun Güngör Armağanı*, haz. Mustafa Argunşah-Mustafa Ünal, Kesit Yay., İstanbul.
- Korkmaz, Zeynep (2014): *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- Kudaybergenov, S./Tusunov, A. (1980): *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası. Fonotikacana Morfologiya*. Frunze: ‘İlim’ Basması.
- Özek, Fatih (2014): *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Akçağ Yay., Ankara.
- Özek, Fatih (2014): *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Ön Ses /y-/ Türemesi*, Turkish Studies, 9/9 Summer, 2014.
- Özkan, Nevzat (2007): “Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine”, *Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği*, 20-22 Nisan 2006, Kayseri. Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C.III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri.
- Öztürk, Abdulkadir (2011): “Ermeni Kıpçak Türkçesinin Yayılma Alanları”, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2011. Ankara.
- Pritsak, Omeljan (1979): *Ermeni Kıpçakçası, Tarihi Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara.
- Rásonyi, László (1971): *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Tryjarski, Edward (1992): *On Dialectal Differentiation of Armeno-Kipchak*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987. TDK Yay., Ankara.
- Üstüner, Ahat (2000): *Anadolu Ağzlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, TDK Yay., Ankara.
- Yücel, Mualla Uydu (2002): *İslam Ansiklopedisi*, Kıpçaklar s. 420-421 C. 25, TDV Yay., Ankara.

EKLER

Ek: 1. Orijinal Metin

Полный текст венской рукописи № 468

A

Заметки на шмуцтитуле

(1r) Men Yakub Sefer oylu

Men Angseñt Çapliç oylu

(1v) Men Yakub Sefer oylu aldım borç 4200 zolt...

Burungı yıllarda igi edi, yaçşı.

Men Jgp Butağ oylu Xčk Yurko oylunıy kiyö-

vü, Xčk Yk'b tornu.

T'v. 1102-inä boldu bir tamaşa nemä. Kisdos-dur Norko oylu nişanlap edi Tavit xizina, bardı da taydan yixildi da öldü. Zaçim Biy barça-igi y açşı-liçka etkäy. Bir «Hajr mer» bilä unutmagaysız, kim dā sarnasa (+ zAnabagan gojs Mariam), anlı-na [alnina?] sözimizgä, ki igi aňlagaysız bu işni, ne türlü dā bunıqkibik tamaşa iş ermenilär ortasına e di, ki ne ki taydan tüstü, Ulu oručka 5 kün çalıp e di, uze [= uzel] pişak' alsar edi, da anıy üsnä bular boldu.

T'v. 1102-sinä çazağ keldi Kamenec tibinä; turdu 2 hafta da kettilär surp Aksentniy şapatkü-nü, barın da çorengellärin çoydular veretkalar...

(2r) [Yarlıya] Der Asduadz Jisus K'risdos.

T'v. 1102. Buldu ulu tamaşa ulu Pargentagnıy çankünü. T'avit kiyövü Kisdostur pişak'lansar edi. Kiçiyakün taydan tüstü da uçu yarım ke-çädä da öldü. Ölüsün arabada kendin keltirdilär kendin sähärgä [=sähärgä]. Aynakün kömdülär kendin. Bir «Hajr mer» bilä unutmagaysız Jisus K'risdoska.

T'v. 1122-sinä der K'apriel keçti bu dünyadan surp Torosnuñ kendi künü, yıpaşkün kömdülär, 7 kün tayumun ettilär, neçik här k'ahananıy. Biy Teñri dñanına uçmağ birgä yazıçlarına boşatlıç bergäy. Kim dā ki kolvek sarnasa, anıy dñanı üçün «Hajr mer» Jisus K'risdoska da zAnabaganka, siz dā yazıçlarına boşatlıç aytp çolgaysız, ki Biy Teñ-ri boşatlıç bergäy.

Çazağ keldi Kamenec tibinä t'v. 1102-sinä da kettilär surp Aksentniy yixkünü tanğa çarsında [=çarsında], çoyup edilär çorengellär urnuna vere-talar açaç üsnä biyik okoplar içinä. Da tatarlar da birgälärinä kettilär, neçik had kettilär.

T'v. 110[?]-sinä. Keçti bu dünyadan Varteres Xčk sargavak'nıy Sirdiçajnnıy xizi Gulka, oylan [... ..]na yatıp edi, oylanı yanına, eksin bir yerdä kömdülär, [ana]sin da, xizin da. Biy Teñri dñanına uçmağ bergäy da [yazıçlarına boşatlıç].

Kürüm isittim bir alamandan, ki bir kişiniy xizi... Anasiniy barça yüzünä [...] edi oyar erdi... Da çacan öldü, tek kendin kömdülär, kömgän[dän sonra] çolu çıçıp edi çuyurda yoyarı, ki anasın...a

B

urar edi, tek babas alay ayttı, ki çubuğ daçuluna tüvgäy, ki çuxur... tek ol alay etti, 3 kün tüvdü tek... çuxurga 3 kündän...

(2v) Jisus K'risdos, Dər Asduadz, mer mey, Dər, oğormea...

T'v. 1103-sünä okosdosnuñ 2-sinä, surp As-duadzadzinıy erkli oruçuna, çankün, yarımkün-dän yarım sahat keçip edi, köktä yulduz köründü, n eçik tañ yulduzu da günäs (yanıy edi>) çaplap e di; el barı tamaşa etiy edilär bunıqkibik tamaşa-ga, bu yulduzga, ki heç bolmıy edi, neçik bu yılda b oldu, bunıqkibik iş. Bundan sonra Biy Teñri çut-lu yıllar bergäy barça k'irştänlarga da pacahlarga b arışlıç, k'irştänlarga saylıç, ki Teñri biznim Lusa-woriç dinin hastad saçlagay da uzağ kendilärinä saçlıç [=saylıç] bergäy.

Amen. Hajr mer orergins Jisus K'risdos.

Men, Agop baron Butağ oylu, Biy Teñriniy ya-zıçlı çulu, yazdım bu yazuvnu kendi çolum bilä.

(3r) [Судебник, начало]

Ävälgi položen'ası Törä bitikiniy

1. Burungisi, ki pambasel etärlär bizni, ki töräläri yoxtur.

2-inçi, ki ne üçün emdi yazdıç, ya kimniy pri-çinasından.

3-ünçi, nişanı küçünıy barça törälärniy.

4-ünçi, ki kimlär töräçilär bolmağ keräk.

5-inçi, ki ne nemädir törä, ya kimgä törä bol-mağ keräk, ya töräni kimgä sımarmamağ keräk.

6-inçi, ki ne türlü tiyar bolmaga töräçilärgä ya zaçodcalarga.

7-inçi, tanıçlar üçün, ki nedir alarnıy inam-ları. 8-inçi, ant üçün, ki ne türlü bolmağ keräk, ya

kimgä berilir ant.

9-inçi, ki tiymästir krisdänlarga dinsizlär al-nina törägä turmaga.

10-unçi, ki çaysi bitiklärdän yıydıç ya çaysi millätlärdän aldıç törälärni. Bu çadar.

(3v) [Burungisi, ki pambasel etärlär bizni, ki töräläri yoxtur]

Haybatlı ari vartabedniy Mik'ajelniy yasagani bu Törä bitikini çoltçasından Sdep'annos ga'tayı-gosniy barça ermenilikniy.

Ävälgi toxtalmaçı da başlanmaçı barça törä bitikläriy.

Basta yazar anıqkibiklärgä dñdap, ki bizni pambasel etärlär, ki yoxtur bizdä törä.

Ari Dñanniñ şnork'undan hadirländiç yazma-ga törälär bitikläriy.

A

Заметки на шмуцтитуле

(1r) Men Yakub Sefer oylu

Men Angsənt Çapliç oylu

(1v) Men Yakub Sefer oylu aldım borç 4200 zolt...

Burungi yıllarda igi edi, yaxşı.

Men Jgp Butax oylu Xčk Yurko oylunun kiyö-vü, Xčk Yk'b tornu.

T^v. 1102-inä boldu bir tamaşa nemä. Kisdosdur Norko oylu nişanlap edi Tavit xizina, bardı da taydan yixildi da öldü. Zaçım Biy barça igi y axşılıxka etkäy. Bir «Hajr mer» bilä unutmagaysız, kim dā sarnasa (+ zAnabagan gojs Mariam), anlına [alnına?] sözimizgä, ki igi aqlagaysız bu işni, ne türlü dā bunun kibik tamaşa iş ermenilər ortasına e di, ki ne ki taydan tüştü, Ulu oručka 5 kün xalıp e di, uze [= uze] pişak' alsar edi, da anıñ üsnä bular boldu.

T^v. 1102-sinä xazaç keldi Kamenec tibinä; turdu 2 hafta da kettilər surp Aksəntniñ şapatkü-nü, barın da xorengellärin xoydular veretkalar...

(2r) [Yarlıya] Der Asduadz Jisus K'risdos.

T^v. 1102. Buldu ulu tamaşa ulu Pargentagnıñ xankünü. T'avit kiyövü Kisdostur pişak'lansar edi. Kiçiaynakün taydan tüştü da uctu yarım keçädä da öldü. Ölüsün arabada kendin keltirdilər kendin şahərgä [=şahərgä]. Aynakün kömdülär kendin. Bir «Hajr mer» bilä unutmagaysız Jisus K'risdoska.

T^v. 1122-sinä der K'apriel keçti bu dünyadan surp Torosnuñ kendi küni, yixpaşkün kömdülär, 7 kün tayumun ettilär, neçik här k'ahananıñ. Biy Teñri dżanına uçmaç birgä yazıxlarına boşatlıx bergäy. Kim dā ki kolvek sarnasa, anıñ dżanı üçün «Hajr mer» Jisus K'risdoska da zAnabaganka, siz dā yazıxlarına boşatlıx aytip xolgaysız, ki Biy Teñ-ri boşatlıx bergäy.

Xazaç keldi Kamenec tibinä t^v. 1102-sinä da kettilər surp Aksəntniñ yixkünü taŋga xarsında [=xarşında], xoyup edilär xorengellär urnuna vere-talar axaç üsnä biyik okoplar içinä. Da tatarlar da birgälärinä kettilər, neçik hrad kettilər.

T^v. 110[?]-sinä. Keçti bu dünyadan Varteres Xčk sargavak'niñ Sirdixajnniñ xizi Gulka, oylan [... ..]na yatip edi, oylanı yanına, eksin bir yerdä kömdülär, [ana]sın da, xizin da. Biy Teñri dżanına uçmaç bergäy da [yazıxlarına boşatlıx].

Kürüm işittim bir alamandan, ki bir kişiniñ xizi... Anasiniñ barça yüzünä [...] edi oyar erdi... Da xaçan öldü, tek kendin kömdülär, kömgän[dän soñra] xolu çixip edi çuyurdan yoyarı, ki anasın...a

B

urar edi, tek babas alay aytı, ki çubux daşuluna tüvgäy, ki çuxur... tek ol alay etti, 3 kün tüvdü tek... çuxurga 3 kündän...

(2v) Jisus K'risdos, Dər Asduadz, mer mey, Dər, oyormea...

T^v. 1103-sünä okosdosnuñ 2-sinä, surp Asduadzadzinniñ erkli oruçuna, xankün, yarım kündän yarım sahat keçip edi, köktä yulduz köründü, neçik tañ yulduzu da günäş (yanıy edi>) xaplap e di; el barı tamaşa etiylar bunun kibik tamaşa-ga, bu yulduzga, ki heç bolmıy edi, neçik bu yılda b oldu, bunun kibik iş. Bundan soñra Biy Teñri xut-lu yıllar bergäy barça k'ristānlarga da pacahlarga b arişliş, k'ristānlarga sayliş, ki Teñri biznim Lusa-woriç dinin hastad saşlagay da uzaç kendilärinä saşliş [=sayliş] bergäy.

Amen. Hajr mer oregins Jisus K'risdos.

Men, Agop baron Butax oylu, Biy Teñriniñ yazıxlı xulu, yazdım bu yazuvnu kendi xolum bilä.

(3r) [Судебник, начало]

Ävəlgi položen'ası Törä bitikiniñ

1. Burungisi, ki pambasəl etärlär bizni, ki töräläri yoxtur.

2-inçi, ki ne üçün emdi yazdıx, ya kimniñ priçinasından.

3-ünçi, nişanı kücünün barça törälärniñ.

4-ünçi, ki kimlər töräçilər bolmaç keräk.

5-inçi, ki ne nemädir törä, ya kimgä törä bolmaç keräk, ya töräni kimgä şımarlamaç keräk.

6-inçi, ki ne türlü tiyär bolmaga töräçilärgä ya zaşodcalarga.

7-inçi, tanıxlar üçün, ki nedir alarnıñ inamları. 8-inçi, ant üçün, ki ne türlü bolmaç keräk, ya

kimgä berilir ant.

9-inçi, ki tiymästir krisdānlarga dinsizlər al-nina törägä turmaga.

10-ünçi, ki xaysi bitiklärdän yiydiş ya xaysi millätlärdän aldıx törälärni. Bu xadar.

(3v) [Burungisi, ki pambasəl etärlär bizni, ki töräläri yoxtur]

Haybatlı ari vartabedniñ Mik'ajelniñ yasaganı bu Törä bitikini xoltşasından Sdep'annos gat'ayigosiñ barça ermenilikniñ.

Ävəlgi toxtalmaçı da başlanmaçı barça törä bitikläriñ.

Başta yazar anıñ kibiklärgä dżuap, ki bizni pambasəl etärlär, ki yoxtur bizdä törä.

Ari Dżanniñ şnorkundan hadirländix yazmağa törälär bitikläriñi.

Äväl džıap beräliḡ alarga, ki pambasıl etär-lär

K'risdosnuḡ töräsini, ki törä yoxtur ermen k'risdânlarda. Zera köplär bardır, ki maḡtarlar öz-gädayfanıḡ t(4r)örälärini, ki könü töräläri bar. Kimlär ki bu işni sözlärlär, kendiläri könü törädän tayıptırlar da özgälärni dä klärlär taydırmağa, yeñil esli adämilärni.

Burungi džıap alarga bunu beribiz, ki Teḡri ävöldän adäminiḡ tarbiyatına toxtattı tanıмага könülükni. Anıḡ üçün ki dinsizläriḡ doktorları toxtatıp törä ḡoydular, ki kim ki bolvanlarga yaman aytsa, ölümlü bolgay, da kim ki atasına ḡol uzatıp urgay, ḡolun keskäylär. Xaytıp Movşes ken-di töräsini arttırdı bu işniḡ töräsini, alıp ävəlgi tö-rädän: kim ki atasına u anasına yaman aytsa, ölümlü bolgay. Xaytıp surp Awedaranı Biyimiz K'risdosniḡ barça törälärniḡ tügällikidir, anıḡ üçün ki buyurur: « İştiniz, ki ayıldı Eski Törädä bu türlüdir, yoḡesä men sizgä Yäñidä buyurumen bu türlü da berkitirmen Eskini Yäñi bilä, berip sizniḡ yaḡşı erkinizgä, aytıp: sövgäysiz sizniḡ sıña-rıñizni, neçik sizniḡ boyuñuznu». Ekinçi, hälbättä, yaḡşı erkinä berir adäminiḡ barça yaḡşılıḡın ḡilîn-maga, ḡaysın ki toḡ(4v)tatır, ki bizim erkimizgä-dir, ki barça adämilär bilä könülük bilä barmaga. Ol säbäp bilä ne Awedaranı yazıp ḡoymadılar ä völdän, yoḡesä söz bilä ayttılar.

Ekinçi. K'risdos keldi, da övrätti tügäl törä tügäl adämilärgä, da klämädi toxtatmagan adämilärgä bitik bilä törä bermä. Anıḡ üçün ögüt berir surp Awedaranda, ki barışkay kensiniḡ zaḡodcası bilä, törägä kelmeyin. Dayı da K'risdos yaryuçiniḡ manisi bilä alani etti surp Awedarandan, ki barça, kimesä kimgä borçlu esä, tölvö etkäy yaḡşı köñüldän, yaḡşı es etip, zera adäminiḡ esi kendiniḡ yaryuçisidir. Muḡar

oḡsaş barça yaryu işläriñi eslä-mäḡ keräk. Bu türlü K'risdos buyurur surp Awe-daranda şafarnıḡ manisın, egär anıḡ egirlikini t aptı esä ävöldän, so ḡra maḡtadı anıḡ usunu, ki y arlıyap etti ol egirlikni kendiniḡ eyäsinä, ḡaysı bilä ki kirmädi töräniḡ alnına sayış bermägä. Kör-güzür, ki tiyişlidir yaryu bolmaga, yoḡesä maḡtan-maḡ bilä övrätir, ki çarä bar esä, suḡlanmasın yar-ḡuga barmaga. Muḡar oḡsaş hrazarel etär (5r) surp Awedaranda törä etmägä aḡar, ki ḡoltḡa etti K'risdostan, ki ayt ḡardaşıma, ki üläşkäy menim bilä atamnıḡ oçiznamni. Ošta 2 türlü bardır sizdä säbäp: adämilik tarbiyatından da törädän, mani, ne üçün suḡlanç bolursiz özgälärniḡ töräsini? Mundan üvränip, aytır Boḡos arak'al, ki heç sizdä köñü törä yoxtur, ne üçün siz kendiñizgä ḡisḡa u

egirlik et[mägä ḡoy]massiz, yoḡesä siz ḡisḡa u egirlik etärsiz düḡül özgälärgä, yoḡesä ḡardaşlarga da.

Üçünçi, klämädi Teḡri bermägä yazgan törä, ki bolmagay prezmuşen'adan könülükta bolḡaysiz, yoḡesä süvük bilä, yarlıyamaḡ bilä saḡlagaysiz kö-nülükni u yazmagan töräni hər zamanda.

4-ünçi, ki etkinçä Teḡri yöpsündü töräni, uproroklarıni, da Awedaranıni, neçik ki yaḡşı urluḡ bolgay džanıñizga, da bu türlü könülük bilä etmä-gä yaryularıni.

5 -inçi, ki törä, da proroklar, da Awedaran teş-kirilmästir, yoḡesä törä prezmuşen'adan teşkilirir uluslarda da minlätlär arasına. Anıḡ üçün boşetär Teḡri, (5v) ki uslular tergäp baḡkaylar, netürlü iş esä, aḡar körä etkäylär yaryunu.

6 -inçi, ki törädä prezmuşen'adan antka tüşär, da Biyimiz K'risdos tiyar ant içmäḡni, klär, ki biz k önü k'risdânlıktä tirilḡäybiz, ki könü könü bilä b olgay, da egri egri bolgay.

2 -inçi, ki ne üçün emdi yazdıḡ ya kimniḡ priçinasından

Dayı da ne üçün emdi klädiḡ yazmaga törä-lärni, ya ne säbäptän teprändi esimizgä bu iş.

Egär ki yazdıḡ esä ävəlgiä, ki keräkimiz dü-ḡül edi yazgan törä berilmägä Teḡridän, yoḡesä köp kez işittix panbas özgä millättän, ki yoxtur k'risdânlarda törä. Kim ki munu aytır, bilmästir ari bitikläriñi kücünü. Munuḡki yaman sayıştan eki türlü yamanlıḡ toyar: ävəlgişi, ki ya sayışlar edi, ki töräni ḡoygan essiz edi; 2-inçisi, ya klämäs edi, ki könülük bolgay edi adämilär arasına dün-yäda.

2-inçi, ki ol bitiklikni [=biliklikni], ki tarbiya-timizdän (6r) bar edi, yamanlıḡ söndürdü, da tügäl yaratılğan adämini yarımđıḡ etti, da sövükni uşayavatni körälmäsizliḡni [=körälmäsizliḡ] ḡapan-el etti.

3-unçu, bu vaḡtlarda erinçäklikdən övränmägä klämäslär Eski da Yäñi Törälärni ne markare-lärdän, ne Awedarandan, ki bolḡaylar edi ari bitikläriñi kücündän bilmägä könü töräni. Anıḡ üçün klädiḡ bu Törä bitiki bilä oyatmaga alarni, neçik bir kimesäni yuxudan.

4-ünçi, bu vaḡtlarda biliklik ki eksildi, ki bi-liklik bolsa edi, bolur ediḡ sinap da tañlap zäma-näsinä körä; anıḡ üçün yıdıḡ barça millättän da uluslardan, da yazıp da berkittix oḡsaş Eski da Yäñi Törälärgä, ne türlü markareḡlar ḡoydu da surp Awedaran buyurdu.

5-inçi, ki bu zamanda Ari Džan zyavit etmäs, neçik Soyomon da Taniel vaḡtına, ya neçik Gorin-tos kermäniñä, ya özgä uluslarda, ki könü törä

etärlär edi. Zera Ari Džan körgüzücü edir alarnıñ yüräkinä, anıñ (6v) üçün suxlanç tügüllär edi yazgan törälärgä. Neçik surp arak'ellär klämädilar yazıp bermägä surp Awedarannı ävöldän, yoxesä sözläri bilä inandırıp çaytardılar, da andan soñra suxlandılar yazmaga, alay oç töräni dä yazıp çaldırmadılar, zera alarnıñ dayın özgä [ulu] sayışları bar edi çaytarmaçlıx üçün, yoxesä pokoy berdilər Eski Törä bilä, da kermänlärnıñ obıçayı bilä, [da ari bitiklärnıñ kücü bilä] törälärin etmägä. Yoxesä b u zamanda barçadan keri tüştüç. Bu säbäptän p rezmušen'a yazıp çoyduç törälärni.

6-inçi, ki yaryunuñ işi ant bilä tügällänir, evet ki Teñridän buyurulmadı ant içmägä. Yoxesä yamanlıx artıptır bu zamanda, a k'risdänlar tügöl ki y alyız ki yaryu alnına ant içärlär, yoxesä [här yerdä] här kez heç nemädän, da anıñ bilä Xutxaruçimızniñ boyruğun heç etärlär, da biz klädiç, Teñri-niñ buyruğun heç etkanlärgä törä da ganonk' çoyduç berkitip yaryuda.

7-inçi, ki bolmamaçı üçün töräniñ barmagaylar özgä millätniñ töräsinä, neçik buyururlar edi markarelər, ki yoç midir Teñri Israjel arasına, ki bolvanlarga barırlar, çaysın ki arak(7r)ellär dä anı tabalap aytırlar, ki tiymästir k'risdänlarga özgä millätniñ alnına yaryuga barmaga.

8-inçi, körärbiz emdigi vaçtta, ki bardır açaşlar, vartabedlä, k'ahanalar, biylär, ketçoyalar, ki yüz körüp, da orunç alıp, da biliksizlikdən köñü yaryunu egri etärlär. Anıñ üçün köptän az yazıp çoyduç Törä bitikindä, ki bolgay ögüt da toyruluç anıñkibiklärgä.

9-unçı, ki yaratılğan tarbiyatımız dayma unutuçıdır yaşıllıxni köp türlü džan u ten yazıxından. Hälbät, kläsäx yaryunu köñü etmägä, vaçtında u nutup yañılirbiz, andan soñra, poşuman bolup, sayışka tüşärbiz: alay midir, yoxesä alay düğöl? Anıñ üçün ki bu [türülü] çiyinliç sayış bolmaga, a niñ üçün yazıp çoyduç Törä bitikini, här vaçt, çolumuzga alıp, esläğäybiz törämizni [da körgüzgäybiz özgä millätkä, ki dayma törälärimizni] ari bitiklärdän etärbiz, ki sözläri bolmagay bizni tabalamaga.

10-unçı, çaçan ki adam yaratıldı, ürdü da berdi aña [Biy Teñri] Ari Džanniñ şnok'un. Ol şnok', neçä bardı ilgäri, adämilär üstünä arttı, d a, çaçan ki çaytıp yazıçka tüştülär, aytı Teñri: « Xalmagay (7v) menim džanım adämilärdä, zera džan yergäsindän tengä çayttılar». Xaçan ki K'risdos keldi dünyägä, ol Ari Džanni yänä berdi adämilärgä da džan yaryusun, çaysı ki surp Awedarandir da ganunk', zera bilir edi Biyimiz K'risdos,

ki dünyä adämiläri prezmušen'a dünyä yaryusun yararlar edi. Tiyäsidir emdidän soñra bitik bilä yöpsünmägä törälärni, tañlap barçanı ari bitiklärdän.

11-inçi, ki bilgäylär yaryuçılar Törä bitikin-dän toyrı yaryu etmägä, bilip, ki kendiläri dä turmaçtırlar köktägi yaryuçiniñ alnına yaryuga.

12-inçi, kimlä, ki yaryunuñ alnına kelirlär, çorçu keçirgäylär, anıñ üçün ki çaçan adämilär alnına bolmaslar egrini köñü etmägä, hälbät, köp türlü söz bilä džäht etärlär yaryuçiniñ aldamaga, ne türlü bolsarlar köktägi yaryuçiniñ alnına turmaga, ki barça yapuçları köçär, ki anıñ alnına aldamax bilä kimesä bolmas köñü bolgay, yoxesä köñülük bilä tergöv bolsar?

Ošta bu 12 türlü baş işlər biri birinä baylap, säbäp çoyarbiz (8r) Törä bitikinä oçsaş surp arak'ellärdän, çaysı ki Biy Teñridän yaryuçılar berildilər dünyägä, da çaytıp Ari Džan bilä toyrudılar hajrabedlärnı da vartabedlärnı, ari yixövnüñ yaryuçıların.

Zera bu 12 san tügäl haybatlandı barça dünyägä, zera bu 2 6-dan toydular, da bu 6 san dünyanıñ yaratılğaniniñ künläridir, da ölcövüdir adäminin 6 tepränişiniñ, da sanidir adämilikniñ tarbiyatiniñ. Dayı da bardır köp türlü haybatlıxı bu işlärnıñ ari bitiklärdä. Dayı da oçsaştır 12 nahabedlärnıñ pök'ölen'asına Israjel oylanlarıniñ, çaysılärinä ki berildi Teñridän yazılğan törä Movşes çolu-na. Anıñ üçün bu 12 türlü baş işlər bilä tügällär-biz Törä bitikini.

Dayı da ne säbäp boldubizgä, ki başladıç bu törälärni yazmaga?

Köp vaçttan beri ulu sayışta edim bu Törä bitiki üçün, ki här kez bizni tabalarlar edi bizim çom da, özgä dayfa da. (8v) Dayı da hörmät çoyup bizgä bu iş üçün süvüklü ari bitiklärnıñ şegerti Boços vartabed köp türlü sözlär bilä hörmätli, da men bolmadım üstümä almaga, mahana etip menim bi-likisizlikimni da tenimniñ tinçsizliçini, da sayış et-tim, ki çoltça etkiy edim özgä küçlü ari vartabed-lärdän, zera bar edilär köplär ol vaçtta atlı-džuvlu pilisopalar. Evet, bilip menim džinsimniñ bizmi-likini, klämädim kimesäni bu işkä keltirmägä. Yoxesä asrı tañlar edim, ki arak'ellär da belgili ari atalar munuñki ulu işniñ çayyusuna bolmadılar.

Evet ki çaytıp boldu säbäp bu Törä bitikini yazmaga hörmät çoyğanından bizgä der Sdep'an-nos gat'ayigosnuñ barça ermenilikniñ, 1 dä 2 dä bizdän çoltça etti, da men mahana ettim menim biliksizlikimni da köp kez tartındım bu işdən. Xaçan ki artıxşı çoltça etti, men dä üstümä aldım

menim miskinlikim bilä, bilip, ki tiyäsdir hnazant bolmaga duhovniy buyruyka. Egär ki Teñridän esä bu (9r) yaxşı sayış da tügällänsä Anıñ oñarmañi bilä, asrı yaxşı; a egär tügällänmäsä benim başlaganım, özgä ari atalar, tügälläp, başka çixargaylar. Zera äväl äväldän barça ustalıx tügäl, 1 adämidän başlanıp, da andan tügälländi, yoxesä köplärdän, zera, azdan köptän tapıp, 1-i birinä keltirip, biriktirdilər barça ustalıxni. Xaytíp esimä aldım, ki Biyimiz K'risdosnuñ yaryusuna barasimen, ol, ki yüz körmäs, ne orunç almas, anıñ üçün tiyişlidir maña yazmaga xolum bilä Teñriniñ yaryusunıñ oxşaşın. Bolmagay kimesä tabalagay aytkan sözümni. Egär kimesä biliksiz esä, övränsin, a egär tügäl övrängän esä da munda nemä eksik tapsa, kendi tügälläsin. 2 yartın yaxşı köñülärni yöpsünürbiz süvük bilä.

3-ünçi, nişanı küçünün barça törälärniñ

Dayı da yazar Mik'ajel vartabed Törä bitikiniñ xuvati (9v) üçün köp türlü yalbarmañ der Sdep'an-nos gat'ayigosniñ.

Xolarmen sendän, haybatlı ata da barça ermenilik yixövläriniñ başı, bolmagay, ki heç tä yeñil sayışlagaysen dñan sartın keräкли işni, xaysın ki benim üstümä beripsen. Zera tiyäsdir maña, ki körgüzgäymen saña köptän az, ki nedir xuvati Törä bitikiniñ, xaysın ki xolumuzga alıpbız. Zera Törä bitikiniñ oxşaşı bar ganonk'ka, zera tiyişlidir bizgä tüzmagä töräni u ganonk'nu, ki biri birinä oxşagay. Xaytíp bu türlü bardır oxşaşı biri birsinä. Zera ganonk' dñanni toyrı etär, da törä tenni, hällät, egär biri birindän ayırılıp esälär, yoxesä köp yerdä birikirlär. Neçik dñan u ten, ki tarbiyat [bilä ekidirlär, ol türlü ayırılmas, xat]iñilip biri biri bilä, bolurlar 1 da köp nemäni 1 erk bilä xilinirlar, ol türlü ganonk' ta törädir. Anıñ üçün, egär yoluğa xatışılmaga eksinä biri birsinä, sindirmastır. Da ne türlü ganonk'nu bilüçilär tüzüptürlär, ol türlü töräni dä; (10r) da ne türlü yañılğanlarga ganonk'-ta pokuta u xorxu bar, ol türlü törädä bar; da ne türlü törädä zından da baylamañ bar egrilärgä, ol türlü ganonk'ta zından da baylamañ xarayamañtır; dayı da ne türlü yazıxsız adämilär üstünä ganonk' nemä bay xoymastır, ol türlü törä dä anıñkibiklärniñ üstünä, kimlär ki toyrudurlar dünyâda; ya ne türlü ari kişi [xorxmastır] köktägi yaryuçisından, [ol türlü anmey adam xorxmastır dünyâ yaryuçusundan]. Xaytíp dayı da yaxşıliñ beriliptir bizgä, ki barça ari bitikläri anıñ üçün tüzdürlär, ki adämilärni yazıxtan tartkaylar, ol türlü Törä bitiki dñahť etär tiymaga yamanlarni da egrilärni, ki süvük bilä da yaxşı köñül bilä tirilgäylär biri biri

bilä. Dayı da aruvlux bilä tirilmäñ artarlıxtır, bu da törädä bolmañ keräk. Bu türlü manilärni [berdi]x uslularga, ki tanıgaylar, ki [neçä türlü] yaxşıliñ bar munda hawasar barça adämilärgä, ki talaşni, öpkäni kötürür da eminlikni da yaxşıliñni toxtatır adämilär aras(10v)ına. Da xayda ki törä eksiktir, anda talaş köptir, da xayda törä da könülük bolsa, eminlik artıxtır ol ulusta, dünyâda u yixövlärdä, zera 1 ülüşü Teñriniñ şnork'undan berilgän yixövlärgä eminliktir.

4-ünçi, dayı da yazar, kimlärdir yaryuçılar, ayırır biri birindän könülärni, oxşaşlarni

Ävälgı u könü yaryuçi Teñridir, ne türlü buyurur markarē [Tawit'], ki yaryu etär Teñri kendiniñ žoyovurtuna. Dayı da aytır prorok: «Biy Teñri bizim yaryuçumuz». Yänä aytır: «Kel, Teñri, da et seniñ yaryuñnu». Dayı da muñar oxşaş bardır köp işlär, zera Teñri kendidir yaryuçi, ki övrätir bizgä könü yaryunu, xaysı bilä ki alanidir, adämilärgä tüzgändir bu törälärni, ne friştälärgä, ne dñanavarlarga. Evet ki törädä yazgandır: öldürüçi dñanavarni öldürmäñ keräk,— tügül anıñ üçün, ki dñanavarlar (11r) ögütlängäylär, yoxesä adämilär dä. Dayı da (devälärgä>) devlärägä dä boldu törä, ki köktän yergä tüştülär, friştädän devlär boldular öktämliklärinä körä, dügül köp kez, yoxesä bir kez. Xaçan ki yarattı Teñri adämini, ol çayta belgili etti, ki yaryuçimiz da Eyämiz kendidir. Da K'risdos keldi dünyâgä da aytı: «Yaryu etmägä keldim bu dünyâgä, da Atam kimsäniñ yaryusun etmäs, barça yaryunu berdi Oyl xoluna». Da budur Teñriniñ yaryusu, ki Yariñ keldi dünyâgä, da adämilär artıñ sövdülär xaranyunu, ne ki yariñni. Da Teñriniñ atı atılır [=atalır] ayırılmas tarbiyat, zera ne türlüdir yaryuçidir Oylu, ol türlü Ata da Ari Dñan. Da bu iş ari bitiklärdä alanidir, kim kläsä tergämägä.

2-inçi, yaryuçılar atını berdi Teñri adämilärgä, ki yaryu etiñiz könülük bilä öksüzgä da tulga. Da bu iş hawsardır xanlarga, biylärgä da xartlarga, xaytíp markarēlärä, k'ahanalarga, xaysı ki Movşes xoydı anabadda yaryuçılar, da mundan soñra Jesu zorawor. Ol türlü Soymon xoldu (11v) Teñridän uslulu, ki yaryu etmägä bilgäy žoyovurtka. Bar edilär k'ahanalar da xartlar yaryuçılar eskidä, ne türlü aytır bitiklär dä, ki k'ahanalar bolgaylar xanlı işniñ üstünä yaryuçılar.

Ne üçün Teñri hawasar berdi yaryuçiliñni?

Anıñ üçün, ki barçası bu şnork'tan menärüçi bolgaylar da xaytíp ki eksiklikindän yaryuçılarniñ biri birin zrgel etkäylär. Da Yañidä buyurdu Biyimiz K'risdos surp arak'ellärgä ki olturgaysız 12 ol-

A

turyučta yaryu etmä 12 millätkä Israjel xomuna. Da alardan teşkirip aldılar başlıxlari barča k'risdānlikniñ. Ol türlü K'risdos xaytöp övrätti mani bilä egri yaryučü üçün, ki tügäl könü yaryu etmäs edi, barča kimesä adāmilärdän esi kendinä yaryučidir, džanına, da teninä, da 5 seziklikinä, da aruvluxta saxlagay kendini.

5. Dayı da nedir yaryu, ya kimlärgä bazıp sımarmamaş keräk, ya kimlärgä tiyär yaryunu etmägä

(12r) Da yaryu kimdän aytıldı? Äväl Teñridän, da soñra markareldän, ki yaryu nedir. Yaryu barča işläriñ tergämäxidir. 3 türlü iş bar, ki adāmilär tepränirlär dünyâda: yaxşı, da yaman, [da] ortaçaqlı. Kimlär ki alani yaxşı kişilärdir da kimesäni zrgel etmäslärdir, alarga yaryu keräkmäştir. A kimlär ki oyruğır, ya xaraşçidir, da baş yevüçidir, alarnıñ işi tas bolmaxtır. Ya yaryu ortaçaqlı adāmilärniñdir, kimläriñ zaşodcası bar. Ne türlü Soyomon 2 xatunnuñ esi bilä tergäp taptı yaryusun, ol türlü Taniel markareş esi bilä açtı Şuşannıñ 2 xartniñ yaryusun. Da K'risdos ekinçi kelgäninä oñ yanındagı alani artarlarga aytsar: «Keliñiz, Atamdan alıñışlanganlar»,— da soñ yanındagı alani yazıxlılarga aytsar: «Ketiñiz Mendän, xarıñşılilar, meñi otka».

Xaysi ki alanidir bu türlü, ki ortaçaqlılarnıñdır yaryu, ortaçaqlı alardır, kimlär ki yazıxlarından xaytöp, pokutovat etiptirlär, alarnıñ öleşär (12v) Teñri yazıxın, pokutasın, da kimniñ yazıxı artıx bolsa, ol bersär džıap. Alay oñ dünyâ yaryusuna körgüzür.

Tiyişlidir yaryučığa, ki bitikçi, uslu, ağıllı bolgay, da ari bitikläriñ küçün igi bilgäy, [da barča adāmilikni yaxşı bilgäy], ki yaryunu toyrı etkäy. Tiyişlidir yaryučılarga, ki lätaları bilä tügäl bolgay, da ağıllı, u ağıllı, da saşıt bolgay, bolmagay, ki, töräni anlamıyın, kimesägä egirlik etkäy. Neçik ki bir peşäkär, tügäl peşäsin övränip bilmägäy, bolmas ustalıx etmä, neçä artıx dayın bilüçi keräk yaryučılarga, xaysi ki Teñrigä yaraşır. Zera yaryu yarmaş Teñriniñdir, oldur könü yaryučü, da dünyâ yaryučıları Teñrigä oşsaştır. Anıñ üçün keräktir, ki, yüz körmiyin, Teñriniñ yaryusun könü etkäy da Teñriniñ alnına açıx yüzli bolgay.

Dayın da [kimgä] tiyäsidiñ bermägä buyruşın yaryučılıñniñ?

Eski Törädä belgili edilär yaryučılar, markareşlar, k'ahanalar, ki Teñridän tanlandılar, [da alardan tanlandılar] xartlar, uslu yaryučılar. Bolur, ki yoluxur yaryu yarmaga xanlarga da ulu biylärgä. Da bizdä bu türlü bolsun. Xaysi ulusta bar

B

esä k'risdän xani ya ulu biylär, dünyâ yaryusun xayırgaylar allarına könü(13r)lük bilä. Da yixöv yaryusun axpaş xayıurgay vartabedläriñ övrätmäxi bilä, 2 ya 3 [ağıllı] ketxoyalıx bilä. Da xaysi ulusta bolmasa xan ya ulu biylär, tiyäsidiñ axpaşka sımarmamaga yaryu işni, ki barča yaryularniñ ol xayıurgay. Bolmagay, ki bu işkä utru bolgay kimesä, zera bardır axpaşlar arasına, ki biliksizdir da axça kücü bilä tanlagandır. Bilirmen bunu men dä. Yoşesä biyik asdidžanları bar axpaşlarıñ da barča džanlarıñ džıapın berüçidirlär Teñriniñ alnına, alay oñ bu yaryular üçün bergäylär. Neçik yoyarı aytıldı, ki vartabedlä bilä etkäylär töräni. Egär ki yaryu başi biliksiz bolsa, xatına olturğan bilüçilärdän övrängäy yaryu işin, ki pambassız biyängäylär könülükä.

6. Dayı da ne türlü tiyışlidir bolmaga yaryučılarga, könü da egri kişigä yaryuda

Tiyişlidir yaryučığa, ki orunç aluçi bolmagay, zera yazgandır, (13v) ki orunç soşraytır, neçä ki iti köz bolsa. Zera ol yaryučü, ki könülük üstünä orunç almastır, anıñ sözü keçar yaryuda, da könülük bilä yaryuga uç etär, da kim ki işitsä, biyänir. Ne türlü ki Teñri aytır, yüz körmäñiz, yoşesä könü yaryu etiñiz. Egär ki könülük bolmasa, köp adam esi bilä yazıxka tüşär, da bu iştän özgä millätniñ yaryusuna barırlar. Da könülük bolsa, yaryučılar da bazıp bolur Teñriniñ sözün aytмага, ki men yaryu etär esäm, menim yaryum könüdir; başmasın kensiniñ aslamına, džâht etsin, ki barča adāmilärni biyändirgäy. Egär ki sadaya barča nemädän artıx esä, yoşesä yaryunu könülük bilä tiyäsidiñ etmägä, tiymäs xodžaga yüz körmä, ne miskin-gä yarlıyama, [ne türlü ki yazgandır: «Yarlıyama] yarlıga törädä». Da yaryučü bolmagay 1 yartın işitkäy, könünün ya egriniñ, gileyin ağıncä, ki yüz dä yüz eksi dä turmiyın. Da gileni könüsün tergäy, andan soñra 2 ya 3 tanıx bilä uç etkäy könülükä, törä bilä, ki 2 ya 3 tanıx bilä toxtalgandır barča iş. Da kimniñ tan(14r)ıxı bolmagay, ant bilä 1 yartın, kimniñ üstünä tüssä, uç etkäy.

Tiyişlidir töräçığä, ki töräni yalıız etmägäy, yoşesä köplär bilä etkäy töräni, egär yoluxmasa, 2 ya 3 kişi yaxşı da bilüçi [bilä] etkäy töräni. Neçik törägä kelgänlärgä 2 ya 3 tanıx keräktir, ol türlü yaryučılarga, anıñ üçün törä toyrı bolur toxtatkan adāmilär bilä tanıxlıxta. Bu övränçik äväl-burun Rımalılarda bar edi, ki 72 adam dayma sayışta edilär barča türlü işlä için. 72 adam anıñ üçün tüzdilər, ki barča adāmilär bayıngaylar, ki 72 millätniñ usluluşu alardadır. Yoşesä emdi 12 yaryučılar toxtattılar, 12 arak'elgä oşsaş, düğül ki köp

A

yaryučilarniñ tergämäxindän könülür törä, yoḡesä, köplärniñ taniḡliḡi bilä könülüp, ḡorḡulu körünür törä.

Dayi da Xayanliḡta 3 töräci olturur, alay oḡ Frangistanda, Xayanliḡtan övränip, surp Errortut'iunnuḡ atina da taniḡlarniñ sanina. Biz dä muḡar biyänirbiz, ki 3 yaryuçi bolgay, zera mun(14v)-dan artıḡ küctür tapulmaga barça yerdä. Dayi da aḡpaštir burungi yaryuçi, 2 ya 3 aḡilli adämilär tutkay ḡatına, da alay etkäy yaryunu, tügöl ki alar taniḡ bolgaylar könülüktä, yoḡesä aḡpaš kendi dä övrängäy alardan yaryunu.

Tiyäsidir yaryučilarga ertä u kečä sarnamaga Eski da Yäni [Töräni da] Törä bitikini da eskä almaga barça millätniñ da esli adämilärniñ yazganın. Tiyäsidir yaryučilarga barça türlü tarbiyatı bilä yaḡši bolgay, da törä saḡlagay, da artıḡsı, ki öčäš bolmagay, da ḡiliḡi bilä paḡil bolmagay barça vaḡtta, artıḡsı yaryu vaḡtına, ki yaryuga kelgänlärniñ köñülläri čiy bolmagay, da saḡışlamagaylar, ki paḡilliktän ya öčäšmäxtän toḡru bolmadı yaryu. Uzun es bilä tözümlü bolmaḡ keräk yaryučilar, zera köp kez yoluxur, ki küč bilä taparlar da yavits'a bolmastir yaryu. Yoḡesä tözümlük bilä, da kün berip, özgä čayta yaḡši tergäp, da ḡaytip ündäḡäylär allarina, da uč etkäylär. Egär ki yaryuga kelgänlär talaš etsälär, ḡoymagaylar biri birinä tüšmägä, öčäšip ögütläḡäylär, ki törä alnina ḡalaba bolmagay da yaryu ḡapanel bolmagay. Bilsinlär zaḡodcalar...

[В этом месте отсутствует несколько листов].

(15r) ...ḡoḡovurt üçün, dayin artıḡ könüdür 25 yašar ašḡarhaganniñ taniḡliḡi törädä. A egär yoluxsa, bir taniḡ tügäl adam bolgay da egär ki birsi igit bolgay, anda tutulmaḡ keräk. A egär ki eksi igit bolgay da 1-i ḡart ya 3 igit bolgay, ol taniḡliḡni da tutmaḡ keräk. Dayi da dinsizlärniñ taniḡliḡi kečmästir k'risdänlar üstünä, nečä köp bolsalar da, egär ki könü dä aytsalar. Ne türlü ki K'risdos yöpsünmädi devlärniñ taniḡliḡin, ḡaçan ki anı Teḡri Oḡlu aytirlar edi. Alay oḡ hercowadzoylarniñ taniḡliḡi kečmädi k'risdänlar üstünä, ḡaçan ki k'ristänliktä toḡru tügöldür, bizgä ne türlü bolurlar könü bolmaga taniḡliḡka? A egär ki anıñkibik nemä iş yoluxsa, hercūadzoylar üstünä bolurlar kendiläri 1-i biri üstünä taniḡliḡ bermägä.

Dayi da tiymästir ḡatin kišiniñ taniḡliḡin tutmaga, tek sözün işitmägä. Ne türlü K'risdosnuñ jarut'iununa: ari ḡatinlar, körüp, süvünclüḡ berdilär arak'ellärgä, da arak'ellär toḡtattılar K'risdosnuñ [könü] surp jarut'iunun. A nemä anıñki iş yoluxkay, da ḡatin kišilär körgäy anı, da yaḡši hör-

B

mätli (15v) ḡatinlar bolgay, nečik er kišiniñ 2-3 taniḡliḡi kečkäy, alay oḡ [hörmätli] ḡatunlardan 2 anča — 4 ya 6, yoḡesä kelmäḡäylär törä alnina, övlärinä taniḡliḡ bergäylär ol ḡadar yaḡši da hörmätli adämilärgä, ne ḡadar kendiläridir, da alar, kelip, taniḡliḡ bergäylär törä alnina. Anıñ üçün ki ne türlü tiymäs ḡatin kišigä k'ahana bolmaga ya ḡolner, ne borla basma, ne kebittä olturma, ne er kišiniñ tonun kiymägä, ol türlü tiymäs alarga ne törädä olturma, ne taniḡliḡ bermägä. Bu işkä utru kimesä aytmagay, ki köp ḡatinlar, ḡanlarin töküp, K'risdoska taniḡ boldular, zera mardiroslux taniḡliḡi özgädür da adämilär taniḡliḡi dayin bir türlüdir, evet ki köp ḡatinlar, ḡiynalıp, da Teḡrigä arzanı boldular, da adamlardan hörmätländigilär. Anıñ üçün ki ḡatin kišiniñ tarbiyatı sir saḡlamastir, ne taniḡliḡi kečmästir. Evet ki ḡatin kišilärniñ ḡatun kišilärniñ üsnä kečär taniḡliḡi, alay oḡ ḡatin kišilärniñ er kišiläri üsnä 6 da 4, nečik yazıpbiz yoyari. Kimesä bu taniḡliḡni ayırsınmasın, tügöl yalıḡz tügäl adämilär taniḡlar boldu K'risdos üçün, yoḡesä oylanlar da, [nečik] Peḡeḡhemniñ oylančıḡları, dayi da surp Sdep'annos igit vaytına, (16r) dayi da köplär bularga oḡšaš.

Dayi da aytalıḡ, ki ne üçün 2 ya 3 bolmaḡ keräk taniḡ. 2 ya 3 tügöl ki köplärgä utrudur, körgüzüyür, ki nečä köp bolsa, anča igidir, egär ki bolmasa 2 ya 3, mundan eksik bolmagay, zera 1 adamga asanttir, ki büxtan aytмага kimsäniñ üstünä, a 2 ya 3 adam bolmastir, zera 1-i kläsä, birsi klämäs. Da yaryuçi keräk ki igi es ḡoygay taniḡlar-ga, ki biri birinä sözläri oḡšaš kelgäy, ki oḡšašsız bolmagay, nečik ki alarniñ sözläri 1 edi, ki K'risdos üçün ḡanlarin töktülär, alar oḡšaš bolsa, eksi-niñ ya ücsünün taniḡliḡları könüdür. Da egär ki tapulur esä bu bitiktä, ki köplär, yalyanlıḡ bilä birlänip, da yalyan taniḡliḡ bilä yamanlıḡni učka čıḡarırlar, nečik Napeut'nuñ Eski Törädä da surp Sdep'annosniñ Yäñidä, bu işlär yalyan taniḡlarniñ yamanlıḡi bilä edi. Yoḡesä bolmaslardir här kez zraytcalıḡ etmägä. 2 da 3 könüdür, nečik Teḡridän buyuruldu. Zera Movsesniñ töräsiniñ berilgäniñä Teḡridän Ovr, da Aharon, da Eḡsu taniḡtirlar. A Sinaj tayda Teḡriniñ engäniñä biryılar avazi, [da bulut], da ḡaranyulux, da ot da (16v) taniḡtirlar. Da K'risdosnuñ toḡganına frištälär, da 3 ḡan, da ḡoyçilar taniḡtirlar. A K'risdosnuñ 40 künlük kelgäni-nä dadžarga surp Simeon, u Anna markarehu, da ešikniñ açilganı taniḡtir. K'risdosnu Jekibdosga ḡaçirganda frištä da bolvanlarniñ ušalganı taniḡtir. Da K'risdosniñ mgrdutiununda Ata Teḡri, da Ari Džan, da surp Jovanneš taniḡtir. Da Tap'oḡ-

taɣda 2 markarə da 3 aɾak'el tanix'tir Teɣrilikinä. Tanix'tirlar K'risdosnuɣ barča türlü sk'ançelikläri. K'risdos ki ɣač üstünä endi, günäšniɣ ɣaranyuluɣu, da yerniɣ tepränmäxi, da tašlarniɣ çatlanmaɣi, da ɣanı u suvu K'risdosnuɣ ɣaburyasından çix'ti, dayi özgä sk'ançelikläri tanix'tir. Da surp jarut'iununa K'risdosnuɣ frištälär, da kerezmanniɣ taši, ki açildi, da kefini, da aɾak'ellär, da ari ɣatunlar, da storožlar tanix'tirlar. Dayi da hamparcumuna frištälär, da aɾak'ellär, da ävöldän markarəläɾ tanix'tir. A egär ki 1 [könü] tanix'niɣ tanix'lixi da könü esä, hälbät, toxtalɣan dügüldür, ne türlü ki K'risdos aytir edi džuhutlarga: «Siz yeberdiɣiz Jovanəškä, da ol tanix'liɣ berdi könülük üçün, da inanmadıɣız. Da benim tanix'lixiɣim dayin artix'tir, ne ki Jovanəş, ol xilinmaɣni, ɣaysi ki berdi maɣa Atam. Xaytip aytirmen, tanix'liɣ berirmen Menim üçün, da tanix'liɣ berir Menim üçün Atam, (17r) da sizniɣ törəɣizgä dä yazgandır, ki 2 adamniɣ tanix'lixi könüdüɾ». A bir adam tanix'liɣ bersä kendi üçün, tügäl dügüldür. [Ne türlü ki ayttilar K'risdoska džuhutlar, ki Sen Seniɣ boyuɣ üçün tanix'liɣ berisen. Könüsün, ki K'risdosnuɣ tanix'lixi könü edi, da alar aytirlar [edi], ki könü tügüldür.] Anıɣ üçün ki Ata Teɣrini da surp Jovanəşni tanix kel-tirdi [K'risdos], da surp aɾak'ellärni, bu türlü aytip: «Bolgaysiz maɣa tanix Eɣrusaheəmdä, u Samariada, dünyäniɣ xiriɣına dirä. Bu türlü Bedros, Tap'or taɣda iſitip ata Teɣriniɣ avazın K'risdosnuɣ üstünä, aytir edi, tanix'liɣ berip, ki biz bu avazni könü iſittix, ɣačan ki birgäsinä ediɣ ari taɣda. Dayin aliɣ tanix'liɣka markarəläɾni, aytip alay, tutarbiz toxtalɣan aytkanların markarəläɾniɣ. Ol türlü könüsün tanix'liɣ berir edi Johanneş Awedaraniç: «Haybatlı 3 türlü, ki tanix'liɣ berirlär K'risdos üçün: Džan, da ɣan, da suv». Mundan övrändi yixöv ganonk'u, ki tanix'lixsiz alıſıſlamagaylar aɣpaş. Da aɾak'ellär dä tanix'liɣ bitiki bilä yeberirlär edi aşagerdläɾin.

2 türlüdir tanix'liɣniɣ oɣşaşı, ɣaysi ki tiyäsidiɾ tanix'larga, ki heç etmägäylär körmäxiɣni ya iſitmäxiɣni, yoxesä könülük bilä toxtatip, da soɣra tanix'liɣ bergäylär. Ol türlü yaryuçi da törä etkän vaɣtta, könüsün sorov etip, iſitkäy tanix'lardan, ki nemä zavada bolmagay yaryu arasına.

[8.] Dayi da ant üçün, ki ne türlü keräk ant içmägä

Tügöl ki boyruɣ berip aytirbiz, yoxsa övräniptirlär yaman antlar içmägä, anıɣkibiklärgä törä u ganonk' toxtatirbiz.

(17v) Uslu da ɣorɣulu buyruɣun Teɣriniɣ körgüzüyüɾbiz emdigä vaɣtta adämilärniɣ ayaxi tibi-

nä, zera asri artiptir heç nemä üçün ant içmäx. Bügün köriyirbiz sahal iſ üçün da heç nemä üçün — ɣaysin ki Biyimiz K'risdos buyuruptir, ki heç ne bir kez dä ant içmägäylär — mahalädä, da hezəm arasına, da talaşkanda asri yaman, körksüz antlar içärlär, tügöl oylanlar, yoxesä ɣartlar da, tügöl aşxarhagan, yoxesä köp kez k'ahanalar da. Da ɣačan ki yaryu iſi yoluɣsa aralarına, tözmäsläɾdir yaryu alnına barginča ya yaryu buyurginča, yoxesä barirda yaryuçiga, talaş arasına köp kez antlar içärlär ɣorɣulu antlar bilä, da ɣačan kelsälär yaryuga da yaryuçi buyursa könülük üçün ant, da ol çaxta utru bolurlar, ki barča dünyäniɣ aslamı üçün ant içmäzbiz, da klärlär munuɣki sözlär bilä ki kendi kendiläɾin törä saɣlavuçi körgüzgäylär. Da kimesä tabalasa, ki törädän burun nek antlar içär ediɣiz?— «Anıɣ üçün, ki inanmaslar edi bizgä»,— da pambasəl etärlär edi K'risdosnuɣ töräsin, ki ne üçün buyurmadı ant içmäg(18r)ä? Oɣşaşlar anıɣkibikläɾ soɣurlarga, ki soɣurnuɣ körmäxiɣi ɣarmalamax'tir. Anıɣkibiklärgä bolur aytмага, ki K'risdos ɣoymadı çaräsiz törä, yoxesä çaräli. Egär ki çaräsiz iſ bolsa edi, törä ɣoymas edi, ki barča kendiniɣ ari vartabedlixi bilä ol türlü bu yergäni da bu türlü klädi, ki biz könü k'risdänlar bolgaybiz, ol türlü heç keräk bolmagay bizgä ant içmäx bizim könü da toyru tepräniſimiz üçün. A egär ki aysalar: «Çarä yoxtur, ant içmiyin»,— bu iſtän belgildir, ki Teɣri Aprahamga ant içti frištädän ötläş da aytip: «Menim boyumdan ant içäɾmen». Da Apraham ɣuluna berdi ant. Xaytip ant içti Teɣri Tawit'kä könülük bilä, dayi muɣar oɣşaş iſläɾ. Dayi da aɾak'al ant içti, aytip: «bazip sizgä ant içäɾmen, ɣardaşlar». Xanlar da könülük üçün ant içärlär, alay oɣ ulu biylär, ki toxtalɣay, ki tiyiſlidir ant içmäx, artixsi yaryuda.

Xaytip meɣnəl etäɾmen Teɣriniɣ atini [=anti-ni].

Övrätir bizni aɾak'al, aytip: barča adämilärgä [utru] bolɣan 1-i birinä toxtalɣan iſniɣ uçu anttır, ɣaysin ki klädi Teɣri, 2 teſkirilmäs nemäni ɣoyup (18v) ortada, ant bilä da kendi buyruɣun [=boyundan] ant içmäx bilä, tutunur alıſıſına bermägä. Da aytkanıɣız bu türlüdir, ki adämilärgä, artixsi ɣanlarga övränçiktir ant içmäx kendi boylarından, ɣaysi ki tügällikin iſniɣ möhürlärlär, ol türlü Teɣri dä bu oɣşaş iſni boyuna aldı dügöl ant içmäx bilä, yoxesä körgüzmäx bilä, ki adämilär ant bilä kendiläɾiniɣ iſläɾin toxtattılar. Ol türlü Teɣriniɣ tutunmaɣi da yalyansızdır. Xaytip aldı Teɣri adamniɣ tarbiyatın [tügöl, ki Teɣri adam tarbiyatın] alıp, da [bizim övränçikimizgä tüſti. Yoxesä,]

A

bizim övränçikimizni körüp, da övrätti bizni yaxşı xilinmayka. Ol türlü Aprahamnıñ da törä bilädir, ki xoydu xoyusun [=xulu üsnä] tanıxlıx üçün. Ol türlü Teñri Noj vaytına kendi ayını [=yayını] tutundu xoyмага tanıxlıx üçün köktä, ki dünyâda şayavatlimen.

Klärmen aytмага, ki ne türlü [bolur ant içmäx.

2 türlü] orinagdır ant: 1-i xosdovanutıundır, 1-si dinin tanmaxtır. Dinin tanmaxnıñ antı budur, ki xoygay xolunu xaç üstünä da yixöv üstünä da hrazarel bolgay ari yixövdän; ya ayt kay alay: kendi k'risdän dügül, egär ol iş alay dügül esä. Kim bu türlü ant içsä, alay tut, ki dinin tandı. Xaysi ki tiymästir k'risdän kişigä munuñki antnı üstünä kötürmägä, egär ki ölümgä dä keltirsälär ya övün buzma kläsälär. Xaytip xosdovanutıun (19r) antı budur, ki xoygay xolunu xaç, da Awedaran, ya yixöv üstünä da bilgäy, ki Teñri yapuxnu bilüçidir, da ayt kay: «Bilir Teñri, da bu xaç, da Awedaran, da surp yixöv, ki könüdür aytkanım»,— da ayt kay alay, ki bularnıñ zork'u u hörmäti üçün, ki yalyan aytman,— bu türlü ant xosdovanutıundır, xacan ki Teñrini yapuxnu bilüçi aytır, Awedaranı K'risdosnuñ sözi aytır, da yixövnü K'risdosnuñ övi aytır. Da xacan ki kimsä kläsä ant içmägä, xosdovanutıun antın içkäy, bolмага, ki kimesä dinin tanmañ antın içkäy, munu ögüt berip aytırmen, buyruñ bermändir. Egär ki dävikârlar eksi dä k'risdän bolsa, 1-i birinä utru bolup, da dinin tanmañ antnı klägäy bermä, yaryuçi sürgäy alnından da bermägäy ol antnı içmägä angınça, ki poşumanlıxka kelgäylär da xosdovanutıun antın bergäylär. Bolmagay, ki yaryuçi tezindän antka salgay, ävöldän yaryuçi dżâht etmäx keräk, ki antsiz yaryuga uç etkäy; a egär ki bolmasa çarä anttan başxa uç etmägä, ol vaxtta yaryuçi äväl övrätkäy, ki ne türlü tiyär ant içmägä da ne türlü ayırdır antnıñ pokutası, da andan soñra buyurgay antnı. Dayı da bolmagay, ki az nemä üçün ant (19v) bolgay, zera egär dünyânıñ iglikin dä bersälär edi, tiymästir ant içmä. Egär ki hagarag bolgaylar, ki yarlibiz da anıñ üçün klägäy ant içmägä, tiyäsidi, ki buyurgaylar, borçnuñ yarmın tölov etkäy da ant içmägäy. A egär ki bolmasa tölov etmägä yarmın da ayt kay, ki ant içärmen da ludz tartarmen, anda yaryuçinıñ nemä yazıxı yoxtur. A egär ki bolmasa 10 altın, ya 20, ya dayın artıx, alay ox tiymästir terçä ant bermägä, zera ayır ıştır. Kün bergäylär da keçiktirgäylär, şahat, ki, poşuman bolup, biri birinä tölov etkäylär.

Dayı da aytırmen sizgä, kimgä tiyär antnı bermägä.

B

Barça yaryuda ermeniniñ, kimniñ tanıxları bolsa, tiymästir ant, a kimniñ ki tanıxı bolmasa, añar tiyär ant içmägä. Egär kimesä kimesäni törägä tartsa ya borç üçün, ya özgä nemä üçün, da kendiniñ tanıxı bolmagay, ne anıñ, kimniñ [=kimni] ki yaryuga tarttı, tiymästir añar ant, kim ki tutup keltirdi, yoxesä añar tiyär ant, kimni ki tutup keldilər, egär könü kişi esä. Egär ki yaryuçi bilsä, ki egirlik bilä [kliyir ant içmägä ya ol kliyir egirlik bilä] ant bermägä, keräktir yaryuçi xoymagay, ki egirlik bolmagay. A egär kimesä tutulsa oyurluxta, ya itlix(20r)tä, ya adam öldürmäxtä, ya xaraxçılıxta, da alani bolgay ol yaman iş ya licası, da, kim ki tutup keltirdi, tanıxı bolmagay, tiyäsidi añar antnı bermägä, kim ki üstünä foldrovat etkäy, zera anıñkibik yaman xilinganlar antnı nemägä tutmaslar. A egär ki bu yaman xilinganlar töräniñ alnına avaz bilä aysalar, ki biz bu işniñ içinä dügülbiz, da yalyandır, bu iş bizim üstümüzgä dä büxtandır, da ne artımızga, da ne alnımızga bar, yaryuçilar, körüp alarnıñ toyruluxun, ki ne artına, da ne alnına, ne licası yoxtur, antnı buyurgaylar alarga da xutxargaylar ölümдän.

Dayı da aytırbiz, kimgä tiyär ant içmägä.

[Neçik ki yazıpbiz yoyarı tanıxlar üçün, ki kimgä tiyär tanıxlıx bermägä, ol türlü yazarbiz munda, ki anıñkibiklärge tiyäsidi ant içmägä], adam, ki bolgay 25 yaşına. Oylanga tiymäs ant, zera lätası yoxtur. Xartka tiymästir, zera ölümgä yuvuxtır. Xastaga tiymästir ant: ölümü alnınadır. Dayı da ludz bergängä tiymästir ant, anıñ üçün ki yazıxnı yazıx üsnä xoymagay. Ol türlü marabelärgä, yänä 2 dżanlı xatınga tiymästir ant içmägä. Dayı da tiymästir ant tamyaçığa, ne dżimrigä, da barça alani ya belgili yazıxlılarga angınça, ki yazıxlarından xaytkay, ne kimesä alarnıñ [tanıxlıxın tutmagay. Da ol, ki ävöldän aytıx, ki tiymästir alarga ant içmägä. A egär bolsa alarnıñ] atası, xardaşı ya oylu, alar ant içkäylär. (20v) Da xatın kişilärniñ anası, ya er, ya xız xardaşı, ya xaysı yuvuxu, alar ant içkäylär biri biriniñ [üçün da] yükün tartkay, yöpsünmäx keräk. Dayı da yazarbiz apeyalar, u mäläzlär, da k'ahanalar üçün, ki törä alnına kelmägäylär, ki ant içmäx işi bolmagay, a egär törä işi bolsa, tiyışlidi alarnıñ xardaşları ya yuvuxları kelgäylär törä alnına. A egär ki ant tüssä k'ahana üstünä, keräk ki yuvuxu ant içkäy, anıñ üçün ki tiymästir k'ahanaga aşxarhagan töräsi alnına barmaga, ne ant içmä. A egär k'ahanalarnıñ yaxşı kişiləri tanıxlıxı bolgay, alarnıñ tanıxlıxın tutmañ keräk töräçilər, ki alarnıñ yuvuxları ant içmägäy.

A

Dayi da Mik'ajel vartabed yazar antniñ luḏzu üstünä, ki burungi ari atalar antniñ luḏzun asri ayir ḥoyupturlar, neċä törä bitikin tüzmiyirlär edi. Xaçan ki Teḡriniñ erki boldu, ki bu Törä bitikin tüzdüḡ, yeñillättiḡ antniñ luḏzun. Egär ki törädän kimesägä ant buyurgaylar, da ol ant ulu iş üçün da köp nemä üçün bolgay, da könüsün bolgay, da ḥosdovanuṭiun antin içkäy, 3 yıl luḏz ḥoygay aḡpaş ol adamniñ üstünä, zera oldur yaryuçi. A egär ki özgä yaryuçi törä bilä ant bersä kimesägä, ol adam, ki ant içti, bargay bil(21r)üci vartabedgä, ki ol bergäy aḡar luḏz. A egär kimesä yalyanliḡ bilä ḥosdovanuṭiun antin içsä, buyurur, ki 7 yıl luḏz tartkay, da baḡkaylar töräçilär da bitikçilär ol tirlikni, ki ne üçün ant içti yalyan. A egär az nemä esä da köp nemä dügöl esä, buyurgaylar yarlilarga üläşmägä. A kimesä ki din tanmaḡ antin içsä, egär könü, egär yalyan, luḏz tartmaḡi ölüm kününä dirä bolgay, zera bu işkä tiymästir tözmä. Evet ki vartabedläriñ erkinädir da buyruḡuna, ḡaysi ki Teḡridän alarga beriliptir, da ne türlü alarga körünsä, ol türlü etkäylär.

9. Dayi da yazar vartabed, ki biz k'risdänlarga tiymästir dinsizläriñ töräsi alnina barmaga, anin üçün ki Ata da Oḡul Ari Džanga inanmaslardir

Alanidir barçasına, ki keri bolmaḡi k'risdänlikniñ dinsizlärdän, buyruḡi bilä Boḡos araḡelniñ, ne birliki bar yariḡniñ ḡaranyuluḡ bilä, ya ne ülüşü bar k'risdänläriñ dinsizlär bilä. Dayin özgä işlär, ḡaysin ki buyurur araḡäl, ḡaysindan ki övränip bilirbiz, köp türlü iş bilä dinsizlär (21v) yiraḡtirlar k'risdänlardan: vaḡt bilä nalätlämä oḡul aytiṛ, da vaḡt bilä ḡaranyuluḡ oḡlu, ki K'risdostan işitiṛ, zera K'risdos buyurur: «kim ki inanmas Teḡri Oḡluna, körüp körmisär köktägi meḡi tirlikni, yoḡesä Teḡriñ öċäşmäḡi ḡalsar anin üstünä». Xaytiṛ aytiṛ dayi da: «kim ki suvdan da Ari Džandan toymasa, ol bolmas uċmaḡka kirmägä». Dayi da Johanḡes Awedaraniċ aytiṛ: «kim ki Jisus K'risdosnuḡ kelḡaninä teni bilä inanmasa, ol bulargandır da nerindir [=nerindir]». Da markareḡlär alarni, kimlär ki könü dindän yiraḡlaniptirlar, alarni alay tutarlar, neċik dinsizläriñ da bolvanga inanganlarni. Dayi da araḡellär [aytiṛ], övrätiṛ bizni, ki tiymästir biz k'risdänlarga dinsizläriñ töräsi alnina barmaga, zera dinsizlär kendiläriñ töräsi bilä etärlär yaryunu. Egär ki ävöldän töräni Movseştän aldilar esä, da emdi köp türlü yaman işlär bilä ḡilinirlar kendiläriñ erkläri bilä, yalyan tanıḡlar bilä, egri yaryuçilar bilä, aldovuċi reċniklär bilä, ḡorḡusuz antlar bilä. Salirmen alarniñ [artiḡsi] yamanliḡin aytmaga. Xaçan ki alar dinsiz törälär bilä da yaman ḡilinganlari bilä bu ḡa-

B

dar yiraḡtirlar bizdän, ne türlü alarniñ töräsinä könülük tapulgay, ne türlü (22r) k'risdän töräsinä, ḡaçan ki Teḡri Oḡlun Teḡri tapunmaslar? Yoḡesä biz, ermeni dayfasi, K'risdoska inanirbiz da ayirilipbiz k'risdänlikimiz bilä džuhtlardan, da barċa dinsizlärdän, da herċuadzoḡ heridigoslardan. Tiyäsidir bizgä könü törämiz bilä barmaga, ki biz Ata Oḡul Ari Džan 1 Teḡri tapunurbiz, 1 tarbiyatta, da 1 Teḡriliktä, da [1 ḡanliḡta], da 1 ḡuvatta, da bir ḡaybatliḡta. Da Teḡriniñ Oḡlun inanirbiz könü Teḡri, ki boldu könü adam ayirilmas Atadan da Ari Džanniñ birlikindän meḡi meḡilik. Da ne türlü yaḡşi k'risdänlar džaht etärbiz yaḡşiliḡni ḡilinmaga, a egär ki aldansaḡ nemä bilä bu dünğaniñ yazıḡi bilä, öktämlik etmiyin, ḡosdovanel bolurbiz, luḏzumuznu tartiṛ, inanirbiz boşatliḡka, da egär ki yaḡilsaḡ biri birimizgä da kek bolsa yüräkimizdä, süvük bilä boşatirbiz biri birimizgä. (29r) Dayi da ne türlü ayirilipbiz alardan ḡosdovanuṭiunumuz bilä, dinimiz bilä, ol türlü tiyäsidir törämiz bilä keri bolmaga alardan, zera bizim törämiz tiyäsidir, ki könülük bilä, toḡruluḡ bilä, orunċsuz bolgay, dügöl yalyan tanıḡliḡ bilä, ya aldavuċi reċnik bilä, ya keċmişläriñ džanin zḡel etmäḡ bilä, ya ḡaranksizläriñ džanin ülüşsüz ċiḡarmaḡ bilä (22v) alarniñ džaniniñ ülüşündän. Da dinsizläriñ töräsindän bu barċa yaḡşiliḡ yiraḡtiṛ. Xaçan ki bu türlü yiraḡtiṛ dinsizläriñ töräsi k'risdänliktän, tiymästir barmaga k'risdänlarga alarniñ töräsinä, a kim ki, essizlik etip, barsa, köp yamanliḡka säsäp bolur bizim üçün da bizim törämiz üçün. A kimlär ki bu işni etärlär, ki ḡoyup bizim törämizni, özgägä bargay, tügällänir alarniñ üstünä aytkanı Teḡriniñ markareḡdän ötläş: «vay sizgä, ki benim atim sizniñ üçün sökülür dinsizlär arasına!» Xaysi ki tiyäsidir [=tiyäsizdir] k'risdänlarga yalyan iş üçün barmaga özgä millätiniñ töräsinä yeḡmägä könülüknü. Yoḡesä k'risdänlar k'risdänlar töräsi alnina barmaḡ keräk, egär ki bilsä, ki k'risdän töräsinä egirlik tä bolsa, Teḡridän alḡay tölovün.

10. Dayi da yazar vartabed, ki ḡaysi bitiklärdän ya ḡaysi millätlärdän yiyip yazıpbiz bu törälärni

Xaysi bilä ki belgilidir bizim könülükümüz, tiyäsidir körgüzmägä, ki ḡaysi bitiklärdän ya ḡaysi millättän yiyipbiz bu törälärni, [ki könülük] belgili bolgay da kimesä 2 köñüllü bolmagay, sayışlap, ki biz bizim esimizdän ċiḡarıpbiz bu törälärni.

Ävöldän, könülük köründü bizgä Eski Törädän almaga, ḡaysin ki tutar edilär (23r) nahabedlär, Apraham da dayin özgälär, bulardan soḡra dinsizlär dä bu töräni tutarlar edi da törä etärlär edi itlik etkänlärgä, oḡrularga da adamni öldürgänlärgä.

A

B

2-inçi, alıpbiz barça k'ristânlardan, neçik bizim xardaşlarımızdan. Xaysin ki işitti x da kördü x yaxşı törälärni, yïdix da yazdı x. Dayi da aldı x Asduadzaşunçtan, 2-inçi törädän, dayi özgä bitiklär-dän, xaysi ki könüsün Tejrini töräläridir, xaysi ki Tejri kensi buyurur, ki budur törä, din da tani xlix, xaysin ki Men sizgä buyurdum.

3-ünçi, ganonk' bitiklärindän, zera anda da taptim küçlü u alani törälär köp yerdä.

4-ünçü, aldı x barça bitiklär-dän Eski da Yäni Törädän, zera barça bitiklär nedir — ögüt u törädir dzan u ten sartin yaryulärni.

Xaytip tiyäsdir bilmägä, ki tügüldir yalyiz bu Törä bitiki, xaysin ki hali yaziyirbiz, tügüldür yalyiz mendän bolgay tügällänmäx mu nar, zera oxşaşı bar ganonk'ka, ne türlü ki ganonk' 1-dän yazilmadi, a ne bir türlü yerdä, a ne bir adamdan, yo xsa az-az yazildi, äväl arak'ellärdän, so nra Nigiada, so nra Puzandijada, andan so nra Jepesosta, alay ox bu Törä bitiki. Äväl başlanma xı munu (23v) bizdän boldu, da bizdän so nra keräk, ki az-az yazilgay da tügäl bolgay, zera ganonk'tan buyru xtır, yilda 3 kez zo yovk' bilä bolgay, da tergöv etkäylär, egär ki dünyäda nemä yäni badiyat çixip esä, anı barça baxip, ari atalar artixsilixni kerı salgaylar da to yru yolga keltirgäylär. Bu türlü tiyäsdir bolmaga yaryu bitiklärinä, neçä ki yäni nemä törä yolu xsa, da, tergäp, uslular baxkaylar, to yru esä, yazgaylar anı da bu bitiktä. Egär ki kimesä es xo ysa, tapar barça ari bitiklärdä bu türlü, ki az-az ilgäri kelip tügälläniptir.

Ne türlü Araradz k' bitiki Movsestan tügöl ki 1-dän yazildi, alay ox 12 markare lar dügül ki bir zamanda yazildi ya bir adamdan, barça alay ox markare lar. Bu türlü surp Awedaranlar da dügül ki bir vaxtta yazildi ya birindän, här biri yazdı kendi vaxtı bilä, ol türlü bitikläri Bo yos arak'elni. Dayi da köp bitiklär ari atalardan da vartabedlärdän yazildi kendiläri vaxtina. Bu türlü orinag bilä bu bitikläri dä biz başladix yazmaga. Egär ki bizdän az-az ilgäri kelip yazildi esä, emdi dä egär ki köplärdän yazilsa özgä vaxtlarda, nemä eksiklik [tügüldür], yo xsa tek to yru törä bolsun, ki barça yaxşilar biyängäylär da munu eksikin tügällägäylär.

(24r) Başlanma xı aşxarhagan törälärini xanların, u biylärni x da barça yaryučılärni, dayi da töräläri xanların x da kimlär ki anı xolu tibi nädirlär

Äväldän, yazdı x yixöv töräsin da anda tüzdü x töräçilärni kelişin, zera ävälgı törädir da ulu.

A ekinçi, anar körä tüzdü x törälärin xanların, ulu biylärni x da barça dünyä adämilärni.

Da belgilidir, ki xanimiz köktägi Eyämiz Tejridir, alay [=a] bu dünyäni xanları Tejrini atin kötürüptürlär, yo xsa tügüllär alay könü, neçik Tejri. Evet ki xanlar alar ündäli, kimläri ki xolunu tibi nädır türlü türlü millätlär beriniptirlär ulusları bilä da özgä biyliklärdän xard x alirlar.

Egär ki yolu xsa, ki xanga oyul xiz bolgay alışli bisagdan, kendini xanlıx derzavaların üläşkay oylanlarına. Evet ki tiyäsdir, ki ulu oylan olturyuzgay kendindän so nra xanlı xka, yo xesä baxkay xan, ki oylanların arasına xaysi läyixtır, anı olturyuzgay, ki bolgay xanlı xni tutmaga. Da neçä ki xannı xardaşları bardır, bolmastır oylanların olturyuzmaga xan(24v)lixka, tek xardaşin. Xaçan ki xardaşları tügänsä, andan so nra tutkaylar xanlı xni oylanları. Egär xizi bolsa xannı, ulu kn'azatalarga bergäy kendini ülüşü bilä. Neçik er oylanga tügäl ülüş, anı yarmın xizga. Egär ki ölsä xan, er oylanların er oylanlar bolgay da xizläri ni da er oylanlar bolgay, tiyäsdir, ki er oylanın er oylanları tutkay xanlı xni, tiyäsı dügüldür, ki xizoylanların er oylanları tutkay, anı üçün ki xizini oylanları yat sayışlanir, zera Apk'ar ermeni xanı ol türlü tüzdü Parsistan xanlı x olturyuçina. Alay ox Noj nahabed oylanlarına da xizläri nı berdi ülüş yarım künnü ulusun, xaysında ki vaxt bilä xanlı x ettilär xatın kişilär. Ne türlü ki keltirdi Movses tşxo jn harawojnu So yomon xan xatına, ne türlü Eyämiz Krisdos buyurur surp Awedaranda da tani xlix berir.

Xaytip törä buyurur, hörmät xaldirgay antranig oylunu xan tanılama ulusları bilä. Alay ox tiyäsdir çixmagan xizina uluslar bermägä, neçik er oyluna.

Egär ki er oylu bolmasa da xiz bolgay, bergäy tadzin xizina, da ol ergä bargay da bergäy tadzin eyäsinä, da xanlı x etkäy, xaysi ki bardır tanı xlix toxtalgan törädä, buyurur, ki kimesä ölsä, xaranklixni bergäy xizina. Dayi da Törä bitiki bilä bu işni toxtatirmen.

Egär (25r) ki xan dijat'ik' etsä, neçä ki tiridir, erki bar teşkirmägä dijat'ik'ni, ne türlü ki tiyäsdir. Zera dijat'ik' ölümdän so nra toxtalgandır, ne türlü ki Bo yos arak'el buyurur. Ne türlü ki Gos tiantianos xan dijat'ik' bilä xanlı xka olturyuzdu dijat'ik' bilä oylanların.

Da povetläri tayları bilä, rekaları bilä da me zaları bilä toxtatkay, ne türlü burungi xanlar.

Egär ki bolmasa xaranki heç tä ata pokolen'asina, erki bar tadzini yatka bermägä, evet ki törä bilä tügüldür yatka ki bergäy tadzin. Yo xesä boluptur äväldän eskidä, ne türlü [ki berdi] Hndustan xanı

A

nin oylu, da Aleksandr Magedonçkij. Da özgə xanlıx yergälärin Teñrigə sımarmagaylar. Bu könülikü törənin, ki ayıldı, barçasına bolgay kn'azatalarga da barça biy-biyətkä. Xaytıp, ki xanni xanlıxka kläsälər olturuzmaga, hajrabadniñ erkindän başxa, da alyışından, da buyruxundan başxa bolmagay.

Egər kermän olturuzsa ya xala yasasa, ya saxlarin da xoygay oxşaşı bilä. Dayi da erki bar xannin fli sbg xaxtırmaga törä bilä. A kn'azatalarınin yoxtur erki xaxtırmaga xannin erkindän başxa ya buyruxundan başxa.

Alay ox törä xanga buyurur ulu rikalar üstünä (25v) köprülər yapmaga, karvasaraylar yapmaga da dżan övləri.

Dayi da ulu biylärnin yoxtur buyruxu da erki xanlıx tonlar kiymägä xannin boyruxundan başxa.

Dayi da xannin stoluna kimesä olturmagay aşka, tek hajrabad, ne çaxta hörmät bilä ündäsä.

Xan, neçä ki palatinadır, kendi erkinadır, xayarı ki barsa hajrabadgä, sımarmamaç keräk hajrabad; neçä ki olturuçunadır, kendi erkinadır, xayda ki barsa, bolmas xanga sımarmamaga, tek xaysi ulu axpaşka.

Dayi da törä buyurmas k'risdän xanlarına, ki, dinsiz xanlar kibik, hörmätsiz tirilgäylär. Yoxesä alyışli bsag bilä xaniçəsi bolgay, zera törədir hajrabad bilä xoranda turmaga. Anin üçün keräk, ki ol obiçay bilä tirilgäylär, neçik ari xanlar, neçik eskidä Ovsia xan, Ezegia, Tawit' da yänidä Apkar da Gostantianos, T'eotos da Drtadios dayin da alarga oxşaşlar.

Tiyäsidi k'risdän xanlarına, ki barça işi da yergəsi törä bilä bolgay da kimesägä basinç etmägäy. Egər yoluxsa k'ristän xanga, ki çerüv etkäy dinsizlər üstünä, neçik tiyäsidi, xacan ki iti kötürsälär biri biri üstünä, xoymagay xirmaga anğınça, ki [bilgäy], ne mahana bilä keliptirlär dinsizlər üstünä. Andan soñra, kermännin çövräsini alıp, yebergäy kermängä elçi: «Berininiz yaxşılıx bilä», — anlatkay 1 dā, 2 dā, 3. Egər ki klämäsä berinmägä da Teñri boluşsa, ki küç bilä [alsal], kimlər ki utru edilär, alarni xirgaylar da özgälärni yasaç tibiñä saxlagay. (26r) A egər ki berinsälär, xara elni yasaç tibiñä saxlagaylar da baş kişilärni boş etkäy yasaçtan, kermännin povetinä nemä ziyan etmägäy.

Dayi da kimesä ki kermänni ya xalanı çixara bergäy xanlıxnin, da bilgäylär dovodne, ol adamni tas etip, oylun u xizin xanlıxka algaylar, xatinin da igilikin dā. A kim ki xanlıx xaznanı oyurlasa, da askaylar kendin, egər ki xolga tüşsə, da xulun, da oylanların, da iglikin xanlıxka algaylar.

Egər ki dinsiz öldürgäy k'risdänni erki bilä, anin ornuna kendini tas etkäylär. A egər ki erksiz

B

öldürdü esä, xolun keskäylär, da xan bahasin tölätkäylär. Yoxesä adamnin xaninin bayası yoxtur, zera Teñri yaratıptır sifatinə oxşaş da ölüdən tur-yuzmaga Teñrinin xolundan yalyız kelir. Kimesä Jovsep'niñ da K'risdosnuñ bahasin könüsün sayış-lamasin, Jovsep'niñ 20-dir, da K'risdosnuñ 30, zera Jovsep'ni oyurlap sattılar da K'risdosnu Juta sattı. Egər ki yoluxsa adam öldürməxliç, maña bulay körüniyir, ki törədir, ki adamnin xani bahası 365 altin bolgay, neçä ki adäminin buyumudur da neçä ki yilda kündir. Egər alyışli sargawak bolsa, 2 ançadır dżurumu. A egər k'risdän (26v) dinsizni öldürsə, bu dżurumnun 3 ülüşnün 1-i bolgay dżurumu. Anin üçün ki k'risdänliki yoxtur, bu türlü iş yoluxsa, budur munun yaryusu.

A egər kücü yetmäsä tölämä xan bahasin, satkaylar kendini, da tölöv etkäylär, [da övün talagaylar] xanlıxka.

A egər k'risdän dinsizni öldürsə erki bilä, xan bahasin tölägäy, neçik yazgandır; a egər ki erksiz öldürsə, yarmın tölägäy, yoxesä xan bahası xanlıx bolgay, a 3 ülüşnün birini öldürgän kişinin xardaş-larına bergäy. A egər ki k'risdän k'risdänni öldürsə erki bilä, xan bahasin tölöv etkäy xardaş-larına, da xanlıxka da dżurum bergäy kücünä körä. A egər ki ölümlü dā edi esä, dżurumnun berip da ludzun tartkay. Bu türlü törəni xan etkäy, a özgä törälärni yaryuçığa sımarmagay. Ulu biylär ölümlülärni tas etmägäylär xannin buyruxundan başxa, evet ki oy-rularnin yaryusun etkäy ulu biy, da kiçi biylär ulu biylärdän başxa oyrunun yaryusun etmägäylär.

Dayi da ayırbiz oxşaşin oldžanın ulaşmāxin da talannin. Egər ki yoluxsa xanga, ki ulu dżerüv bilä bargay duşmaninin ulusu üstünä da, buzup da talap, xaytkay, da ol talanda altun tapunsalar, xanlıx bolgay. Yoxesä xan ant içtirip almagay, çaxırtkay da bildirgäy çerüvinä, egər soñra kimesä-dä tapulsa altun, 1-inä 7 dżurum algay xan. Ol altunlardan yixövlärgä 10-unçı bergäy. Oldžanın da tal(27r)annin yarimı xanlıx bolgay, andan da 10-unçı bergäy yixövlärgä, da yarimı çerüvnün bolgay. Barça ulu biylär bu türlü ülüş etkäylär, da [alar da 10-unçı] çixargaylar yixövlärinä. A egər ulu biylär barsalar çerüvgä kendilärinin yarayi bilä, da xan birgälärinä bolmasa, da utup xaytsalar, alay ox altin xanlıx bolgay, da oldžadan u talan 10-unçı bergäylär xanga, a yixövlärgä 50-dän bir berilgäy, xaysi ki törä bilädır. Da dżerüv yarayların bergäylär xalalarga, xaysin ki ulu biylär tutar.

Dayi da tiymästir xanga da ulu biylärgä oyru saxlamaga, tek çäşut.

Dayi da kim ki biyi bilä çerüvgä barsa da ölsä,

A

biyiniñ yazıxı yoxtur, a egär ki oyurluxka yebersä da öldürsälär, biyi borçludur anıñ xanına. Xulu kendi erki bilä barsa da ölsä, biyiniñ suçu yoxtur. Dayı da biyi xulun yebersä sdooržga da xolga tüšsä, tiyišlidir biy satun algay. Kendi erki bilä barsa [da ölsä, biyiniñ suçu yoxtur. Dayı da biyi xulun yebersä storozga da xolga tüšsä, tiyišlidir biyi satun algay. Kendi erki bilä barsa], kendi kendin satun algay, xolga tüšsä. Žolner urušta kimesäni xolga salsa [=alsä], ton-opraxı da sayıt-sabası anıñ bolgay, a gübäsi biyiniñ bolgay, u talannıñ kümüşü biylärniñ bolgay, bayır u temir da muñar oxšaš nemä čerüvnüñ bolgay. Da ne türlü bahalı tonlar bolsa, xanlıx bolgay. Da bahalı čekmānlär da igi atlar biylärniñ bolgay, u ašağ čekmānlär da ketānlär čerüvlärniñ bolgay.

Dayı da kelišlärniñ uluslariniñ da barča milätiniñ, kendiläriniñ poddaniylariniñ (27v) xanlar da biylär könülük bilä algaylar, alay, ne türlü ki burungılär alırlar edi, zera barča iş üçün, ki artıxsıdır, dzuap bermāx keräk Teñrigä, zera Teñridän beriliptir ululuğ alarga, ki uluslarin abragaylar, da sağlagaylar, da (m>)buzmagaylar. Dayı da bu türlü bolsun: tarlovlariniñ ülüšü 5 ülüšniñ birin algaylar, ne türlü ki Jovsep' törä xoydu Misirda, xacan ki dostat etti p'arawonnuñ ulusun. Ol čaxta 5 ülüšniñ 1 xoydu almaga, emdi dä bu türlü bolgay. Da sğ bilä satun alğan mülklär, egär tarlovlar, egär borlalıxlar, egär bağčalar, egär tiyirmānlär, egär övlär, bu türlü 5-tān 1 yasaxlı bolmagay. Ulustagi k'risdānlär, da pešākārlär, da bezirgānlär bergāylär yasax. Yoxsa k'risdānlarga baştan yasax bermāgä buyurmastır törä, tek dinsi-zlärđän, xaysin ki xilič bilä tapıptırlar. A tarlovlar, xaysi ki rikalar bilä suvarırlar, bolgay keliši 5-tān 1 ülüš; ol, ki suvarılmaslar, 10-da 1, zera toprağ yalızdır xanniñ u biyniñ, düğül suv. Dayı da haftanıñ künläri 7-dir, 1 kün işlängäy xanga da biygä, artıxsı işlätmāx poddaniylarin ulu egirliktir.

Öğüzdän başxa yasax bolmagay, zera eyäsi işläp 5-tān 1 beriyir.

Inäktän 1 lidr saryax berilgäy.

[Yaş ot üçün dä yasax berilmägäy.]

Da alay ox xoylardan 10-unči.

Attan, xatirdan, ešäktän (28r) yasax bolmagay, zera alar bilä här kez xuluxtadırlar biylärinä.

Dayı da yılınıñ kirgānini küčünä körä işlängäy salači, a ulukündä işlāmägäy. Yox bolsun ol iş, egirlik övrānčiki.

Törädän başxa dzuurumlamaşin biy salačisin. Egär nemä egirlik bolsa, küčünä körä dzuurumlagay. Egär kimesägä egirlik etsä, törä bilä uč etkāylär.

B

Xacan ki [xan] xaysi biygä yer bergäy deržava ya pustaliğ ta, da ol biy ol yerdä xanniñ boyruğı bilä xala yapkay, ol anıñ deržavasıdır meñi. Ol biyniñ egär nemä ulu yañılmağı bolmasa xanga, bolmas anı čixarmaga ol imen'asından. Ol biyniñ ölü-mündän soñra oylanlarniñ bolgay xanniñ boyruğı bilä. Bu türlü bolgay, ulu biylärdän kiçi biylärgä nemä yer bersälär, alay ox kiçi biylärdän salačılar-ga berilsä nemä pustaliğ, yer, ki yasagaylar ya, ormanlarni kesip, tarlovlar etkāylär, ol alarniñ imen'alari bolgay, da kendilärindän soñra oylanlariniñ bolgay. Salačiniñ egirlik bolmasa. bolmagay, ki buxtan bilä algay biyi.

Yäni avadanlıx yapkan yerlär barča kelištän boş bolgay, barča yergäsi bilä tügälläginčä.

Alay ox xan egär kermān yapsa ya xala, egär eksilsä xanlıxtan sğ, pospolitij el bilä tügällängäy.

Ki kermān eli artıx hörmättä bolgay, (28v) ne ki salači, salačılar artıx hörmättä bolgaylar, ne ki salačiniñ mayazičilari.

Keräkli ya yaxşı pešākārlıx toprağ bilä işlän-mäxtir, dayı da temirčiliğ, tešärlıx da tesläliq. Pešākārlar arasına artıx hörmättä bolgay temirči da teslä. Dayı da keräkli da bolušuči adāmilik tarbiyatında pešākārlıqtır hakimlik, ki adāminiñ barča tınčsizliğin tanır da oñaltır, ulu hörmättä bolgaylar bular da. Dayı da artıxsı u hörmätli, keräkli džanga da tengä sözlü pešākārlıx, xutxaruči bizni yamanlıxtan da yaxşı yolga keltirüči vartabedlixtir, ilgäri hörmättä bolgaylar xanniñ tärbasında da barča biy-biyät arasına, anıñ üçün ki barçasiniñ keräkli atasıdır da džanlarniñ hakimidir. Meñi meñilik, amen.

[Колофон]

Tvagan 1104-sinä [=1655], martniñ 18-inä nemictä [=nemičtä] fasın yañıldılar da bayramlarin 3 dindän ilgali [=ilgäri] ettilär, ermenidän, da oruštān [=orustan], da džuhttan, da 4 hafta ilgäri ettilär. Bilgäysiz, biylikiñiz, ki ol tayfa biraz ša-šiyirlar. Amen.

Agop, baron Butağ oğlu. Amen.

Христианские тексты

(29r) [Baši k'risdānlikniñ]

Bašin k'risdānlikniñ tiyišlidir bilmägä, nedir inamı k'risdānlikniñ, ya ne orinag bilä meñonlarbiz. Ne türlü ol türlü ki gūnāšniñ yariği övlärni yariğlatır, ol türlü Teñriniñ inamı adam oylunuñ yüräkinä berkinip alarniñ džanini yariğlatır. Da ne türlü yariğ čet'tān yanar da yiltırar, ol türlü inamı Teñriniñ yaxşı k'risdānlarniñ körkäytir da yiltıratır.

A

Ne օրնագ ki möhürni basarlar balayuz üstünä da oşsaşın alır möhürnün, ol türlü kim ki Tejrīgä inanır, alay adam oylunuñ dżanına yaraşır Tejriniñ inamı.

Ne türlü möhür xəznanıñ saxlamağıdır, ol türlü inamı da yaxşı xilinganı yaxşı k'risdānlarnı 1 dindä saxlamağıdır.

Inam açxıçidir köktägi uçmağın da aşıçidir biyiklikniñ, ki ne türlü minmāx kerāk da açip uçmağın kirmāx kerāk.

Inam Ata Oğul Ari Džannıñ terākidir tamurlangan k'risdānlarnıñ yüräkinä da barça yaxşı xilinganı yemişidir ol terākniñ.

Ne türlü ki terāk yemiştän başxa körksüzdür, ol türlü inam yaxşı xilinganı başxa körksüzdür.

Ne օրնագ ki adam oylu başından ayağına dirä saydır [saytır], ol türlü dżannıñ yaxşı xilinganı da bar boğ(29v)umu bilä körklüdür.

Ol ne օրնագ ki haybatlı yixövlär himindän da barcanı yasarlar ol himniñ üstünä, ol türlü k'risdānlar yaxşı xilinganı bilä tüzärlär tiri dadžar. Tiri dadžar k'ahanadır, ne türlü ki Boğos arak'al aytır: «Tejriniñ ayzi aytır, ki sizsiz tiri dadžar Tejriniñ».

Dayı da inam himdir da barça xilinganı k'risdānlarnıñ tüzmalikidir bu dadžarnıñ.

Ošta sizgä aqlattım inam üçün, budur.

Baş 2-inçi, k'risdānlik üçün, ki k'risdānlarnıñ inamı berkinir mgrdut'iun bilä

Xaysi ki borçlubiz yazmaga, ki ne türlü tiyişlidi mgrdut'iun etmägä da k'risdānlarnıñ oylanlarin k'risdān etmägä.

Mgrdut'iun 2-inçi k'risdānlikniñ toğanıdır: 1, ki toğar anasından, 2-inçi toğar surp awazandan.

Ne türlü ki K'risdos kendi buyurur kendiniñ ari ayzi bilä: «Kim ki ekinçi toğmasa suvdan da Ari Džandan, ol uçmağka arzani düğül».

Bu toğmağın atası Tejridir da anası Tejriniñ surp yixövüdir, ki toğurur oylanlarnı suv bilä da Ari Džan bilä. Ne türlü ki suv tenniñ kirin aritir da yuvar, ol türlü dżanın adamniñ Ari Džan aritir da aritip Tejrīgä teñ etär. Bizim mgrdel bolmağımız oşsar Tejriniñ ölümünä, ne (30r) türlü ki Boğos arak'el yazar: «K'risdosnuñ ölümünä oşsaş mgrdel bolup da kömülürbiz».

Da meṛonnı k'ahana xac tamizdirir, ki xacəka oşsaş tamizdiribiz, ol K'risdosnuñ xacidir, da kim ki mgrdel bolsa, K'risdoska oşsaş bolur.

Da ol, ki başına 3 kez suv toldurubiz oylanıñ, ol K'risdosnuñ tayumuna oşsar, ki 3 kün kerezmanda yattı.

Da oylanı suvdan çıxarmağı, ne türlü ki K'risdos ölüdän turdu.

B

Da oylanı xorange mindirmāğı, ne türlü ki K'risdos kökkä ayındı.

Da tum bermāğı K'risdos bilä birliklängäninä oşsar.

Ošta sizgä aqlattım mgrdut'iunnuñ bilmāğın.

[Ne türlü tiyişlidir mgrdut'iun etmägä]

Tiyişlidir k'ahanaga mgrdut'iunnu aç xaringa etmägä, neçik tumnu.

Xaysi babas tumçı düğül, tiymäs anar mgrdut'iun etmägä.

Da k'risdān atanı kerāk yaxşı kişi tañlagaylar, ki bolmagay küförlü ya boñnig. A özgä millätni ya xatun kişi tiymästir k'risdān ata etmägä.

Mgrdut'iunnu xorxu bilä, titramāğ bilä etiñiz. Bolmagay, ki külmāğ bilä etkäysiz.

Eğär ki 2 k'ahana bolsa, 1-i mgrdel etkäy da biri tum etkäy. Eğär 2 k'ahana bolmasa, 1 bolsa, burun mgrdel etkäy da andan soñra tum etkäy da tum bergäy (30v) oylanga.

Da bolmagay, ki k'ahana k'risdānlikkə küc bilä axca klägäy, yoxesä oylanıñ dñnoyları eksik etmägäylär çet'ni 40 küngä dirin, ki gantey yangay oylan üçün. Da oylanı Tejriniñ xorxusuna saxlagaylar da alay östürgäylär.

3-ünçi, ki ne türlü tiyər oylanlarnı saxlamaga

Tiyişlidir k'risdānlarga, ki aruvluğ bilä da ari-lik bilä östürgäylär kendiniñ oylanların k'risdānlikdən boyga dirä.

Xaçan tilgä çixsa, övrät oylanga xac çixarmaga. Xaçan ki ayaxka çixsa, çökmägä övrätkäy da yixövgä yürümägä.

Xaçan tili sözläsä, övrätsin «Hawadamk'», «Hajr mer», «Oğcojn, Mariam», xaysi ki k'risdān atası aytı mgrdel etkändä: «Inanırmən Ataga, inanırmən Oğulga, inanırmən Ari Džanga»,— da dayı da, xaysi ki bardır «Inamnıñ».

7 yaşından soñra «Hawadov xosdovanim» üvrätkäy da ataları oylanların, xorxu tibinä tutkaylar, ki işitip, körüp yazıxni övränmägäylär, ki atana borçlu bolmagay oylanlar üçün Tejriniñ alnına.

Oylanlıxtan dayın igi yaxşılıxni övrätkäylär kendiniñ oylanlarına.

Oylanlarnıñ esi alaydır, neçik küzgü: bermä anı, ki murdarlangay žangniñ içinä.

Oylanıñ esi alaydır, neçik imşax balayuz: yaxşı es xoy (31r) üstünä, ki eski duşman esiniñ üstünä bolmagay biy.

Oylanıñ esi alaydır, neçik çovrax: bermägäysen, ki murdar suv kelgäy da xatişilgay birgäsinä, ya xobuz yerlärinä, ya yaman işitkay, ya oylanıñ esi bulyangay, bu türlü ata-ana östürgäylär.

4-ünçi. Bşag üçün

Tişişlidir, kiyövlük bolgay 16 yaşına da kelinlik 14 yaşına bolgay, ki asrı ʒot' klägäylär, 12 yaşına bolgay. 10 yaşından aşaya bşag bermägä ʒar-yış tibinädır, anıñ üçün ki andan köp yazıx bolur, da kim ki bşag etär, artıxsı anar yazıxtır.

Tişişlidir k'ahanağa, ki baıxkay ıudalıxñı, ki 2 yartın 4 kindik yıraıx bolgay, da andan soıra yürü-gäy ıudalıx içinä.

Da k'ahana bşagnı aç ıarınga etkäy, da tum bolgay, da ıosdovanel etip kiyövnü da kelinni, da tişişlidir, tum alğaylar, da yegänläрни da içkänläрни ıoymagaylar yıııövğä kelmäy.

Da k'ahana ögüt bergäy kiyövgä da kelingä, ki 3 kün aruv saılagaylar bşagnı, ki kelgäy k'ahana, da soıyru alıışñı sarnagay, da v'en'ecni kötürğäy.

Da kahana ögütün bergäy, ki oruçlarnı, da yıııkünnü, da barça dırınagan künlärni aruv saılagaylar, anıñ üçün ki bu künlärdä bşag berilmäs. Yänäçi (31v) ögütlägäy k'ahana, ki ıaysı ıatın kişiniı tınüşizliıı bar, tiymäs, ki er ıatınga kelgäy, anıñ üçün ki tınüşiz toyar oılan. Er u ıatın, ıaysı ki bşag bilä alıışlanıptır, tiymästir anı ayırmaga, egär ki saılasalar antların, egär ki saılamasalar, 2-sinä dä yazıxtır.

Ošta sizgä anılattım bşag üçün.

5-inçi, itlik üçün da börniglix üçün

K'risdänlarga tiymästir itlik etkäylär da börniglix, ki it da börnig ündälmägäy, egär oılanlıııtan bşagına dirä, bşagından ıartlııına dirä.

Egär er, egär ıatın kendiläriniı bşagin aruv saılamadılar esä, it da börnig ündälır, da ol alııştan zırgel bolurlar, ıaysı ki aldılar dadıarnıı içinä da K'risdosnuı ari tenindän da ari ıanından, da anıñ üçün ki itlix bilä ıılindılar da ari da aruv töşäklärin murdarladılar yat yazıx bilä.

Bu yazııılar üçün Teıri türlü-türlü yaman berir dınyanıı üstünä: ıılıč, açlıı, oldıalıı, afat, nahlı ölüm, — tek bir yazııka tüşsünlär er ya ıatın.

Egär ki ıaytmasalar bu yazııılardan da ıosdovanel bolmasa, zırgel bolur bu dınyäda K'risdosnuı ari tenindän da ari ıanından da ol dınyäda köktägi uçmaııtan, neçik yazar Bıyos aıak'al, itlik etkän bolmaııtır meıärmägä köktägi uçmaııñı.

Ošta sizgä anılattım börniglix üçün.

(32r) 6-inçi, oyurlux üçün

K'risdänlarga tiymästir oyurlux etmägä, anıñ üçün ki oyurlux Teırigä utrudır. Anıñ üçün, ki Teıri ayttı Adäm atamızga, ki: «Seniı emgäkiı bilä yegäysen seniı ötmäkiıñı».

Kim ki özgäniı emgäkin oyurlasa, utrudır Teıriııı buyruıına, anıñ üçün ki Tawit' markare

ayttır: «Seniı ıoluıınuı kücün ye, saıa sandır, da yaııı bolur saıa».

Oıru tapsa edi barça adämiłärniı tırlikin oyurlagay edi, da Teıri anı ıap'anel etär.

Oıurlux 3 türlüdir: ki ıaraııçılıı etär taylarda, yol üstünä; bardır, ki borlalıııta, tarlovlarga kirir; bardır yänä bezırgänlar arasına, ki artıxsı alir da eksik berir. Ne ki oyurlux bar, barça yamandır da Teırigä utrudır.

Egär ki ıayttı yazııılarından yııılamasa, tamuıınuı içinä eski duşmanlar bilä ııynalmaıı keräk.

Ošta sizgä anılattım oyurlux üçün.

7-inçi, ant üçün

K'risdänlarga tiymästir ant içmägä, anıñ üçün ki K'risdos buyurur, ki: «Heč ant içmä». Egär ki könü dä bolsa, tiymästir ant içmägä. Evet ki yala kelsä, 3-4 türlü ant bardır.

Bardır, ki adämiłär ayttılar: «Teıri tanıııtır muıar». Ol ulu anttır. Bu asrı ıorııulu anttır, (32v) ki yer-köknü Yaratuçı anar yalıan antta, ki aytkay, Teıri tanıııtır.

2-inçi ant, ki tangay Teıriıı, ki aytkay: «Dinim üçün, töräm üçün»,— da yalıan sözlägäy. Könü dä tiymästir Teıriıı aııмага.

3-ünçi ant ıosdovanutıındır, ki aytkay Teıriııı ıačı üçün da surp Awedaran üçün, ki k'risdänlar arasına harg bolgay da ulu iş bolgay, ki biri birinä ant içärlär. Bu tişişlidir, yoıısa muıar da buyruı yoıı.

Ošta sizgä anılattım ant üçün.

8-inçi, yalıan tanııılıı üçün

Tiymästir k'risdänlarga, ki teırisiz, yalıan tanııılıı bergäy. Asrı ulu dinsizliktır, anıñ üçün ki Teıri sözlädi da yazdı anar: «Yalıan tanııılıı bermägin»,— anıñ üçün ki: «Yalıan sözlämändır»,— da tas bolmaııdır dıannıı. Neçik K'risdos ayttı: «Kim ki yalıan sözläsä, kendinä yalıan sözlär, da anıı atası eski duşmandır».

Ošta sizgä anılattım yalıan tanııılıı üçün.

9-unçi, yaman murdar küfürlük üçün

Yazarbiz seskänövlü da ıorııulu, da ıaysı ki adam oılanları yaman küfürlüdirler da küfür, ıar-yış da duşman anııanır da ündälır, anııki kişilär övräniptirlär aldamaga kişilärni. Da ayı bilä beriniptir(33r)lär eski duşmanga duşmanlıı etmägä här birinä ıarııamaga, ıaysı ki ulu yazııtır da yamandır barça dinsizlikdən. Da Adäm atamızdan bu küngä dirä, ıaysı ki ari ıoyovk'lar boluptirlar, ulu ıarııamaıı bilä ıarııarlar küfürlünü, ki barça unutulgan yazııılar da yamanlııılar, ne ki ıılınıptır adam oılu, anııatirlar Teırigä da fııştälärinä, da titrärlär Teıriııı yaratkanlarin, ki ne ki yarattı 6

A

kündä. Küfurlü adamlar sasitirlar barča dünyâni. Küfurlü adam yapar kensiniñ çarşısına uçmañniñ eşiğin, da sadayası da anıñ bolmastır Teñriniñ yaratkanların körmägä, da Teñriniñ arılärin yıraçlatır, ki barča dünyâ anıñ üçün bolmastır parexos bolmaga, ki k'risdân bolup da k'risdânga küfür bergäy. Budur, ki K'risdos buyurur kendi ayzi bilä, ki: «Kim ki Ari Džanni söksä, yoxtır añar boşatlıx ni bu dünyâda, ne ol dünyâda, ne K'risdosnuñ yaryu kününä». Küfurlü adam teprätir Teñriniñ olturyuçun. Bermiyir K'risdos buyruç ne vartabedgä, ne açaşka, ne k'ahanaga boşatmaga, da ni kimesä bolmas parexos bolmaga anıñki adam üçün: ne friştälär, ne arılär. Anıñki adam keräk çıynalgay eski duşman bilä sönövsüz otnuñ içinä, da neçä ki tiriştir, barča arılär çaryar anı, anıñ üçün ki küfürçidir kendi da Teñriniñ olturyuçun teprätüçidir hər kez.

Eğär ki çaytmasa yaman küfurlüktän, yoxtur k'ahanaga buyruç, ki anıñ üvün (33v) alyışlagay, ne tum bergäy, ne kömdürgäy, ne anıñ oylanın k'risdân etmägä, ne bsag bermägä, neçik K'risdos buyurur k'ahanalarga: «Bermäñiz sizniñ arilikenizni itlärgä da tökmäñiz indžinizni toñuzlarnıñ alnına». A çaysi k'ahana yüz körüp ya oruñ alıp etsä, kendi alir ol çaryışni.

Kim ki k'risdänni söksä, K'risdosnu kendin sökär, anıñ üçün ki k'risdânlar tenidir K'risdosnuñ, ki K'risdos kendi atın çoyuptır k'risdânlar üstünä. Kim ki K'risdosnuñ ayzin sökär, ol K'risdosnu kensin sökär, anıñ üçün ki ayzi bilä tum alir.

Da dinni söksä, din Teñridir, ol Teñriniñ alnına alay tapulur, ki Teñrini söktü.

Da kim ki ölünü söksä, ol Xaçni, da Awedarranı, da tumnu söktü, çaysi ki alıp da anıñ bilä kömülüptür.

Tiyışlidir barča yaxşı k'risdânlarga, ki tiyğaylar anıñki küfurlü adamni, ne türlü ki eski duşmannıñ ayızdan algaylar ol adamni, keräk çaytak oruñ bilä, alyış bilä.

Ošta sizgä aqlattım küfurlük üçün.

10-unçi, tiymästir k'risdânlarga öpkä saqlamaga

K'risdânlarga tiymästir, ki biri birin tabalagay, ya ayblagaylar, ya sökkäy. Anıñ üçün aytır Johanneş awedaraniç, ki: «Biz k'risdânlar barçamiz çardaşlarbiz, bir awazandan toyarbiz». Kim ki kendi k'risdânın tabalasa, ya ayblasa, ya söksä, alay tut, ki öldürdü anı. Anıñ üçün Teñri Movşesniñ Töräsinä ayttı da (34r) yazdı, ki: «Öldürmä kimesäni».

Başı öldürmäñniñ öç saqlamaçtır. Öç saqlap ançaç sayış etär öldürmägä Gajinniñ çardaşın alir.

B

Ne türlü ki Ata Teñri çaryadı Gajinni, ki toyma çardaşimni [=çardaşın] öldürdü, ol türlü kim ki kendiniñ çardaşın öldürsä. Anıñ üçün aytırmen sizgä, da yazarmen, da buyurumen sizgä, ki yarlıyañiz siz sizgä, da ayañiz siz sizni, da biri birinizeni sökmäñiz, çıxara bermäñiz, zrgel etmäñiz, yaman sözlämäñiz, da az nemä üçün 1-i birinizgä tüsmäñiz. Bu barča yazıçni, ki yazdıç, öpkä saqlamaçtan tüşär.

Yazarmen sizgä da alyışlarmen sizni, çaytıniz bu yazıçlardan, boş u yeñil sözlärdän, barča hamar bersärsiz Teñriniñ çorçulu yaryusunuñ alnına.

Xaysin ki yazdıç, bu yazıçlarnı çilindix esä çaysi birin, bolurbiz hamar bermägä Teñriniñ alnına bu işläрни, ki yazdıç biz, boşbiz, siz bilirsiz, kläsäniz tutmaga, tiymästir ne 1 k'risdânga bu işläрни çilınma, emdi yazarbiz k'risdânlarga, çaysi tiyişlidir tutmaga.

Ošta sizgä aqlattım öpkä saqlamaç üçün.

11-inçi, ki ne türlü tiyişlidir k'risdânlarga, ki biri birin sövgäylär džan u ten hörmätinä

(34v) Borçludur k'risdânlar, ki biri birin süvgäy, ki burungi Töräsidir Movşesniñ da dayı da barçadan artıç K'risdosnuñ Awedaranına, ki Törädä yazgandır: «Sövgäysen seniñ teñiñni bar boyuñ bilä da bar yüräkiñ bilä da seniñ siñariñni, neçik boyuñnu», — bu Eski Törädä.

A Yäñi Törädä yazar surp Jovaneş awedaraniç K'risdosnuñ ayzından: «Eğär ki körsän çardaşıñni da kendi k'risdânıñni da sövmäsän, Teñriñni körmäsän. Da neçik bolusen sövmägä? Kim ki kendi k'risdânın sövmägäy ya kendi çardaşın, ol Teñrini dä sövmäs. Da kim ki kendi k'risdânın da kendi çardaşın sövsä, ol Teñrini dä sövär. Ol vaxta körünürsiz, ki menim çardaşimsiz, k'risdânlar biri birin sövgäylär». K'risdos ol türlü sövdü, ki bizim üçün boyun ölümgä berdi. Eğär biz k'risdânlar 1-i birimizni sövmäsäç, ne džuvap bergäybiz Teñriniñ alnına, kim ki yaman sözlägäy, çıxara bergäy, zrgel etkäy 1-i birin?

Dayı da köp türlü ülüşü bu süvüktä, burungi dä ulu sövük. Tiyışlidir oylanlar atasın-anasın sövgäylär, anıñ üçün ki ata-ana emgäklidir Teñriniñ alnına, ki toydurur, da östürür, da ilgäri keltirir, eskä-açılga övrätir, çaysi ki Teñriniñ ari bitikläri övrätir ki hörmätin ataniñ-ananiñ, çaysi ki uçar çuşlar, belgilidir, džanavarlar, ki, ne türlü anaların sövörlär. Ol türlü tiyişlidir çoyovurtka kendi k'ahanaların sövgäy, anıñ üçün ki džan atalarıdır: k'risdânlıki, bsagi, kömülmäçi, ölümü, tirliki k'ahananiñ çolunadır, da k'ahana alyış etär hər vaxt çoyovurt üçün.

A

(35r) 12-inçi. Alyış üçün

Tiyişlidir k'risdânlarga, ki kündä 3 kez alyış etkäylär. Ävâl tañ da mañ [tañ ta mañ] yuxusundan oyangaçoğ, da ekinçi aş vaxtına, üçünçü yux-lagan vaxtta.

Tügäl adam, da igit, da oylan. Tügäl adam 30 yaşınadır, da igit 18 yaşınadır, da oylan 7 yaşına, 8 üsnä keräk.

Här alyışta 12 kez tizin aşaya xoygay, ki 36 bolgay. Xatın kişi da xızoylan här alyışta 20 kez çökkäylär, ki bolgay 60 kez.

Xaçan yuxudan tursa, adam oylu borçludur al-yış etmäğä da şükür bermä Teñrigä, ki xaramyulu-x-tan yarıxka çixardı. Bolmagay ki adam oylu, dža-navar kibik, biliksiz meñärgäy Teñriniñ yaxşılıxın.

Da keçägä keräk alyış etkäy da şükürlü bol-gay Teñridän, ki ol künnü Teñri eminlik bilä keçir-di ertädän xaramyulu-xka dirä da xaramyudan sa-x-ladı eski duşmanniñ sinamañından.

Bu 3 alyışni keräk adam oylu tügällägäy xay-da bolsa — egär yolda, egär yixövdä — här kün tü-gällämäx keräk. Da şapatkün, yixkün barçası bir-gä yixövgä barmağ keräk alyışına, anıñ üçün ki şa-patkün mardiroslar küñüdür da yixkün jarutıun küñdir. Anıñ üçün tiyışlidir yixkünnü hörmätlä-mäğä da barça ten xilinmañından boş bolmağ ke-räk, anıñ üçün ki K'risdosnuñ xorxulu yaryusu yix-kün bolsar, da Adäm atamızdan beri ki ölüptirlär, yixkün tursarlar ölüdän, xaysi ki artarlar (35v) da yazıxlılar, alsarlar Teñridän tölov, da biry çalınsar Teñriniñ, da 1 avazdan 2 işitsär. Artarlar işitsär-lär, ki: «Keliñiz, Atamdan da mendän alyışlangan-lar». Yazıxlılar işitsärlär: «Keliñiz, Atamdan da mendän xarışlılar». Anıñ üçün ki aç edi — yedir-mädiñiz, yalañaç edi — kiydirmädiñiz, zındanda edi — bañmadıñiz, xarıb edi — ündämädiñiz. Anıñ üçün, «kim ki bu yaxşılıxni xılinsa, alay tut, ki meni bañtıñiz». Anıñ üçün ki tiyışlidir k'risdânlarga yixöv eşikin bañmaga, Awedaranniñ avazın işitmä-gä, tum körmäğä, haftanıñ yazıxların yıylamaga.

Araq'ellär da hajrabelär xarış xoyuptirlar: kim ki yixkün yixövdän eksik bolsa, ülüşü bolma-gay.

13-unçi. Hosdovanut'ıun üçün

Yänä yazarbız, ki xosdovanut'ıun Teñridän ulu başxıştir da džanimizniñ hakimlikidir.

Köplär biliksizlikindän zrgel bolırlar Teñriniñ şnork'undan da xosdovanut'ıundan, da köp yıl bolur, ki ne xosdovanut'ıunga, ne Teñriniñ yetizinä arzani bolurlar. Da bardir, ki uyalırlar, da bardir, ki klämäslär yaman yazıxlarından xaytarmaga. Bu 3 mahana bilä yiraxlanırlar xosdovanut'ıundan.

B

Bolmagay ki biliksiz bolgaysiz xosdovanu-t'ıunga. Xosdovanut'ıundir hakimi džanniñ tamu-x-tan da eski duşmanniñ ayzından da turmañidir ölüdän. Saxlama yazıxıñni k'ahanadan. Uyaldıñ esä da saxlad(36r)ıñ esä, xayda bolsarsen K'risdos-nuñ xorxulu yaryusuna, ki ulu yiyim bolsar, neçä kez 100 000-lär bolsar? Sen munda aytmasañ ya-zıxıñni k'ahanaga, anda alani bolsar. Oldir ulu ayb, da oldir ulu uyat, nalätlämä, da uyattan soñ-ra xiyin da sönövsüz ot. Bolmagay ki ölgäysiz meñi ölüm bilä da xaytmagaysiz yazıxlardan. Ansizim, nahli ölüm bar, anıñ üçün ki yazıxli adam neçä ki tiridir, eski duşmanniñ ayzınadır, bar sitxi bilä xosdovanel boldu esä, xutulur eski duşmanniñ ay-zından. Egär ol yazıxta öldü esä, avlağ eski duş-manniñ xarnına kirär, xaysi ki tamuxtir da sönöv-süz ot. Neçä ki bu dünyäda tiribiz, mundañir çarä da umsa. Bolmagay ki ölümlü yazıx içinä ölgäysiz. Egär ölümlü yazıx içinä öldüx esä da klämädiğ xaytma, yoxtur umsa, ki xutulgaybiz. Tiyışlidir k'risdânlarga, yiyi xosdovanel bolgaylar, yilni aşir-magaylar, tumuna arzani bolgaylar, kendi törälä-rinä tügäl bolgaylar. Yarlını, çaräsizni bañkaylar, sadaya bergäylär. Kendiniñ hăläl kücündän sada-ya etsä, alarnıñdır uçmağ.

K'risdos buyurur: «Kim ki asrı çaräsizgä ber-sä, maña berir». Da Soyomon Imasduñ aytır: «Kim ki sadaya bersä, Teñrigä ötünç berir».

Oruçunuznu aruv da arilik bilä saxlañiz. K'ris-dânlar, ki aruv arilik bilä oruçnu sövsälär da tut-salar, arilər bilä arzani bolurlar uçmağka. Egär saxlamasa, [buzsa] (36v) aruv oruçnu balıx yemäx bilä, džimrilik bilä ya bornigliğ bilä, ol Juta bilä xıynalmağ keräk tamuxta. Yänäçi yer künlärdä çaxli yegäy, çaxli içkäy, artıxsi içmäğäy, egär toy-da, egär k'risdânlıktä teli-teli oynamagay, teli-teli tepränmäğäy, uyatın yüzündän salmagay.

Munuñ üçün yazar Boyos araqel: «Džimri adam bolmastir Teñriniñ uçmañin meñärmäğä». Yoxesä k'risdânlarça ne türlü tiyar k'risdânlarga, alay tepränmäğ keräk, ki Teñri da yaxşı kişilər yöpsüngäylär.

Dayi da k'risdânlık üçün

Dayi da k'risdânlarga tiyar, xaçan xastalıx kelsä kendinä da kendi kendin bilip 3-ünçü küñ-dän soñra ündägäy k'ahanalarnı da ketxoyalıxni da diyatik etkäy, da ne ki çixarmañtir kimesägä çixargay kendiniñ yaxşı erki bilä, da kendiniñ ölü-münä tügäl xosdovanel bolgay, tum algay. Bolma-gay ki, džanavarlar kibik, biliksiz bolgay.

Dayi yazarbız sizgä, tiymästir k'risdânlarga, umsasız yas tutkaylar ölü üsnä, anıñ üçün ki k'ris-

A

dānlik bilä da yergä bilä öldü esä, tüp-tüz Teñrigä barir, çaysi ki umsasidir k'risdānlarniñ. Egär yī-lap yaş tökmäxtān artixsi etsä, ki başin yulxkay, ya yüzün yirtkay, ya çagatın çanatnay, ya çanin çixargay, ya çara kiygäy, ol türlü adam Teñriniñ buyruçuna utrudur. Egär çaytsa, keräk 40 kün ludz tartkay, çaysi ki utru bolgay k'ahanaga. Tiymästir (37r) anı k'risdān ornuna sayışlamaga, tiyäsidi anı sayışlamaga dinsiz ornuna, ki umsaşı yoxtur ölüdān turmaga, da tiyışlidi anıñkibikni çarçamaga da soñyu tumuna da tiymäs arzani etmägä.

Yänä yazarmen munu, ki bolmagay ölünün ülüşün satkaysiz, da satip çardž etkäysiz, da yaslılarnı çixargaysiz, ya yilisuvga yuvmaga eltkäysiz, da çatın kişilarnı yīyip harg etkäysiz. Salıñiz munuñki yaman övrānçikiñizni. Ölüläriniñ ülüşün beriniz k'ahanalarıñızga, da yixövünüzgä, ki çariblar da çaräsizlar tıngay, ki ölülär ari tumnuñ alyışından ülüşlü bolgaylar. Ölüläriniñ ülüşün džanına etiñiz, madaç yarlılarnıñdır, açlarnıñdır, ki yarlılar tıngaylar, da Eyämiz K'risdos tıngay sizniñ keçmişläriñizniñ džanına meñi meñilik. Amēn.

Badmut'ıunu surp Keork'nuñ da sk'ançelik', çaysi ki ulu sk'ançelik' etiptir

Bar edi bir ulu kermān kün batışı sarı, da ol kermānniñ atı Lasija edi, da san bilä 70 000 üvlü edi, da ol kermānniñ ortasına bar edi bir ulu suv, teñiz kibik, da ol suvda uyalap edi çorçulu adždaha. Da hər kün ol adždahaga berirlär edi bir mad-yaş oylan. Andan soñra berir edi suv alma ol adždaha kermān elinä, anıñ üçün ki özgä yerdä suvu yox edi. Tek bir kün yīyildi kermān eli, da (37v) keldilär esä çan dadžariniñ eşikinä, da ayttilär: «Ey, çan, kim tiyar bu övrānçikimizni da bu çorçulu adždahanı, ki heç yergādān bizim er u çizoylanlarimiz tas bolmagay? Da ne türlü ki biz beriybiz yīylamaç bilä bizim oylanlarimizni tas bolmaga, klärbiz, sen dä seniñ oylanlarından bergäysiz, çacan yergä kelsä».

Çacan ki işitti esä çan bu avazni elniñ ayzından, asrı çayyuga tüştü.

Da bar edi bir körklü çizi çanniñ. Çacan añar yergä keldi esä, kiydirdi kendiniñ çizini çanlıç tonlar bilä, altın-indži bilä, bahasız taşlar bilä, eltilär çizni çan çanıçasi bilä suvnuñ yaçasına, çayda ki bu çorçulu adždaha edi, ulu yīylamaç bilä, da barça kermān eli birgä yīylar edi bu çizniñ heç yergādān tas bolganin, da özgälär yiraxtın täfärüdž etärlär edi.

Ol vaxtta Teñriniñ haybatından da Ari Džanin şnorhk'undan K'risdosnuñ k'aç rıceri surp

B

Keork' kendiniñ saylıçına ol vaxtta ansizim kendiniñ rıcerlari bilä da kök atı bilä barmaga klär edi kendiniñ ulusuna Gabat'ovgia atı, çaysi ki surp Sarkis ol ulustan edi. Da ansizim körär yiraxtın köp elni, da çan çizi olturup edi suvnuñ yaçasına, da balçiyir başi ayir taşlardan da altın-indžidān, neçik günäş, da el yiraxtın turup täfärüdž etiyirlär da baçiyirlar, çacan kelsär ol adždaha da yutsar çan çizini. Ol sahat surp Keork' atına çamçı urdu da tezindān yetti çan çiziniñ çatına. Da çan, da çanıçä, da barça el yiraxtın turupturlar, ki nemä zaxim [=zalim] etmägäy alarga ol adždaha.

Tek sordu surp Keork' bu çizdan, ki: «Ne mahana, ne iştir, ki bulay el yīyilıptır da sen bu haldä olturupsen?»

Tek çiz aytı surp Keork'ka barça işni bu yaman adždahanıñ, ki ne türlü eksiklik etiyir kermāngä da anmey oylanlarnı (38r) da çizlarnı tas etiyir, ki hər kün birär oylan beriyirlär adždahaga da andan soñra suv aliyirlar kermān eli kendi keräkinä, da emdi aytıyir kendiniñ tas bolganin, ki añar keldi yergä, ki çixar adždaha da yutar meni.

Tek çoldu bu panna surp Keork'dan, ki: «Keri ket, çardaşim. Köriyirmen, ki tañlama rıcersen. Ansizini saña da ayusu tiymägäy».

Ol sahat işandı surp Keork' Teñriniñ kücünä da aytı çan çizina: «Xorçma, siñlim. Teñrim benim saçlar meni dä, seni dä ol çorçulu adždahadan».

Tek ansizim suvnuñ üstü tib boldu da tibi üst. Kördü munu surp Keork', da çoydu 2 tizin yergä, da 2 közü bilä baçtı biyiklikkä, da 2 çolun kötürdü Teñrigä, da ulu avaz bilä çaxirdi, da başladı alyış etmägä Teñridān, da aytı: «Jisus K'risdos, Teñrim, Eyäsi barça dünyāniñ, ne türlü ki bastıñ körüm-süz duşmannıñ başin da anıñ kücün bayladıñ seniñ haybatlı kücün bilä, ber maña bugün, çuluña seniñ Keork'ka, küç, ki yengäymen bu çorçulu duşmannı, çaysi ki adždahadır. Seniñ bar kücün bilä küçäyt çuluñnu Keork'nu, ki baskaymen bunuñ kücün, ki dayi munça anmeylarnı tas bolmagay, çaysin ki yaratipsen».

Ansizim avaz keldi köktān da aytı: «Xulum benim Keork'eos da k'aç rıcerim, küçäy da sayt bol. Barça çoltçañni tügällarmen».

Tek ansizim çixtı bu çorçulu adždaha suvdan çixarı, da keldi çonarhel bolup, da başin yergä astı surp Keork'nuñ alnına. Tek aytı surp Keork' (38v) çan çizina: «Çeş belbaçıñni da bayla adždahanıñ boynundan».

Çeşti da bayladı adždahanıñ boynundan, da suvrup keltirdi kermāngä tiri Teñriniñ kücü bilä, da surp Keork' birgäsini keldi.

A

Xaytĭp bařladĭ aytmaga surp Keork': Egär inansaĭz Teĭrimä benim da k'risdân bolsañiz Ata Oĭul Ari Džannĭj atĭna, halôx öldüriyim bu xorxu-lu adždahanĭ, sizniĭ duřmanĭjĭzni. Egär inanma-sañiz Teĭrigä da k'risdân bolmasañiz, halôx çeřär-men bu adždahanĭ, ki barçaĭjĭzni yutar da kermä-niĭizni dâ tas etär».

Ol sahat bařladĭ alarga karož bermäĭgä Teĭri-niĭ buyruĭun, aniĭ ücün ki dinsizlär edi da K'ris-doska inanmazlar edi. Bařladĭ alarga aytmaga Adäm atamĭzdan K'risdosnuĭ kelĭäninä ança; Kapriël hreřdagabedniĭ süvünçlükün, ki surp Asduadzadžingä berdi; toĭuřun K'risdosnuĭ, ne türlü ki keldi surp Asduadzadžin bilä dadžarga 40 kündan soĭra, ki ĭirxlandĭ; ne türlü ki surp Si-meon 500 yařar yařap edi; K'risdosnuĭ mgrdel bol-ganĭn, ne türlü ki yoyartĭn avaz keldi, ki: «Budur benim süvüklü Oĭlum»; Ari Džannĭj kelĭäni K'risdosnuĭ üstünä küĭürçin kibik; daĭi da barça sk'ançelik'in K'risdosnuĭ, ki bu dünyäda yürüdü, aĭsaĭlarga yürümäx berdi, soĭurlarnĭ yarĭxlattĭ, xoturlularnĭ oĭaltĭ, kötilärni saĭayttĭ, ölülärne sa-ĭayttĭ; ol Teĭri, ki 5 ötmäk bilä 5000-ni yedirdi da 7 ötmäk bilä 7000-ni yedirdi; daĭi da Łazariosnu 4-ünçü (39r) kündä ölüdän turıuzdu; da [yäni eřäk üsnä olturup] keldi Jerusaĭemgä; kendiniĭ yaĭřĭ erki bilä berindi elgä; teĭrilik haybatĭ bilä xaç-landĭ; kerezmanda kendi kömüldü; Ata haybatĭ bi-lä ölüdän turdu, da bardĭ da tamuĭnu buzdu, da xutxardĭ Atäm atamĭzni kendindän toĭganlarĭ bi-lä; teĭrilik haybatĭ bilä kökkä aĭyndĭ da olturdu Ataniĭ oĭ yanĭna; daĭi da yeberdi vernadunga Ari Džannĭ araķellärniĭ arasına; daĭi da köp türlü Teĭriniĭ haybatĭn açtĭ da sk'ançelikin alarga.

Ol sahat xan da, xaniçä dâ, bütün kermän eli, barçař inandĭlar Biyimiz Jisuska. Tek ol sahat k'aç riceri K'risdosnuĭ surp Keork' çĭxardĭ bozdo-yanĭn da urdu adždahanĭj başına da öldürdü.

Andan soĭra bardĭ kendiniĭ kermäninä Gabatovgiaga da keltirdi aĭpařlar da babaslar, da bü-tün kermän eli k'risdân boldu Ata Oĭul Ari Džan-niĭ atĭna. Tüzdülär da yasadĭlar ari yĭxövlär surp Asduadzadžinniĭ atĭna da surp Keork'nuĭ, da här yĭxövnüĭ himindän Teĭriniĭ haybatĭ bilä tatlı suv çĭxar edi.

Biy Teĭri, surp Asduadzadžinniĭ parexosluĭu bilä da surp Keork'nuĭ k'aç zinawornuĭ yarlıya-gaysen barça dünyägä, da k'risdân xanlarına, ar-tĭxřĭ bizim xanimĭzga ~~Stepanoska~~ Vladislav Zĭg-mundka, artĭxřĭ bizim Lusaworiçniĭ xullarına, da keçmiřlär džanĭna uçmaĭı bergäy, amēn. Hajr mer or jerg''.

B

(39v) Ohaņes Osgiperannĭj aytkanĭ K'risdosnuĭ tonu ücün

Okosdos xannĭj xanlıĭına Riĭmadan munuĭ vaĭtĭna endi Ari Džan Mariamga. Mariam toĭurdu K'risdosnu Pet'ęehēmdä. Da tatar xanlarĭ keldilär da bařxĭřladĭlar K'risdosnu.

Munuĭ vaĭtĭna oĭlanlarnĭ tas etär edi, džuhut xan bar edi Herovteř, Pet'ęehēmdä. Da xaçtĭ K'ris-dos Miřirga, da bu dinsiz xan Zak'aria markareĭni öldürdü. Xaçtĭ Jovaneř Bampiliaga da Priķiaga.

Andan soĭra öldü bu dinsiz xan Herovteř, da aniĭ ornuna Ark'eĭajos xan boldu. Munuĭ vaĭtĭna xayttĭ K'risdos Miřirdan da toĭxadĭ Nazarettä. Ol vaĭtĭn çĭxtĭ Jovaneş k'aroz bermäĭgä. Daĭi da Beyados Bōndali keldi Jerusaĭemgä da Ark'eĭajos Hreāsdanga. Bularnĭj vaĭtĭna yasaldĭ Andiok' kermän da Urha. Da ermeni xan bar edi Apkar. Öldi Ark'eĭajos xan, da Herovdeř da xardařĭ He-rovteĭ xanlıĭ edi da soĭra Herovtia aldĭ kensinä xatĭn Areř xannĭj ĭizĭn, da Herovteř sövär edi aniĭ xatĭnin.

Munuĭ vaĭtĭna keldi Biyimiz K'risdos mgrdu-tĭunga, da surp Jovaneş tabalar edi Herovteř xannĭ aniĭ ücün, ki klär edi xardařĭniĭ xatĭnin alma. Andan soĭra Herovteřsgä oĭlan boldu, da Herovtianĭj ĭizi keldi da oynadĭ, da asrĭ biyändi aniĭ (40r) oyunun, da aytĭ xan ĭizga: «Egär yarĭm xanlıĭimni izdäsāĭ, saĭa beriyim».

Da ol ĭiz anasindan öĭütlänip edi, aytĭ:

– Nemä izdämän sendän, tek surp Jovaneřniĭ bařĭn.

Yeberdi xan da kestirdi surp Jovaneřniĭ ba-řĭn. Aldĭlar da xoydular tepsĭ içinä da keltirdilär xannĭj alnĭna, da xan olturup edi kendiniĭ biyläri bilä. Ansĭzim susd bastĭ kendilärin.

Xaçan boldu Eyämiz Jisus K'risdos 30 yařına, yeberdi kendiniĭ araķellärin, ki: «Barĭjiz, dünyä-da k'aroz berĭjiz». Yeberdi Bedrosnĭ, Ohaņesni, Andreāsnĭ, Pilibosnĭ, Partoĭemeosnĭ, Mat'ęosnĭ, T'omasnĭ, Agopnĭ, řmawonnĭ. Da bular Ari Džan-niĭ řnok'u bilä etärlär edi hakimlik barça türlü millätkä, eski duřmannĭ xaçĭrĭrlar edi, xastalarnĭ saĭaytĭrlar edi da barçani tüĭgällärlär edi K'risdos-nuĭ kücü bilä.

Bularnĭj vaĭtĭna Apkar xan ermeni tĭnsizlan-dĭ tenindän da köp altĭn, kümüş sattĭ hakimlärgä kendiniĭ keräkinä, ki saĭaygay edi, da nemä bo-luřmadĭ. Ol vaĭtta iřitti Biyimiz K'risdos ücün, ki köp türlü pžřgut'ĭun etiyir xastalarga. Da suĭlanĭr edi körmäĭgä K'risdosnu, da bolmas edir körmäĭgä K'risdosnu. Okosdos cesar edi da Beyados starosta edi aniĭ xolundan Jerusaĭemä. Aniĭ ücün imanĭr

A

[=işanır? inanır?] edi. Andan sonra Apkar xan ündätti Zate atlı naşaşnı da ayttı:

— Xanlıx ton ettir K'risdoska.

Tek (40v) ayttı Zatte:

— İsitipmen men, ki K'risdos Teqridir, ki yaratıptır köknu da yerni, da adämini topraıxtan,— da ayttı: — Ölümsüz Teqrığa ne türlü bolur ton tikmägä?

Neçik munu sayış etiyirlär edi 1-i biri arasına, keldilər bezirgânlar da keltirdilər haybatlı ton ipkin K'risdoska lâyiıx, keltirdilər da çöküp xoydular bu haybatlı tonnu. Kördü xan bu tonnu, ki heç ti-kişi yoı, seskändi da taıılandı bu işkä.

Tek sordu xan bezirgânlardan, ki:

— Xaydan tüştü bu ton sizgä?

Tek ayttılar bezirgânlar:

— Xoyçılardan satun aldııx.

Buyurdu xan ündätmägä xoyçılarnı. Tek sordu xoyçılardan:

— Xaydan tüştü bu ton sizgä?

Dııuvap berdilär xoyçılar:

— Xanımız, say bolgaysen meıı! Biz açııx közü-
müz bilä alani aldııx munı, neçik ki keç basııyır edi
bizim xoylarımıznı, tek taııga maı ot yandı kendi
kensinä, da biz, munu körüp, asrı seskändiıx, sa-
yıındııx, ki xaraıçılar edi, tek 1 yerdä yıııldııx barça-
mız, andan sonra bardııx ol yergä, kördüıx taı adä-
milär otlu xanatlılar, ki xuluıx etiyirlär edi bu ton-
ga, da biz xorııtuıx yuvuıılanma ol yergä.

Tek alar bizgä ayttılar edi:

— Keliıız da xorıımaıız, xoyçılar.

Da aldılar kendiläri fııstälär da çürgädilär aı ketänniıı içinä. Da ayttılar:

— San sizgä, xoyçılar, ki biz bunu köktän keltir-
ripbiz, da siz arzani bolduııuz bu dünyäda kötür-
mägä.

Ol vaxtta markareııanal boldu Apkar xan (41r) da ayttı, ki:

— K'risdosnuıx toyuıına xoyçılar xuluıx ettilär da emdi etsärlär xäcka kelgäninä dä.

Alyışladı alarnı da boşattı eminlik bilä, ol tür-
lü bezirgânlar da, ki bardılar xannııı alnına, xaysı
ki kümüıını berdilär.

Tek ol vaxtta ündätti Zade atlı naşaıını, da berdi ol tonnu da kümüıını, da ayttı, ki:

— Elt munu mendän başıış K'risdoska da kel-
tirgäysen anıı sürätin yazıp. Inanırmen, ki egär
yetsä maıa anıı sürätiniıı körkü, ol vayıın sayayır-
men. Egär kläsä anıı biylikı, ki kelgäy da bir-
gämä xanlııx etkäy.

Okosdos cesar öldü, da dııuhutlar duııman
xayttılar K'risdoska da dııaıht etärlär edi ki xäcka

B

keltirgäylär edi K'risdosnu, anıı için ki xorııarlar
edi: xandıır, ki tas etmägäy edi kendilärin.

Anıı üstünä Zatte hadirländi kendiniıı ricer-
läri bilä, da yetti Jerusaııemgä K'risdoska, da kör-
dü K'risdosnuıx çövräsinä asrı köp fııstälär. Neçik
keldi da bardı Pilibos arak'elniıı xatına, da P'ilibos
arak'el yeberdi Antreas arak'elniıı xatına.

Tek ayttı Zatte:

— Klärmen K'risdosnu körmägä.

Tek arak'ellär bildirdilər K'risdoska, buyurdu
K'risdos:

— Kelsin da körsün.

Keldi Zatte K'risdosnuıx alnına, da [xoydu] baş-
xışlarnı K'risdosnuıx alnına, da yügündü ayaıına.

Ayttı K'risdos:

— Xaydansız ya xaysı ulustan?

Tek alar ayttılar:

— Ulu Ermeniliktänbiz, xulları ermeni Apkar
xanınııı.

Tek ayttı K'risdos:

— Ne keräktir?

Alar ayttılar:

— Xanımız ant(41v)amaludııdur. Da işitipbiz
biylikıı için, ki köp xaysı ki xastalarnı sayayııır-
sen. Kelipbiz seniıı alnına yarlııamaıııniıı xolmaga.

Ayttı K'risdos:

— Ne ki xolsanıız, barça tügällanıır sizgä.

Tek alar ayttılar:

— Xanımız sendän xoldu da ayttı: «Men bolma-
dıı seniıı xatına kelmägä. Okosdos cesar bilä bi-
zim birlikimiz yoı. Sen Jerusaııemdäsen, da Biıa-
dos anda starostadıır. Anıı için bolmadıı xatına
seniıı kelmägä, ki men da bular duıımanbiz biri bi-
rimizgä. Evet ki benim ulusum kiçkinädir, saıa
da maıa yetkinädir. Da men seniıı xuluıımen. Ar-
zani etkäysen kelmägä. Da egär biylikıı yöpsün-
mäııı kelmägä, buyur, ki arzani bolgaymen seniıı
sürätiniıı, ki yazıp keltirsinläır».

Ol saıat ayttı K'risdos:

— Yasaıız boyovlar da yazııız xayııt üstünä
menim sürätimni.

Tek buyurdu Zate 3 dııardar naıaııka, ki:

— Başııa-basııa olturup yazııız K'risdosnuıx
sürätin.

Yazdılar — bolmadılar oıııatmaga.

Xaytıı yänäçi ayttı K'risdos köçürmägä — bol-
madılar oıııatmaga.

Tek sordu K'risdos:

— Köçürdüııızmi?

Ayttılar naıaıılar, ki:

— Adämini asrı köçürübiz, yoııesä Teqrini bol-
masbiz köçürmägä.

A

Tek aytiti K'risdos:

— Köçürdünüzmi?

— Köçürdülär — bolmadılar oğşatmaga.

Sordu K'risdos:

— Köçürdünüzmi?

Ayttilär, ki:

— Bolmadıx.

Ol sahat aldı K'risdos altinli ubrusnu da xoydu yüzünä utru, da yiltrar edi Tejriniñ yüzü yariş bilä. Aldi da berdi Zatteğä da aytiti Jisus:

— Budur biyiniñizniñ hakimlik.

Aldi Zatte bu obrusnu da keldi ulu sövünçlük bilä kendiniñ xatına [=xanına], (42r) da xan utru çixti 3 künlük yol. Ačtilär tasdaragni xanniñ utrusuna — alay yiltirar edi tasdarag yariş bilä, ki günäşniñ yarişin yaptı. Kördü bunu xan da ulu sövünçlük bilä sövündü, da sayaydı başından ayaxına dirä Apkar xan. Ol sahat sekirdi Apkar xan töşäkündän da keldi badgerk' utrusuna, neçik Tejriniñ.

Munda tügällänir markareliki Esajeaniñ, ki buyurdu: «Ansizim yügürsärklär axsaqlar, neçik yednorozec, da ayir tillilärniñ sözü yeñillänsär» [Исаия 35:6 Тогда хромою вскочит, как олень, и язык немому будет петь]. Keldi alnina badgerk'niñ da yügündü da sayaydı.

Da buyurdu ulu yixöv yasamaga, da altından puzdra ettirdi tasdaragga, da kelirlär edi bütün el, da yügünürlär edi ol surp tasdaragga. Da xacan tügälländi yixöv, kötürdülär tasdaragni. Xacan kötürdülär tasdaragni, ol yerdä yabuştı ol sürät. Buyurdu, ki ol yerdä yasagaylar seyan, da seyan üstünä stol xoydılar, ol tasdaragni da ol badgerk'ni anda xoydılar. Tejriniñ küyüvsüz otu bilä yapu-luptur K'risdosnuñ ekinçi kelğanına anca.

30 kümüş üçün,

ki Juta sattı K'risdosnu 30 kümüşkä

Da aytiti aşagerdlärinä:

— Bilirmisiz, ki xaydan edi ol 30 kümüş, ki maña Apkar xan başxiş yeberdi?

Aytiti aşagerdlär:

— Biyim, sen bilirsən.

Aytiti Jisus:

— Men aytiyim, da siz övräniñiz. Bu kümüşnü işlädi must (42v) P'ara, hajr Aprahamniñ atası, da hajr Apraham bu kümüş bilä satın aldı peçera Amovnaniñ oylanlarından. Da Amovnalılar yeberdilər bu kümüşnü da satın aldı körklü Jovsep'ni xardaşlarından, da xardaşları Jovsep'niñ eltilär da berdilər Jovsep'kä Misirda, da alar eltilär başxiş Soyomon xanga, da Soyomon xan bu kümüş bilä yasadı dadžarniñ eşikin.

B

Da dinsiz Napokotonosor xan, xacan aldı Eru-sayemni da elni oldža etti, da bu kümüşnü eltti da berdi Baydatka, da baydatlılar berdilər bu kümüşnü tatar xanlarına, da tatar xanları bizgä başxiş keltirdilər, xacan ki bizni xuvdu Herovtes xan, xaldı kümüş Petxehemdä, da aldılar bezirgânlar, da berdilər xoyçılarga, da aldılar bu Tejriniñ tonun, da berdilər Apkar xanga, da Apkar xan bizgä yeberdi.

Aytiti Jisus:

— Aliñiz bu kümüşnü da eltiñiz džuhutlarniñ axpaşına. Egär aytsa: «Kim yeberdi?», — aytiniñ: «Jisus Jovsep' oylu yeberdi sizgä Nazarettän».

Xacan eltilär kümüşnü axpaşlarga, ki xacka çixardılar, xaytip Juta çixara bergändän soñra K'risdosnu, yänä xaytardi kümüşnü alarga, ki alip edi axpaşlardan, da kendi asıldı. Tek ayttilär axpaşlar:

— Tiymästir bizgä ol kümüşnü saxlama — xan bahasıdır.

Bardılar, ol kümüş bilä satun aldılar 1 yer, ki yarlılar kömärlär.

Da storozlar, ki K'risdosnuñ kerezmanin közätiiyir edilär, kelip ayttilär, ki K'risdos ölüdän turdu. Keldilər ol axp(43r)aşlar da aldılar ol kümüşnü, da ayttilär storozlarga, ki:

— Aytmañiz, ki K'risdos ölüdän turdu.

Da storozlar bolmadılar yaşıрма K'risdosnuñ turganin — Tejriniñ buyruxu bilä. Anin üçün ki haybatlıdır anin atı meni meñilik. Amen.

Bargani Apk'ar xanniñ Jerusayemgä ulu džeruv bilä oç almaga džuhutlardan K'risdos üçün

Xacan işitti Apkar xan, ki K'risdosnu džuhutlar xacka keltirdilər da xac üstünä öldürdülär, yazdı Apkar xan Dıperios xanga bitik: «Yügünmäklik seniñ xanlixına, Tıperios xan! Xolarmen sendän ulu xoltxa bilä, ki bargaymen Jerusayemgä da oçün algaymen K'risdosnuñ, anin üçün ki ne ki xilindılar K'risdos bilä dinsiz džuhutlar, anin üçün ki ol maña berdi tirlik da ol meni arıtti yaman tinsizlixımdan».

Berdi Apkar xanga Dıperios xan asrı ulu džeruv anin xolu tibiñä. Aldı bu çerüvni, da bardı, da aldı Jerusayemniñ çövräsin, da buyruş etti džerüvgä, ki bolmagay damahlangaysız altinga-kümüşkä, da ayamınca kesiniñ egär xartni, egär igitni, egär oylanni — barçasın xiliçtan keçiriniñ, anin üçün ki klärmen K'risdosnuñ xanın izdämägä, ki men küsänç xaldim anin aziz sürätindän.

Tek ancaş Tejri boluştı, da aldılar Jerusayemni, da barça džuhutlarni xiliçtan keçirdilər, da

A

ханları alay ketär edi mahalälärdä, neçik bir aıın suv. Ol sahat yarlıyovuçi K'risdos yarlıyadı Apkar çanga da köründü aıar (43v) da ayttı:

— Nek bulay ayovsuz çanlar tökiyirsen? Ne izdiyirsen?

Da Apkar bilmäs edi, ki K'risdos bilä adam kibik köründü. Ayttı Apkar çan:

— Klärmen öç almaga K'risdosnuı, ki ol arzani dügül edi ölmägä, da dıuhutlar anı çäcka çıxardı-lar. Da benim suılançım bar edi anı körmägä, da arzani dügül edim, anıı üçün ki yazıçlı edim.

Tek ayttı K'risdos:

— Ne etti saıa, ki sen aıar inandıı?

Ayttı Apkar çan:

— Men andamaludı edim, da ol meni pıışgel et-ti da köplärni benim bilä da kelmädi kensi, tek badgerk'niı sürätin yeberdi.

Ayttı Jisus:

— Teırini kim bolur körmä, ki sen aytıyirsen: «Teıridir»,— da klärsen anı körmägä?

Ayttı Apkar çan:

— Yazıçsız bolsam edi, körär edim anı, evet ki körmädim. Yoıesä anıı yarlıyamaıın kördüm.

Ayttı Jisus:

— Bolıay, ki köz artından edi, tügül edi Teırı Oılu?

Ayttı Apkar çan:

— Men anı körmädim, yoı. Evet ki sürätin ye-berdi maıa. Teıriniı süräti edir, tügül edi adam-nıı.

Ayttı Jisus:

— Xaytar çılıçını çınııa, dayın öldürmä. Men-men Jisus, ki seniı bilä sözliyirmen.

Tüști Apkar çan K'risdosnuı aıaıına da çoldu:

— Azgına tur benim bilä, ki seniı sürätiıni körüp mııt'arel bolıyım.

Andan soıra atlandı atka da birıı tarttırdı, ki dayın çan tökmägäylär.

Kördü Apkar çan K'risdosnu da dıanı-teni bilä süvündü. Da K'risdos ol sahat kökkä ayındı.

Da ulu süvünçlük bilä çayt(44r)ti Apkar çan kendiniı ulusuna, da ol ulusta asrı ulu süvünçlük boldu. Da Apkar çan ermeni edi K'risdosnuı toıu-şundan burun, da barça k'risdän çanlarından bu-run da bu Apkar çan inandı K'risdoska.

Bıy Teırı, ari Apkar çanııı da barça arilärniı pareıosluıı bilä yarlıyagaysen meıneı etkängä, da yazganlarga, da sarnaganlarga, da keçmişlär dıanıına, ammen.

Körüm körgäni surp Asduadzadzinıı

Surp Asduadzadzin bir kün boldu ki bardı Zäytün tayına, alıış etti da ayttı alıışına: «Bıyım

B

Jisus K'risdos, işıit çoltçamni benim, seniı çarda-şııniı da anaıniı. Yeber maıa hreşdagabedni, ki aytkay maıa, çaysına suılanıpmen».

Ol sahat işıitti K'risdos çoltçasına surp Asdua-dzadzinniı da yeberdi Kapriçl hreşdagabedni friş-täläri bilä.

Keldi Kapriçl hreşdagabed, da yüğündü surp Asduadzadzinniı alnına, da ayttı:

— Saylıç da eminlik saıa, Asduadzadzin, ya-rıçlı dadçar, Teıriniı anası.

Färäh bol da süvünçlü, çaysı ki tındı seniı yü-räkiıa yalızi Teıriniı da Ari Dıanı!

Färäh bol da süvünçlü friştälärdän da hreşda-gabedlärdän, ki haybatlarlar seni!

Da adämilär, ki yüğünlär saıa, markareçlär, ki k'aroz ettilär seni, da arak'ellär barça yarı hay-batlarlar seni.

Hajrabedlärdän da barça (44v) arilärdän öğüvlü da haybatlı!

Sövüklü bol, çičäki uçmaıniı, ki berdiı yemiş k'risdänlarga — şnok'un Ari Dıanııı!

Färäh bol da süvünçlü, surp Asduadzadzin, ki işıitti Teırı seniı alıışını da yeberdi bizni, ki aı-latkaybiz saıa köktägi sayışni!

Turdu surp goıs Mariam, da yüğündü Kap-riçlgä da barça friştälärgä, da ayttı, ki:

— Sen färäh bol da süvünçlü, barça friştälär-niı başı, ki ölümsüz Teıriniı çuluıçıisın, da anı haybatlarsen, da sayışı seniı bilädir!

Da süvünçlü bolıııuz Ari Dıandan, ki anıı buyruıun etüçisiz, 6 çanatlı serovpeçlär!

Färäh bol da süvünçlü, hreşdagabedi da Kap-riçli Teıriniı, ki hadirlänipsen birıı tartmaga da oyatmaga öölärni da meıı yuılaganlarıı!

Xolarmen sendän da seniı friştäläriıdän, ki körgüzgäysiz maıa, ne türlüdir tamuı da yazıçlı-larııı çıyını, ki çaytmıyirlar yazıçlarıından.

Surp Asduadzadzingä ayttı hreşdagabed:

— Kim kimni keltirsä çıyına, adämilärni tas bolmaga, aıar meıı yazıçtır, da esindän çııargan eski duşmandır, da ki çaytmagay yazıçlarıından, ol eski duşmandır.

Da türlü-türlü çıyınları bar yazıçlılarııı, ki çıynalıyirlar kendiläriniı yazıçlarıına körä. Ulu tarın çıyın da bar, andan aşaya da bar.

Tek ol sahat Teıriniı buyruıundan açıldı ta-muı da köründü surp Asduadzadzingä çıyınlılar-niı yeri: sönövsüz otııı içinä adämilär da (45r) çatunlar belindän edilär, da özgäläri boynundan, dayı da tek tebäläri köründülär. Da otlu suv aıın kibik kelip da üstläriıä tökülüyür, da tıbläriıdän ot yanıyır. Da otlu çurtlar, da yılanlar kibik, da

A

adždahalar yutuyurlar alarni. Da ol yerdä yaman yistir da xalın xaramyuluḡ. oḡşamastır bu yerniñ ḡiyınlarına. Dayı da hörmäti alarniñ oḡşamastır bu hörmätkä, dayın haybatlıdır, neçik Boḡos aḡa-k'eḡ buyurur: «Xaysın ki köz körmäs, ḡaysın ḡulaḡ işitmäs, adam yüräkinä tınmas, ol türlü arılarniñ hörmätidir».

Sordu surp Asduadḡadḡzin hrešdagabedḡa:

– Kimlärdir bular, ki bu türlü ḡiyınalıyirlar ol ḡiyında?

Tek ayttı hrešdagabed:

– Xaysı ki belindän ḡiyınalıyirlar otnuñ içinä, alardır, ki atanıñ-ananıñ ḡaryışın alıptırlar, da ḡullar, ki biylärinä hnazant tigüllär, da šegertlär, ki ustalarına hnazant tigüllär, da igitlär, ki ḡart-larga hnazant tigüllär da uslularga. Da ḡaysıları ki boynularından [=boyunlarından] kömülüp küyiyirlär, alardır, ki hörmätlämädilär kendiläriniñ k'risdän atasın da k'risdän anasın, söktilär, birḡasınä yazıḡ ettilär, bular meñi ḡiynalsarlar da ke-rezmanına da tınmısarlar. Da ḡaysı ki kömülüp-türlär tebalärindän otnuñ içinä, alardır, ki ot alıp içärlär, ki oylan bolmagay, ki neçä oylan bolsar edi, ol oylanlarniñ ḡanların borçlu ḡalırlar içkändä, içirgändä; da(45v)ḡi da ḡaysı ki oylan toḡurur da salır; dayı da kim adämini çıḡara bersä ölümḡä da dḡurumḡa, alar da anıñ bilä meñi ḡiynalsarlar; dayı da ḡaysı ki yıḡövdä yalḡan ant içsä, ol da asrı dinsizlıktır da Teḡrini tanmaḡtır, anıñ üçün alar da ulu tarın ḡiyındadırlar, ki ḡosdovanel bolup ḡaytmadılar yazıḡlarından.

Xaytip körär surp Asduadḡadḡzin dayın özgä ḡiyınlı yer, ki ayaxlarından asılıptırlar, da tiblärindän ot yanıyır, da otlı yuḡusuz ḡurtlar alarniñ tenin yeyirlär. Sorar surp Asduadḡadḡzin hrešdagabedḡa:

– Kimlärdir bu, ki munuñki ḡiyındadırlar?

Ayttı hrešdagabed:

– Alardır, ki aḡçasın aslamḡa berirlär da aḡçasın yerlär, alarni da otlı yuḡusuz ḡurtlar yeyirlär, ki alar yedilär yarlıniñ ḡanın da toymagan kümüş-nü toḡurdular, sbḡi toḡdu alarga yuḡusuz ḡurtlar da ulu ḡiyın yüräkläriniñ üstünä, ki alar sadaya etmädilär, alar da yöpsünmädilär Teḡridän yarlı-yamaḡnı.

Yänäçi körär surp Asduadḡadḡzin özgä yerdä ḡiyın, ki er u ḡatunlar 2 ḡolu artḡarı baylı otnuñ içinä, da yaman sürätli kazanlar yeyirlär alarniñ tenin.

Sordu surp Asduadḡadḡzin:

– Kimlärdir bular, ki bu türlü ḡiyınalıyirlar tarn?

B

Ayttı hrešdagabed:

– Alardır, ki pambasel etärlär, da biri birinä salırlar, da özgäniñ ešikinä barıp ḡulaḡ ḡoyar, söz eltip söz keltirir, talaštırır, anıñ üçün meñi ḡiynalsarlar.

Dayı da körär surp Asduadḡadḡzin otlı yalın-niñ tibinä küyiyirlär köp (46r) adämilär da köp ḡatunlar, da yalın, aḡın suv kibik, keliyir da ḡapliyir alarni. Tek surp Asduadḡadḡzin ulu küstünmāḡ bilä küstündü da sordu:

– Kimlärdir bu?

Ayttı hrešdagabed:

– Bulardır, ki, çañ avazın işitip, kelmäslär al-yışına, erinçäklik etip, ne türlü ki Noḡ vaḡtına avaznı heç ettilär, da yuḡunu sövdilär, da alıḡslarına kelmädilär, erinçäklik ettilär, Awedaran işit-mädilär, ari tumnu körmädilär, ḡosdovanel bolup, tum almadılar, ḡaysı ki saylıḡtır da tirlikтіr, anıñ üçün ḡiynalsarlar.

Sordu surp Asduadḡadḡzin hrešdagabeddän da ayttı:

– Kim ki ḡasta bolsa ölüm halinä, ne türlü bolur ḡosdovanel bolma da tum alma?

Ayttı Kapriel:

– Egär öv yangay 4 yartın da bolmagay çıḡma, anıñkigä boşatlıḡ bar, yoḡesä ḡasta, ki erinçäklik etkäy da klämāḡay meḡaga kelmä, ol meñi ḡiyın alsar.

Xaytip körär surp Asduadḡadḡzin temirdän ḡizmiš oltıruḡ, ki ol oltıruḡnuñ isisindän köplär küyiyirlär da çaxırıyirlar barçası ulu avaz. Sorar surp Asduadḡadḡzin:

– «Kimlärdir bular?

Ayttı Kapriel:

– Alardır, ki öktämlik etärlär da kendi kendilärinä biyänirlär; k'ahanasın körüp yügünüp ḡonarhel bolmaslar edi, mahana etärlär edi, ki mis-kindir da kiçi k'ahanadır, ya benim oylumdır, ya men andan ḡodḡa da biymen. Bular bulay ḡiliniḡ ḡiyın alsarlar.

(46v) Yänä baḡar surp Asduadḡadḡzin da körär temirdän teräklär, da butaxlarından aḡaya asılıptırlar baš-tebän adämilär da ḡatınlar, da butaxlarından otlar çıḡıyır. Sordu surp Asduadḡadḡzin:

– Kimlärdir bu?

Ayttı hrešdagabed:

– Bulardır, ki pambasel etärlär, ne türlü ki barça yazıḡtır, ol türlü pambastır. Dayı da ki heç nemädän ant içärlär, bular meñi ḡiyın alsarlar.

Xaytip körär surp Asduadḡadḡzin özgä yarı tarn ḡiyın barça yazıḡlardan u ḡiyın körär: otlı terän çuyur, da ol çuyurnuñ içinä otlı temirdän ḡi-

A

zovlu süngülär, da ol süngülärdän aşaya asilıptırlar tillärindän asrı köp adämilär u xətinlar, u ayzıları [=ayızları] açix tamaqlarına dirä, da ayızlarından çixiyir otlı sasımız [=sasımış] xurtlar, ne türlü ki teräktän çixiyir çulular, da uçup havaga ketiyirlär, da xaytıp yänä ayızlarına kiriylirlär, da xasliyiirlar alarni; andadır körmäx, ki yaşları çixiyirlar da tişlärin xircildatıyirlar. Sordu surp Asduadzadzin:

– Kimlärdir bular?

Aytti Kapriel:

– Alardir, ki yaman murdar küfürçüdlirlär, ki K'risdos buyurdu: «Kim ki Ari Džanni sökär, yoxtur anar boşatlıx ne ol džihanda, ne bu džihanda, anıñ üçün ki adam neçä küfür berir, ança Teqrini tanar».

Yänä körär surp Asduadzadzin: xaramyulu, ki xətinlar emçäklärindän asilıptırlar, da itlär tartxalıyirlar alarnıñ tenin. Sordı surp Asduadzadzin:

– Kimlä(47r)dir bular, ki bu türlü xıynalıyirlar?

Aytti Kapriel:

– Bulardir, ki emçäklärin berirlär dınsızlärgä da dınsızlar bilä birliklänlirlär 1 töşäktä. Anıñkilär Ari Džanniñ şnork'undan yıraqlanıptırlar, da çixara berdi K'risdosnu, da xäcka kelgän K'risdostan da yıraqlanıptırlar, ol türlü xıynga, ki otlı itlär alarnıñ tenin yeyirlär tiyovsuz, ki xaytıp xosdovanel bolmadılar.

Xaytıp körär surp Asduadzadzin: er u xətin xıynalıyirlar otlı tenizdä, ki küyiyirlär, da tişlärin xircildatıyirlar, da yıyiyirlar tarı, ki andan anda tüşiyirlär da bolmaslar kendinä tınçlıx tapmaga.

Sordı surp Asduadzadzin:

– Kimlärdir bu?

Aytti hreşdagabed:

– Bulardir, ki yixkün yixövgä kelmädilär, erinçäkklik ettilär, yeñillik bilä keçirdilär, ol künnü işlädilär, eski duşmannıñ xilinganı bilä xilindilar, yazıx içinä edilär, džimrilikkä bardılar, özgälärni dä birgälärinä eltilär, oyunga bardılar, eski duşmannıñ xilinganı bilä xiliniirlar edi. Tiyişlidir k'risdânlarğa, ki yixkün xosdovanel bolgaylar, Awedarranıñ avazın işitkäylär, tum körgäylär, yaş tök-käylär, yazıqların yılagaylar. Ari tum vaytına yarlıyamaş eşiki açixtır da uçmaş eşiki barça k'risdanlarğa, anıñ üçün ki tum vaxtına ne ki xolsa Teqrindän, Teqri tügällär anıñ xoltxasın džan u ten sartın, özgä türlü tügül K'risdosnuñ buyruxu, (47v) ki aytti: «Kim ki xolsa, alir, kim ki izdäsä, tapar, kim ki xaxsa, açilir». Tiyişlidir k'risdân-

B

larga, artixsı surp Lusaworiç dininä, ki yilda arzanı bolgay tumuna. Artixsı xastalıxına, ki bolmagay tumsuz ölgäy, ya bu işlärni heç etkäy, ya bu dün-yâdan tumsuz keçkäylär, ki džanavar kibik ölgäy. Kim ki bu işlärni heç etsä, alar meñi xıynalmaş keräk.

Yänä körär surp Asduadzadzin özgä yarı otlı yalın, ki xıynalıyirlar er u xətin, ki yaman sürätli kazanlar yeyirlär alarnıñ tenin. Sordu surp Asduadzadzin:

– Kimlärdir bular?

Aytti Kapriel:

– Alardir, ki itlik etärlär, boynıglär, adam öldürüçilär, heç nemägä tutmaganlar, talaş, uruş etüçilär, oyruqlar, axçasın aslamga berüçilär, şınarın pambas etüçilär, tumdan burun aş yeyüçilär, yixkün, ya ulukünlärdä, ya özgä kiçikünlärdä, ya zofovurt ya k'ahana erinçäkklik etkäy alıışına, ya zofovurtnu övrätmägäy, ya kim ki Teqriniñ xuluxuna masxaralıx bilä xilingay, xarışlıdır alar barçası. Babaslarınıñ babadyası, ki oruç bilä, alıış bilä aruv, egär apeyalar, ki aruvluş bilä tirilgäylär da aruvluş bilä saqlagaylar barça yergälärin, yoxesä ki, aşxarhagan kibik, kiyingäy, yazıxlı tirilgäylär da xaytmagaylar, xosdovanel bolup, da barçasın munu heç etkäylär, alar meñi xıynalsarlar.

İşitti munı surp Asduadzadzin hreşdagabedän, da köksünä (48r) urup, küstündü, da aytti:

– Yaxşırax anıñkibik adam dünyâda heç toymagay edi!

Xaytıp körär surp Asduadzadzin otlı teniz, kügürtlü, da ortasına ulu çuyur, da terän, da keñ, da xaramyulu, da otlı xara köbük keliyir üstünä, neçik samala, da xayniyir, neçik xazanda suv. Sordu surp Asduadzadzin:

– Kimlärdir bu?

Aytti Kapriel:

– Dinsiz džuhutlardir, ki K'risdosnı xäcka keltirdilär, da öt da sirkä içirdilär, da arak'ellärni da surp markarellärni öldürdülär. Dayı da kim ki axpaşlarını pambasel etsä, anıñkibik adämilär dä birgälärinä xıynalıyirlar, da kim ki ulu oruçta džimrilik etsä, ya ulu yazıxka tüşsä, alar da ol xıyın bilä xıynalsarlar.

Andan soñra aytti hreşdagabed Diramajr, surp Asduadzadzingä:

– Sal alarnı da kel birgämä, tın seniñ çatırıña, tizövlü da haybatlı baxçaña, ki ne 1 adam oyulı bolmastır anı körkäytmä.

Tek tüştü surp Asduadzadzin yüzünün üstünä yaş bilä K'risdosnuñ alnına, da başladı xolmaga kendiniñ yalıızından k'risdânlar üçün, da ayti:

A

– Yarliya k'risdānlarga, ki seniñ atıña k'risdān boluptırlar da saña inanıptırlar.

Avaz keldi surp Asduadzadzingä köktän da ayttı:

– Bular kendi kendiläriniñ yuvuqlarına da Xanına yarlıyamadılar, xan xanga xatışıldı, da heç ettilär bu işlärni, da dżanların xayırmadılar, da aytmadılar: «Ölsärbiz». Neçik ki alar (48v) yarlıyamadılar kendi kendilärinä, men dä alarga yarlıyamisarmen. Men dä yarlıyamamañimni alardan övrändim, da benim yarlıyamañim alarnıñ üstünädir, kim ki kendi kendinä yarlıyasa. Da kim ki kendiniñ dżanın saqlasa, da xaytsa, xosdovanel bolup, yazıqlarından bu dünyâda, yarlıyovuçimen añar. Egär bu dünyâda yazıqlarından xaytmasa, neçä ki tiridir, da xosdovanel bolmasa, ol dünyâda dayın yoxtur parexos, anda tamuxtan ne ata uyulnu bolur xutxarma, ne oñul atanı, ne ana xızın, ne xız anasın, ne xardaş xardaşın, ne xan xannı, ne biy biyni, ne yarlı yarlini, ne satmaga bolmas kendi kendin, ki xutulgay. Emgän inan bilä da emgäk bilä, ki ol dünyâni meñärgäysen da körmägäysen bu tamuñnuñ xorxusun.

Xaytıp xoldu surp Asduadzadzin barça arak'ellärdän, da markareldärdän, da hajrabelärdän, da friştälärdän, da hreşdagabelärdän, da barça arilärdän egär yerdägi, egär köktägi:

– Keliñiz, Teñriniñ barça ariläri, yerni öpüp da yüzümünä yergä xoyup, xolalix da yalbaralix yaş bilä Teñridän bu yazıqlılar üçün, xaysi ki meñi xıynalsarlar!

Xoydu surp Asduadzadzin yüzün yergä, da barça arilär birgäsinä, da asrı yaş tökti surp Asduadzadzin Teñriniñ alnına. Avaz keldi köktän surp Asduadzadzingä da ayttı:

– İştiti Teñri seniñ xoltxañni da barça ariläriniñ. Kim ki xayt(49r)sa yazıqlarından igitliktä, añar bayışlarmen uçmañni 100-ünä 100 kez. Da kim ki orta adämiliñinä xaytsa, añar 80-inä 80 kez bayışlarmen uçmañni. Da kim ki xartlıxına xaytsa yazıqlarından, 30-una 30 kez bayışlarmen köktägi uçmañni añar. Xaysi ki klämägäy xaytmaga xosdovanut'ıun bilä, oruç bilä, yaş bilä, sadağa bilä, alar dinsizdirlär da meñi xıynalsarlar.

Xaytıp körär surp Asduadzadzin: kügürtlü teñiz içinä xatınlar yuriyirlär boylarından, da yarım yüzü xara, da yarımı kök. Sordu surp Asduadzadzin:

– Kimlärdir bu?

Aytti hreşdagabed:

– Ol xatınlardır, ki umsasız yas saqlarlar kendi kendiläriniñ ölüsü üstünä. Xaysiniñ ki yüzü

B

köktir, alardirlar, ki yüzünä urarlar da xan çıxarırlar. Ne türlü buyurur Teñriniñ ayzi, ki: «Artarlar yarıxlansarlar, günäş kibik, köktägi uçmağa, xaysin köz körmäs, xaysin xulağ işitmäs, xaysi ki adäminiñ yüräkinä tınmas, xaysi ki Teñri hadirläniptir kendiniñ dostlarına».

Teñrigä haybat meñi meñilik. Ammeñ.

Aytkanı Ohanneş vartabedniñ Eñzinganlı ögüt dżan sartın

Yarattı Teñri adam oyluna dżan u ten, da körkäytti anı kendinä (49v) oğşaş, da etti esin dżanına köz, da közün teninä çırağ etti, da ten közü bilä dünyâniñ körkün körär da Teñri alıñışlar hər kez, da dżan közü bilä Teñriniñ buyruğun etär, xaysi ki yarıxtır da dżanni yarıxlatır.

4 iş bar, ki adam oyluna yaraşır: sıfatiniñ çireyin közü bilä körär, avazni xulağı bilä işitir, aşıñ tatlıxın burnu bilä añar, aşıñ ayzi bilä aşar. Yoşesä bekni da imşaxni da ayırnı da yeñilni xolu bilä tanır. Bu 4 iştän artıx nemä yoxtur haybatlı islär [=islär], munuñ içinä tapulur, xaysi ki aytır, isläp [=isläp] añar.

Adam oylunuñ teni bu türlüdir, ne türlü ki 1 kermän, da çövräsinä taş xala tartkay, da üsnä 5 xabağı bolgay: 1 xabağı estir, 2-inçisi közüdir, 3-ünçüsü xulağıdır, 4-ünçüsü ayzıdır, 5-inçisi xoluyadır. Adam oylunuñ yaxşısi da yamanlıxi bu 5 eşiktän kirär da çıxar. Da dżanı toxtaptır bu kermannıñ içinä, xaysi ki tenidir.

Adam oylunuñ xaznası yaxşı xilinganıdır, da esi adam oylunuñ peçatidir. Da eski duşman, xaysi ki şaytandır, alay dżäht etär, ki bu şahärlärni algay, xaysi ki adam oylunuñ tenidir da dżanı tenindädir.

Tiyär adam oyluna, ki esin üstünä saqlagay, ki bermägäy eski duşmanga yuvuqlanma. Xaysi ki Boğos arak'el aytır, ki: «Keräksiz söznü ayziñizdan çıxarmagaysız» [Ефесянам 4:29 Никакое гнилое слово да не исходит из уст ваших], ki orun almay eski duşman. Esiñ üstünä tut, ki oñru yuvuqlanmagay saña, xaysi ki eski duşmandır. Egär ki burungi (50r) anamiz Jeva yilannıñ sözü bilä bolmasa edi, aldanmısar edi, da Teñriniñ buyruğun Jewa tutar edi, da hnazant bolmısar edi yilanga. Ol türlü adam oylanları tiymästir yazıxka xulağ xoymaga. Egär Jewa anamiz yilannıñ sözü bilä xulağ xoymasa edi, aldanmısar edi.

Ne ki közüñ bilä körsäñ körkülü, suşlanmagaysen. Egär Jeva anamiz közü bilä körüp suşlanmasa edi, emisär edi ol yemişni.

Xoluñ bilä yazıxka aldanma. Egär ki Jeva xolu bilä yemäsä edi, toymısar edi.

A

Ayziñ bilä artix yemäxtän, artix içmäxtän saxlan, ki Adäm atamiz da Jewa anamiz Tejriniñ buyruğun saxlasalar edi, tüşmäslär edi ol haybat-tan, da yalañaçlanmisar edi, da tabalanmisar edi, da çarış tibinä ölmisär edi.

Munu bilmäx keräk, ki eski duşman yilandır, da dżáht etär barça adämini alğay da aldagay, anıñ üçün buyurur K'risdosnuş surp arak'eli Bedros, ki: «Saxt boluñuz da yazixiñizni añip küstünüñüz». Anıñ üçün ki sizniñ duşmanıñız şaytan çaxiri-yir, neçik aslan, ki çixargay bu 5 eşiktän. Adam oylunuñ esi u axılı keräk xulañin yapkay ari bitik-lär bilä közüñnü artixsi bañmañtan, tiliñni yaman sözdän, xoluñnu zrgel etmäxtän, oyurluxtan, töv-mäxtän da barça yaman işlärden, da ayaxiñni ya-man yollardan. Evet ki xolu bilä sadaya bermägä tiyär da alışta emgänmä(50v)gä tiyär. Munuñ bi-lä saxla kermänin da xaznasin eski duşmandan.

Yänä 4 iş bar, ki adam oylun yazixtan xutxa-rır. Ävəlgi adam oylu yazixin heç unutmaga-y. 2-inçi, ki özgäniñ yazixin añmagay. Evet ki axpaş bol-sa ya k'ahana, ki buyruççı bolğay, ol xayyurgay, da ol izdägäy, ki nemä yaman bolmagay kermändä egär dżan sartın, egär ten sartın. 3-ünçi, ki adam oylu, ne ki yaxşı xilinsa, Tejriniñ alnına körär. 4-ünçi, ki adam oylu kensiniñ ölümün esinä tutkay här vaxt.

Bu işni dā belgili etär Ohanēs vartabed Eñzin-gānlı.

Adam oylu ki kendiniñ yazixin heç unutmaga-y, da miskin köñüllü bolğay da özgäniñ yazixin añmagay, da ol Tejriniñ här kez yanına körär da yazixka da tüşmäs. Da kim ölüm künün esinä sax-lasa, ol adam damäh bolmas bu dünyâda, da Tej-riniñ xorxusun yüräkinä saxlar, da yaxşı xiliniñ dayma.

Yänä 4 istän xorxmañ keräk. Ävəlgi, ki dżan bergän vaxtta. Ekinçi, ki xaçan Tejriniñ alnına eltär. 3-ünçü, ki kendiniñ barça xilüganına ne dżuwap bergäy. 4-ünçü, uçmañniñ süvükün unut-magay, ne tamuñnuñ xorxusun. Kimlär ki bizdän burun ölüptürlär, bizni xayyuga salıptırlar bizim yazixlarımız üçün.

Bu dünyâda (51r) ne iş bar, ki bizim erkimiz-dän başxa keliyir? Ävəlgi, ki xastalıx, xartlıx, da Tejriniñ yaryusunun alnına barmañmız, da ölar künümüz. Bu 4 istän başxa bolma çaräsizdir. Yo-xesä biz, xardaşlar, bolıyix bizim erkimizgä, ki yax-şı xilingaybiz. Berdi Tejri adam oyluna dżan u ten. Tenniñ xaznası da ululuğu esinä xuldır, da esi adam oylunuñ barçanıñ üsnä xandır. Tejriniñ ke-räkin ol xadar et, ki dżaniñni yemäsin da xul et-

B

mägäy. Egär teniñni yemäx bilä, içmäx bilä kü-çäyttiñ esä, ya körklü tonlar bilä körkäyttiñ esä, ya imşax töşäklär bilä tındirdiñ esä, ošta dżaniñni teniñä xul etärsen.

4 işlär, ki adam oyluna hörmät keltirir. Ävəl-gi, sürätiniñ turuşu da körkü. 2-inçi, boyunun kü-çü da xuvatı. 3-ünçi, xaznası. 4-ünçü, esi u axılı. Bu 4 nemädän 3-sü keçövlüdür: bardır, ki yaman-ga xaytar, bardır, ki yaxşıga xaytar. Adam oylunuñ körki, tincəsiz bolsa, çireyin salır, da kücün tincəsiz-lix yenär, da xodžalıxtan yarlı bolur. Yo-xesä es da axıl keçövsüzdür. Kim ki eslidir, ol Tejri süvücü-dir da yaxşı xiliniñ, da ol adam esi bilä tirilir. Bu 4 nemä adam oylunuñ xolunadır, neçik bir tiri xilic-tir. Adam oylu kendi erkinadır: egär ki kläsä, ken-di kendin öldürür, a kläsä, duşmanin öldürür, xay-si ki şaytandır. Ävəlgi, yüzünüñ (51v) körkü bilä egär er, egär xatın kişi yaman etmäsin. 2-inçi, xo-džalıx bilä egirlik etmäsin, ne yüz körmäsin ne xo-džaga, ne misingä. 3-ünçi, kücünä bazıp kimesä-ni urmasın. 4-ünçi, kendi kendiniñ esi bilä yaman sayışlamasın da esindän keçirmäsin; egär ki ya-mannı xilindı esä, kendi kendin öldürür. Adam oylu kendiniñ körkün Tejrigä saxlasın, da körkü bilä Tejrigä xulux etsin, da boyun aruv saxlasın. Da xodžalıx bilä könülüxni süvsün, Tejriniñ keräki-nä yaxşı xilinsin, da yarlıga da çaräsizgä u xaribgä bolğay ata, sadaya sövüçi, Tejri yoluna yaxşı xilin-gay da özglärni dā keltirgäy ol yolga. Ävəl k'aha-nalarına, andan soñra xaribgä u xurbanga, neçik buyurur Tejri ayzi: «Kim ki yaxşı etip yaxşı övrät-sä, ol biyik ündälir Tejriniñ uçmañına». Dayı da adam oylu kücü bilä emgänsin Tejri yoluna surp yixövgä kelmägä, alışına tügäl bolmaga, xol kö-türmägä Tejriniñ alnına, yaş töküp yazixların yiy-lamaga, alış etmägä k'risdän xanları üçün, artix-si bizim xanimiz üçün, kimniñ ki xolu tibinäbiz. Es u axıl Tejriniñ töräsidir da bilmäxidir. Xaysi adam bu yaxşı işlär bilä xilindı esä, öldürür duşmanin, xay-si ki şaytandır, zera köp yaxşılixka utrudur. Zera bu 4 nemä çaräsizdir, ki keçövsüzdür, yo-xesä keçövlü(52r)dir: egär ki kendi kendin Tejrigä xay-da esä da bu işlärni xilindı esä, ošta dżanına as-lam etär da tırgizir, da egär ki heç kördü esä bu iş-lärni, da zrgel etti kendi kendin Tejriniñ yaxşıli-xından. Adam oylunuñ egär ki bolsa da egär esin-dän keçirsä, alay tut, ki etti, da egär ki bolğay da etmägäy, ol kendi kendin öldürür. Da uçmañ da tamuñ — adam oylunuñ elinadır kirmägä.

Yänä Tejri 4 nemädän adam oyluna ululuğ da biylik berir. Anıñ xoluna biylik da buyruğ, ki bolğay öksüzlärgä da tullarga da alarniñ bar keräki-

A

nä bolgay neçik ata da tügällövuçi, ol türlü xarib u xurbanlarga bu yaxşı xilinganı bilä ol dünyâniñ uçmañın meñärir keçmişläri bilä. Ne ǝrinag bilä xanlar yaxşı adämilärni tañlar da ornuna olturyuzurlar, dayı da berir Teñri biliksiz adämilärgä ululuñ, ki taläfcı bolurlar da yaman, ki dzuvapı yoñ yaryu kününä, ki: «Ne ululuñta edim, da benim xoluma berdi, ki men yaxşı xilingay edim!» Dayı da ki yaman bolur da xorxusuz, ki ne anıñ bilä xaytkay, ki: «Bunu beriptir maña, dayı da söviyim anı, ki bergäy maña dayın ulu päşalıñ da ol dži-handa meñilik!» Ne türlü 1 adam yamansız oylanı alma bilä ya özgä tahimli nemä bilä övrätkäy, dayı da 1 adamniñ bar xılıñı yaman bolgay da bir nemä yaxşı xilingay, berir Teñri añar biylik bu dünyâda, ki kendiniñ yaxşısın tölägäy, yoñesä ol dünyâda yoñ(52v)tur umsası yaxşıga, neçik ki Awedaran buyurur ulu biy üçün da Łazarios üçün.

Dayı da 4 nemä üçün bolur yarlılıñ da miskinlik. 1, ki Teñri adämilärni yarımın miskin etiptir u yarımın xodža, ki xodžalar sadaya bilä uçmañni satun algaylar. Soñomon Imasdun-Uslu aytır: «Kim ki yarlıga bersä, Teñrigä ötünç berir, da Teñri kendi tölövuçüdür bergängä». Da 2-inçi, neçik sınarlar altınnı ot bilä, igimidir yoñsa yaman, adämilärni Teñri sınar miskinlik bilä: egär ki tözümlü esä, berir añar ol dünyâniñ meñilikin, da yaxşı adämilärgä yaxşı ǝrinag bolur. Da üçünçü, ki yaxşı adämini miskinlätir, da anıñ bilä dä sınar, da sövär Teñri yarlılıñni, da körgüzür Teñri yaxşı kordzku bu dünyâda, ne türlü körgüzdü Jop eraneligä. 4-ünçü, berir da ögütlär miskinlik bilä: egär ki bar xilinganı 1 adäminiñ yaxşı bolgay da arada 1 xilinganı yaman bolgay da yazıñ, na anıñ üçün dä Teñri ögütlär, ki ol yazıñ erigäy, da meñi uçmañni bergäy.

Dayı da Biyimiz Teñri adam oylanlarına artıñ nemä beriptir, ki köktä friştälärgä berilmeyir, da ne ki dünyâda yaratılğan bar, adämilärdän başxa, bermiyir heç kimesägä. Bir, ki ne türlü adam oylanları yazıñ xilinsa ten xilınmañı bilä, yazıñlarına boşatlıñ tapar. 2-inçi, turmañı bar ölüdän ölümsüz džanı bilä. Friştälär, ki yazıñ (53r) xilingay, yoñtur boşatlıñ, anıñ üçün ki tensizdir, ne türlü ki boldu Satajelgä sınarları bilä. Ne türlü ki dünyâda ne ki tiri bar, ölüdän turmañı yoñ, tek yalyız adam oylu. Xaçan ki Teñri Adäm atamızı uçmañta xoydu, neçä ki Teñriniñ buyruñunu tuttu, añar dirä yazıñsız edi, ne teninä xastalıñ ya tinsizliñ heç nemä yoñ edi. Xaçan ki buyruñtan çıxtı, yazıñ džanına tikildi, da xastalıñ teninä tapuldu, da andan soñra ölüm. Yänä yarlıyovuçi Křidos klämädi yarat-

B

kanlarıñ tas etmägä da berdi džanga u tengä hakimlik. Ne ki toprañtan çıñar bitiş u çiçäk, Teñri här birin türlü-türlü tarbiyat beriptir u küç, ne çayta tengä hakimlik keräk da xaçan aytsañ hakimgä: «Tıñsızlıñım bar», — na ol bilir, da tanır, da oñaltır otlar bilä.

Džanga otlar hakimlik ya keräkli nemä nek tapulmas? Yazar vartabedlär, ki yazıñlı adam oñsar xastaga, da bilgän uslu k'ahana yaxşı hakimdir, ki džayradzu u xeygadag bolmagay ol k'ahana, ki ganonk' buyurmas añaşlarga anıñkibikniñ başına xol xoymaga. Yazıñlı adam aytır k'ahanaga yazıñın, da ol tapar añar hakimlik: ari da aruv yuräk bilä xosdovanel bolsa, adam arınır, da ol adam Teñri oylu ündälir. Xosdovanel bolmañ ekinçi awazandır. Xaçan k'ahanaga işitsä da ögütünä kirsä, Teñri boşatır yazıñın. Egär ki hakim dä tıñsızlan-sa, keräk ki aytıñ özgägä (53v) tıñsızlıñın. Ol türlü k'ahana, ki yazıñlı bolgay, keräktir ki yänä k'ahanaga yazıñın aytıñ, ki oñru u yaman başlı bolmagay. Ari ganonk' anıñki k'ahananiñ xoltçasın yöpsünmästir, parsiniñ tutmaçi artıxtır, anaržan tumdan esä.

Dayı da ki 1 adam kendiniñ tıñsızlıñın tügäl aytmasa hakimgä, keräk anıñ tıñsızlıñı artıñ, ol türlü adämilär egär ki yazıñlarıñ xosdovanel bolup tügäl aytmasa, yazıñı artar, da boşatlıñ tapmas. Bir adäminiñ ki sürätindän u boyundan bar yergäsindän körklü bolgay, ya közüdän, ya xulañından, ya ayaxından, egär bar yeri dä sañ bolmasa, ol türlü ündärlär — ya soñur, ya añaş, ya xulañsız, ol türlü džannıñ: egär ki bar yazıñın [=yazıñlardan] aruv bolgay, da bir yazıñı bolgay, na ol yazıñnıñ atın beriyirlär — ya oñru, ya zrgel etüçi, ya bor-nıñ — ne yazıñta xilinsa.

Yazıñ köp yaxşılıñni buzar, ne ǝrinag, ki az oman balniñ içinä xatışılğay da barçanıñ tatlıñın [=tatlıñı] buzulğay ya azgına sirkä bütün içkini sirkälätkäy.

Xanlıñ ulusuna xayda da ki bolsa, adam xanıñ buyruñu tıbinädir. Kläsä xanıñ yüzün körmägä, äväl tärbasına bargay. Egär barmasa, hnazant tigül ol adam xanga. Bu türlü ki, xayda bolsa adam bar ulusta, barça dünyâda, xayda ki alıñış etär bolsa, Teñriniñ buyruñu tıbinädir. A kim ki kläsä (54r) Teñriniñ yüzün körmägä, na keräktir tärbasına bargay, xaysı ki Teñriniñ övidir yıxöv. Egär ki barmasa, ol adam alaydır, ki Teñrigä hnazant tigül.

Dayı da ki 1 adam kensiniñ xanına ya biyinä sökkäy, ol adam ölümlüdür. Bar yaman adam, ki Teñrini sökär. Ol adam ne türlü ölümsüzdür, çarä-

sizdir, ki ölümlüdür, ya bu dünyâda Teḡriniḡ öcâş-mâḡi kelir üstünâ, ya ol dünyâda meḡi ḡıynalıḡ. Teḡrini kim sökâr? Tek küfürçi adam. Egâr ki din aytsaḡ, din Teḡridir, k'risdânliki dḡzanıdır. Egâr ki sürât aytsaḡ, ayttı Teḡri: «Etâlik adam bizim tu-ruşumuzga da bizgâ oḡşaş». Yüzü esâ Teḡriniḡ sü-râtidir, ayzi esâ tum sayitidir, da tum ayzinadır, ölü esâ ḡaç bilâ, Awedaran bilâ möhürläniptir, tum Teḡriniḡ ari teni u ari ḡanıdır. Buyurur K'ris-dos kendiniḡ ari ayzi bilâ: «Ki benim tenimni u ḡanımnı yöpsünsâ, men aḡar u ol maḡa tınar».

Baḡçalarda türlü-türlü bitiş u terâklâr bolur yerdâ tikkân, da 1 suvdan bitip ilgâri kelir, da ol baḡça eyâsi yemişin alir. Ol türlü bu dünyâ baḡça-sıdır Teḡriniḡ, da adâmilâr terâktir, da Teḡri ye-miş izdâr hâr adâmidân, ḡandan, u biydân, u k'a-hanadan, u yaryučıdan. Biylârniḡ u yaryučılarniḡ yemişi oldur, ki yaryunu drüst etkâi, orunçusuz, ḡodḡaga yüz körmiyin. Drüst u könü şaryat yarlı-niḡ dḡzanıdır. Da ari u aruv k'ahanalarınḡ alıyışi dünyâniḡ terâkidir. Xaçan bu 3 nemâ dünyâdan eksilsâ, ançaḡ dünyâniḡ buzulmayıdır.

(54v) **Uslu (Xigarniḡ) Xik'arniḡ
sözü, esi, aḡili**

Aytkanî da ögütü, ki ögütlängäylâr adam oḡ-lanlarî, da ata oḡluna ögüt bergäy, da esinâ algay-lar.

Eski Törâ da ḡanlar vaḡtına Senek'arim atlı ḡan bar edi Ninowę kermänniḡ da Asoresdannıḡ. Men, Xigar uslu, 60 yaşına boldum, ḡatun aldım, oḡul-ḡız bolmadı maḡa. Bardım Teḡrim alnına da köp türlü ḡurban ettim, ḡaytîp çöktüm allarına da aytım:

— Ey, benim Eyälârim da Teḡrilârim! (1-iniḡ atı Pilşim edi, 2-inçisiniḡ atı Şilim edi, üçünçüsü-nüḡ atı Şahmil edi). Buyurunuz da maḡa er oḡul beriniḡ, ki ošta Xigar tirilâ ölmüyir, ne aytkaḡlar adam oḡlanlarî, ki Xigar uslu dḡardar öldi, da oḡul bolmadı, ki anî kömgäy edi da malin meḡärgäy edi. Oḡul bolgiy edi da kündâ 10 ḡantar altın tas etkiy edi, bolmas edi benim malimni tügâtmägâ. Oḡul bolgiy edi, ki 2 ḡolu bilâ üstümâ topraḡ sal-gay edi, tek maḡa 1 oḡul jışadag bolgiy edi!

Ol sahat maḡa avaz boldu Teḡrilârimdân da aytılar:

— Xigar, buyurgandır, ki saḡa oḡul bolgay. Sen ḡardaşıḡniḡ oḡlun al saḡa oḡul, saḡlagaysen da ös-türgäysen anî sendân soḡra seniḡ ornuna.

Ki işittim men bu avaznı Teḡrilârimdân, aldım men ḡardaşım oḡlun (55r) 1 yaşına, kiy-dirdim anı türlü-türlü kamḡalar içinâ, da saldım boyuna altın-indzi, neçik ḡan oḡlunuḡ, içirdim da

yedirdim anı barça süt bilâ, da ḡaymaḡ bilâ, da çiybal bilâ, da yuxlatır edim anı ḡaraḡuşnuḡ da kügürçinniḡ moḡundan yastıḡlar üstünâ aḡar dirâ, ki boldu 7 yaşına.

Mundan soḡra başladım aḡar övrâtmägâ bi-tikni, esni u aḡilni, dünyâniḡ bilmäḡin, kimlâr ki yaḡşılıḡka utrudur, alarga dḡuap da söz. Kündüz u keçâ tıyılmadım övrâtmäḡtân, toydurdum anı es u aḡil bilâ, neçik kimesâ suvdan u ötmäktân toygay.

Dayı da mundan soḡra ündâdi meni ḡan ḡatî-na da ayttı alay, ki:

— Uslu Xigar, köriyirmen seni, ki ḡartayipsen. Sendân soḡra kim tügâllisâr dḡardarlıḡ bilâ da es u aḡil bilâ benim ḡanlıḡimniḡ kerâkin? Men asrı ḡayyuriyirmen bu iştân.

Ayttım:

— Xanım, sen ḡayyurma. Bardır benim oḡlum, ki dayı dḡardar uslu da aḡillidir mendân esâ.

Ayttı ḡan:

— Keltir alnıma, ki köriyim.

Keltirdim da turyuzdum ḡannıḡ alnına. Kördü ḡan, da biyândi, da ayttı, ki:

— Alıyışli bolgay bu oḡlanniḡ künlâri, ki Xigar kendiniḡ tirliḡinâ turyuzdu oḡlun alnıma, kendi tınçlıḡta bolgay!

Andan soḡra yügündüm ḡanıma, aldım oḡlum-nî da bardım palacıma.

Bu türlü aytır edim övrâtkândâ Natan atlı oḡ-luma.

(55v) — Oḡlum, ne ki işitsäḡ ḡan, biy eşikinâ, anı yürâkiḡâ tut, kimsägâ açma, baylini, möhür-lüni çeşmä, çeşkänni baylama da, ne ki işitsäḡ, alani etmä da aytmagın.

— Oḡlum, közüḡ açıp, körklü ḡatın körsäḡ, ki-yinişli da bezövlü, bolmagay ki aḡar suḡlangaysen. Egâr tirlikiḡni barçasın da bersäḡ, azgına suḡlan-ganıḡ bolur, yoḡesâ alırsen Teḡridân nalâtlâmâḡ da adamlardan, anıḡ üçün ki ḡatın kişi oḡşar bir körklü kerezmanga, ol kerezmanniḡ içi toludur sö-vâklâr bilâ da sasımaḡ bilâ ölünüḡ.

— Oḡlum, oḡşama badâm terâkinâ, ki barça te-râklârdân çiçâklânir da yemişin barça terâklâr-dân soḡra berir, yoḡesâ oḡşâ ḡabaxka, ki soḡyuda çiçâklânir da yemişin burun berir.

— Oḡlum, yaḡşıraḡtır esli adam bilâ taş taşi-ma, ne ki essiz adam bilâ çayır içmä.

— Oḡlum, esliâr bilâ essiz bolma da essizlâr bilâ esli bolma.

— Oḡlum, dḡâht et aḡillilar bilâ aḡilli bolma, neçik alar, bolmagay ki anızkamlarga da essiz adâmilârgâ sıḡar bolmagaysen, ki seni dâ essiz da anzkam ündäḡäylâr.

A

— Oylum, yaxşırağ çayırını tökkäysen, ne ki essizlär bilä da anzamlar bilä içkäysen, ki bolmagay alar seni nalätlägäylär.

— Oylum, bolma asrı tatlı, ki seni yutkaylar, da ni asrı leyi, ki tükürgäylär, yoxesä bol ivaş da tözümlü barça yaxşı xilənganiña, da yürüganiña, da barça işiña.

(56r) — Oylum, neçä ki etikin ayaxıñadır, bas-kın teganäkni da yol aç ayaxıña.

— Oylum, xodža oylu yılan yedi — ayttılar, ki hakimlikdir anar; yarlını yedi esä — ayttılar, açlıxtan yedi. Anıñ üçün ki seniñ ülüşünü yegin, da xatınınıñ sınağına köz xoyma, ne malına, ne Teñridän xorxusuz adam bilä, ne eldən uyalmas kişi bilä yolga çıxma, da ne ötmäk tã yemä anıñ kibik bilä.

— Oylum, körsän, duşmanıñ yixiliptir, külmä da masxara etmä anı: egär tursa, saña yaman etär.

— Oylum, söv atağı da anağı, ki toyurdu seni, da almagaysen alarınıñ xarışın, zera Teñriniñ, da atanıñ, da ananıñ alyışi birdir, neçik alyışi, alay xarışı, ki sen dã süvüngäys[en s]eniñ oylanlarıñdan.

— Oylum, yam[an oylul] yixilir kendiniñ yamanlıxına körä, da yaxşı oylu turar kendiniñ yaxşılxına körä.

— Oylum, yuvuxlanma yaman u harsiz xatın-ga, da pampasel etkäylär dayma seni, nalätlämägäy da ayblamagay, da axçağı yegäy. Anıñ kibiktän xaç.

— Oylum, tüvüştän, ögüttän ayama oylunı. Tüvüş alaydır oyluğa, neçik bir hnoynu yaygaysen baxçada. Dayı da ne türlü möhür xazna üsnä, ol türlü igidir tövüş oyluğa. Egär ki kündä 1 dã, 2 dã tayax bilä ögütläsä, andan ivaşlanir da andan ölmäs. Egär xoyduñ esä (56v) oylunı kendi erkinä, oyru bolur, da eltärlär anı asma ya kesmä, da bolur saña ölginçä žal, heç esiñdän ketmäs.

— Oylum, övrät oylunı açlıxka da susama-xka, ki öktämlik bilä keçirmägäy künlärni kendiniñ. Duşmanıñdan söz aytsalar, yöpsünmägäysen, anıñ üçün ki seniñkin dã anar aytarlar.

— Oylum, duşmanıñ bar esä, yoldaşsız yolga çıxma. Bolmagay ki duşmanıñ saxlagay yolunı da sen vaytsız ölgäysen.

— Oylum, bolmagay ki aytkaysen: «Menim biyim essizdir, da men eslimen», — da sen seni öggäysen, yoxesä tözgin anıñ essizlikinä da uslularga yuvuxlangin sen, ki özgälär seni öggäylär.

— Oylum, heç kimsägä yaman aytma da biyiñ alnına köp sözlü bolma, ki adamlar alnına uyal-magay seni.

B

— Oylum, xaçan sadağa bersän, yarlını açıtma: bergäniñ Teñrigä xabul düğüldür.

— Oylum, salma xayıñı da yıylamağın, da an-ça da bazıp barma toyga ya färählikkã, zera köp türlü alnımızga ölüm bar da köp türlü p'orcank'.

— Oylum, xaysi ki altın yüzük seniñ düğül, anı barmaxıña xoyma, da xaysi ton-oprax seniñ düğül, anı kiymä, da ol at, xaysi ki seniñ düğül, atlanma, ki kültkü bolmagaysen.

(57r) — Oylum, egär aç esän, da xaysi ki ötmäk seniñ düğül, anı yemä, sunminça.

— Oylum, ol adam, ki sendän küclüdür, anıñ bilä küräş tutma da anar utru bolma, bolmagay ki yixip seni öldürgäy.

— Oylum, ne ki yaxşı-yaman işitsän, anı yürä-kiñä saxla: Teñridän saña yaxşı bolur, da artar se-niñ tirlikin.

— Oylum, egär övün biyik, uzun esä 7 xulaç, boyunı egip kir.

— Oylum, alma ulu ölçöv bilä, da bermä kiçi öl-çöv bilä, da aytma, ki: «Aslam ettim». Anıñkini Teñri arttırmaz da öçäşir, da sen aç tas bolursen.

— Oylum, yalın ant içmä, ki künläriñ eksil-mägäy: yalınçıñ künläri eksilir.

— Oylum, Teñriniñ buyruğuna dayma xulaç xoy da eski duşmandan xorxma: Teñriniñ buyruğu yaxşı adämigä taş xaladır.

— Oylum, oylanlarıñ köp bolğanına süvün-mä da eksilgäniñ köp yıylama da köp xayıurma.

— Oylum, oylanlar da mal Teñriniñ bermäxidir, evet ki xodža yarlılanir, da yarlı xodžalanir, da aşaxlangan biyiklanir, da biyiklängän aşaxlanir.

— Oylum, egär sınağı xastalansa, aytma, ki: «Ne etiym anar?» — yoxesä bar ayaxıñ bilä xatına da kör közüñ bilä, xastanı sorsañ, artıxtır altın-dan-kümüştän, esä ki bergäysen.

(57v) — Oylum, yaryuda oltursañ, orunç alma altın ya indži, bu egirlik bilä könünü egri etmä, yoxesä töräni könü et, da könünün xanın töktür-dün esä, seniñ dã tökärilər.

— Oylum, saxla tilinı yaman sözdän, közüñnü yaman baxmaxtan, az nemä dã oyurladıñ esä, ölüm birdir.

— Oylum, itlik etmä sınağıñın xatını bilä, soñ-ra özgälär dã seniñ sınağıña tüşärlär, da ölginçä bolur saña nalätlämä.

— Oylum, bolmagay ki algaysen kendiñä tul xatunnu nöğär. Kim bilir, arada nemä talaş boldu esä ol burungi eyäsin anar. Da sen xayıurup küs-tünürsen.

— Oylum, egär ki saña Teñridän ne türlü p'or-cut'ıun yoluxtu esä, bolmagay ki yanjilip dıdızku-

A

hel bolgaysen, ki dayin yaman tinsizliḡ yebermä-gäy da vaḡtsiz dünyâdan keçirmägäy, yoḡesä ne türli dä Teḡridän kelsä, şükürlü bol, zera şükürlü ayiz Teḡrini borçlu etär.

— Oylum, sövmä oyluḡnu artıḡ xuluḡdan, esä bilmässen, ki ḡaysi keräкли bolur saḡa.

— Oylum, dayma sen seniḡ esiḡ bilä yaḡşı sa-yışlama [=sa-yışla] da ḡartlarni hörmätlä, ki hör-mätlängäysen Teḡridän da saḡa yaḡşı bolur.

— Oylum, igit vaḡtna öktäm bolma, ki igit vaḡ-tiḡa tas bolmagaysen.

(58r) — Oylum, bermä siḡariḡa, ki ayaxiḡa bas-kay, bolmagay ki boyuḡnu da baskay.

— Oylum, kimsä bilä yaryu alniḡa tursaḡ, bol-magay ki yüräkläniḡ sözlägäysen, yoḡesä ne ki sözläsälär, tatlıliḡ bilä dḡuap bergäysen — bu yar-yunu aniḡ üsnä yıḡarsen.

— Oylum, egär Teḡridän nemä ḡoltḡa etsäḡ, äväl aniḡ buyruḡu tibinä bol, da ne bilä oruç bilä, alıış bilä andan [ḡoltḡa etsäḡ], soḡra tügällär Teḡ-ri ḡoltḡaḡni seniḡ.

— Oylum, yaḡşıraḡtır, ki atıḡni dayma yaḡşı či-ḡargaysen, yoḡesä ki sen seni körk aytkaysen: ton-lar bilä körk keçövlüdir, yoḡesä yaḡşı at ḡalir meḡi.

— Oylum, yaḡşıraḡtır soḡur köz bilä, ne ki so-ḡur es bilä: soḡurluḡ bilä terčä övränir yürümäḡni yolunuḡ, yoḡesä soḡur es bilä salir könü yolnu da barir kendi erkinä.

— Oylum, yaḡşıraḡtır yarlıliḡni yımaga, ne ki ḡodḡalıḡni saçmaga.

— Oylum, tergäḡin seniḡ sözüḡnü yüräkiḡ bilä da andan soḡra čiḡargin sözüḡnü ayziḡdan. Egär bu işni bulay etsäḡ, barçasına tatlı bolursen.

— Oylum, kimesädän yaman söz işitsäḡ, anı yüräkiḡa tut 7 ḡariş: ol yaman ölar da yaḡşılıḡka ḡaytar.

(58v) — Oylum, heç nemäḡä külmä: ol külmäḡ-tän talaş bolur, da ol uruştan ölüm bolur.

— Oylum, yalyan söz da yalyançılıḡ alay ayır-dir, neçik ḡoryaşin; az künden soḡra yoyarı minär, neçik teräkiḡni yapraḡi.

— Oylum, ayt seniḡ kiçi sa-yışiḡni dostuḡa. Egär ol seniḡ sa-yışiḡni alani etmäsä, bolursen aḡar ulu sa-yışiḡni da aytmaga da anı inamlı, könü dost bolursen tutmaga.

— Oylum, dayma boluşuçi bol, ḡanlar, biylär alniḡa seniḡ k'risdänlikiḡi söz bilä da aḡça bilä alay tut, ki anı aslanniḡ ayziḡdan ḡutḡarışen, da ol saḡa haybattir da p'ark'.

— Oylum, egär duşmanıḡ kelsä ayaxiḡa boşat-liḡ ḡolma, boşat aḡar, da yüräkiḡ bilä kül, da teniḡ bilä färählan, da yöpsün anı.

B

— Oylum, ḡayda seni ündämäsälär hörmätläp, anda barma, da kimesä sendän söz sormasa, anda dḡuap bermä, da ol, aḡin suv kibik, buzlamıyir an-ça, da bazip yürümä ayaxiḡ bilä; bolmagay ki vaḡt-siz tas bolgaysen.

— Oylum, siḡagin oylanlarıḡni açlıḡ bilä, da susamaḡ bilä, da miskinlik bilä, da eski bazıḡ ton-lar bilä: egär tözümlü esä, ber tirlikiḡni ḡoluna.

(59r) — Oylum, ḡačan seni hargga ündäsälär ya toyga, dḡâht et barča siḡariḡdan burun čiḡkay-sen da yänä 2-inçi barmagaysen: Teḡridän yaḡşı at alirsen da tövüş almassen başiḡa.

— Oylum, egär yarlı esäḡ, na siḡarlarıḡ arasi-na alani etmä, ki ayblanmagaysen da sözüḡä dä ḡulaḡ ḡoymaslar.

— Oylum, seniḡ siḡiḡni, yapuḡuḡnu ḡatiniḡa açma, aniḡ üçün ki ḡatın kişi sir saḡlamastir, alani etär ḡardaşlarıḡa, uruḡ-kökünä, da seni tabalar-lar.

— Oylum, içkili bolsaḡ, saḡla tiliḡni köp sözlä-mäḡtän: saḡa yaḡşı bolur, da uslu ündälirsen.

— Oylum, kimsäḡä kläsäḡ tirlikiḡni bermäḡä, bitiksiz, möhürsüz, tanıḡsız bermä: berdiḡ esäḡ, tanar, da sen ḡayyurup hayıfsiniḡsen tirlikiḡni.

— Oylum, yaḡşı dosduḡdan [=dostundan] yı-raḡlanma: egär yıraḡlandiḡ esä, ya taparsen aniḡ-ki dosd [=dost], ya tapmassen.

— Oylum, yaḡşıraḡtır, ki seniḡ tirlikiḡ oyurlan-gay, ne ki üstüḡä oyurluḡ tapulgay.

— Oylum, kimḡa ki Teḡri beriptir, sen anı hör-mätlä, da ḡartlarni körsäḡ, börküḡ čiḡar da tur ayaxiḡ üsnä aniḡ alniḡa da sıyla anı.

(59v) — Oylum, barlı-tirlikli adamga paḡillıḡ etmä ya akahlıḡ: kişiniḡ közün nemä toydurmas, tek topraḡ.

— Oylum, ḡinamḡosluḡ etmä, zera ki yaḡşılıḡ, u tirlik, u mal Teḡridändir, da yarlıliḡ keldi esä, ara-da yürüḡanni sökärilər.

— Oylum, yıyla da barma dostuḡ övinä, kirip čiḡma: soḡra adḡizlanip sökär dä seni.

— Oylum, it, ki salgay kendi eyäsin da artıḡ-dan kelgäy, taş al da ur, ki artıḡdan kelmäsin.

— Oylum, yaḡşı ḡilingan adam da aruv yüräk-tän alıış etkän ḡabuldır Teḡrigä, da uyattan ḡorḡ, neçik Teḡridän.

— Oylum, yaman sa-yış da yüräkkä čiḡkan eski duşmandır, da tözümlük fundumentidir ḡartlar-niḡ da beklikidir dinniḡ.

— Oylum, söv könülüknü da yalyanni heç et, dayma ḡulaḡ ḡoy Teḡriniḡ buyruḡuna da eski duş-mandan ḡorḡma: Teḡriniḡ buyruḡu yaḡşı adämiḡä taş ḡaladır.

A

— Oylum, yaman u yalyanči adāmidān xač, zera akahlıx da barča yaman nemä yalyančılıxtan toyar.

— Oylum, yaryunu sövmä: egär utsaň, egär utmasaň duşmanıñnı, evet ki Teñriniñ yaryusundan xorç.

(60r) — Oylum, kim ki könüdir, esi bilä yarıxlı günäştir; da kim ki öçäşir yüräki bilä da öpkä süvär saylama, ol adam tamuıñnuñ xaramıyluxuna oıxşar; da kim aruv, açıx köñüllüdür, ol adam sadaıaçıdır; da kim ki akahdır, egär barlı esä dä, essizdir.

— Oylum, dñimriniñ üvünä kirmä, kirsäñ dä, keçikmä, zera tirlikindän boş bolursen.

— Oylum, sıñarıñnı pambas etmä egär yıraxtın, egär yuvuxıtun, zera yaman söz terčä da tezin-dän yetär, da alarnıñ arasına talaş bolur.

— Oylum, Teñri buyurıptır çayırnı färählik ücün, yoxesä yaman yerdä, keräksiz yerdä yaxşı-raıxtır nemä yaman içkäysen, ne ki içki.

— Oylum, ol türlüdür esirik adam, ne türlü ki oıx kırıgäy burnunuñ içinä: özgägä tiymäy — tek kendiniñ tebasınä.

— Oylum, dñimri adam ol türlü sayışlar kendiniñ esinä, ki: «Men bayatırmen, da küçmen, da ne ki sözlärmen, aııl, us bilä sözlärmen». Anı bilmästir, ki yoluxur anıñkibik esli k'ač adāmıgä, ki tutkaçoıx çolundan, yergä urar da öldürür.

— Oylum, körsäñ duşmanıñnı, ki yatıptır, sen anı çayırur, anıñ ücün ki dost etärsen saña; egär ki kültkü etsäñ, tursa, saña yaman etär.

(60v) — Oylum, asrı esirik adam sayışlar, ki yer birgäsınä aylanır. Anı bilmäs — başı aylanıyır, zera ki yerdir barča yemişlärniñ anası; ol türlü artıxsı içmäıxtır barča yamannıñ anası: titsinmiyin yamanlııka salır, da yarlıyamıyın öldürür adāmını, da keltirir da oıxşatır dñanavarga.

— Oylum, xač adāmi ücün yük bolmaıxtan: egär yük bolduñ esä, alay tut, ki tusnaııñnı berdin aıar; egär vaxtına bermädin esä, saıalıñnı 1-1 yulçarlar.

— Oylum, yalyanči bolma. Egär seni 1 sahat yalyanči taptılar esä, könü dä sözläsäñ, yalyanči sayışlarlar, da inanmaslar, da barča yerdä yalyanči aytsarlar.

Xaytıp Xigar ayttı usılarınıñ aıılın Natanga, çardaşı oyluna.

4 iş bar, ki adamnıñ közünüñ yarıxın arttırır: ävəlgi — baıxkay ertä çıçäklär üsnä; 2-inçi — yalan ayaıx yürügäy yäşil üsnä; 3-ünçi — aıın suvda yürügäy; 4-ünçi — yolçunların körgäy yıraıxtagılärin.

Xaytıp 4 işlär, ki adam oıyun semirtir: burungi — kiyniış; 2-inçi — yaxşı söz işitkay dayma; 3-ün-

B

či — kendiniñ oylanları bilä da çul-çutanı bilä sövöklü [=sövöklü] tirilgäy; 4-ünçi — nemä yaman söz işitsä, işitmämiş bolsun.

Yänä 4 işlär, ki adam oılu kendinä hörmät keltirir: dayma yaxşı sözü, miskinlik etkäni, da eksiklik sözlägäni, da (61r) uyalğani uludan-kiçidän.

Xaytıp 4 iş bar, ki adamnıñ yüzünüñ suvun ketärir: burungi, ki aşııx bolgay yaman çatınga; 2-inçi, ki köp sözlägäy da aytkay, ki: «Menim kibik kimesä sözlämä bolmas da bilmäs»; 3-ünçi, ki yaxşıların sözü arasına kırıgäy da urup buzgay; 4-inçi, ki aytkay: «Bilirmen», — da yalyan sözlägäy.

Yänä sordular uslu Xigarga, ki nedir bu dünyada tattı [=tatlı].

Ayttı Xigar:

— Yüzünüñ uyatı. Kimniñ yüzünüñ uyatı bar, ol tatlıdır, zera ki barča nemä harsizlııxtan toyar.

Budur benim ögütüm, çaysı ki men, Xigar, ayttım benim çardaşım oıluna Natanga. Da men bilmädim — benim ögütümnü heç etti da tozdurdu, neçik topraıñnı yelgä utru. Başladı yamanlama çanga da barča malımnı, çaznamnı, tirlikimni başladı tas etmägä, çullarımnı öltürmägä, çaravaşlarımnı uyatlama, anča ki benim Apesdan atlı çatınıma da çol salma klädi, ki anı kiçidän östürdü da eskä keltirdi.

Bu ilgäri etkändän soıra maña bardım men çanıma, da aıılattım Natannıñ yamanlııxın, da kertärdim çatımdan, da ayttım:

— Dayın seniñ erkiñ yoxtur benim tirlikimä.

Dayı yaman başladı meni çanga yamanlama anča, ki başıma keltirdi, ki çan buyurdu, ki:

— Eltiñiz da kesiniz Xigarñı.

Da ol kişilär da dñalatlar benim tuz-ötmäkimni unutmadılar. Çöküp, da çoltıxa ettim, da ayttım:

— Bardır mendä bir adam maña oıxşas, da ölümlü iş etiptir. Anıñ başın kesiniz benim ücün da meni saılañız. Keräk bolgaymen 1 kün benim çanıma.

Xigarñı saıladılar da kişini kestilar.

(61v) Xanga çabär bardı, ki Xigar kesildi.

Asoresdan ulusu çayıyuga tüştü. Kettilär ulustan da p'arawon çanga berindilär.

İşitti p'arawon çan, ki Xigar kesildi. Ulu elçilär yeberdi Senek'areñ çanga, ki yeber maña anıñki adam, ki ne ki sorsam, dñuap bergäy, da ne türlü adam, ki ne ki uslu da aııllı bolgay, ki ne türlü avadanlııx aytsam, maña tüzgäy.

Senek'areñ çan ündätti ulu biylärin da sarnattı bitikni. Ayttı çan:

A

— De, bu işkâ kim dzuwap berir?

Ayttılar:

— Xanım, kimesä bolmas bu işkâ dzuwap bermä, tek Natan, ki Xigardan övrändi barčanı.

Ündätti xan Natannı da ayttı:

— Bolurmisen bu işkâ dzuwap bermä?

Aytti Natan:

— Men — dügül. Yoxesä benimki 1000 dä bol-sa, bolmas muñar dzuwap bermä.

Andan soñra xan hayıfsındı Xigarnı kendiniñ biyläri bilä, xorçup p'arawon xandan, ki ulu çerüv bilä kelmägäy üsnä. Da ayttı Senək'arəm xan:

— Kim ki maña Xigarnı turıyuzgay edi, yarım xanlıxımnı añar berir edim!

Keldi Apusmak atlı biy da ayttı:

— Meñi tiridir Xigar!

Neçik ayttı, bardı, da keltirdi tezindän Xigar-nı, da turıyuzdu xanniñ alnına, da Xigar ölü çireyin alıp edi.

Kördü xan, da asrı süvündü, da ayttı:

— Alıñlıdır Teñri, ki bugün Xigarnı ölüdän turıyuzdu!

Yeberdi anı xan, ki:

— Bar, arın, da yuvun, da semir, da 40 kündä dirä keräksen maña.

Xaçan ki 40 kündän soñra keldim xan xatına, ayttı xan:

— Sen benim alafımnı işittiñmi — maña ne elçilər keldi p'arawon xandan?

Ayttım:

— Xanım, men barıyım boyum bilä da tüziyim bu (62r) işlärni barça.

Bardı, da tüzdü, da yasadı.

Da keldi ulu süvünçlük bilä da ulu başxışlar bilä p'arawon xandan Senək'arəm xanga. Xan ut-rusuna çixtı ulu biyläri bilä. Xaytıp keldilər, kim-lär xaçıp edilär: işittilər, ki Xigar tiridir.

Andan soñra ayttı xan:

— Ne klärsen, saña beriyim.

Ayttı:

— Xanım, sendän nemä klämän, tek maña xar-daşım oylun Natannı ber.

Xaçan berdi maña Natannı, ayttım xuluma baylama stolpka. Ançağ dayın köp aytmaytan soñra 1 söz aytır edim, da xulum xamçılar edi. Ayttım:

— Oylum, Teñrim benim saıladı menı benim anmeylixiñ bilä da seni tas etti seniñ yamanlıxiña körä. Teñri etkäy seniñ da benim aramızga yarıu-nı.

Ol sahat işitti da çatladı, da ayttım:

— Oylum, yaxşı xilingan yaxşı tapar, da yaman xilingan yaman tapar. Da kim kimgä çuyur xazsa,

B

kendi tüşär. Yaxşılıx yaxşılıx bilä tügällänir, da yamanlıx yamanlıx bilä tügällänir.

Bügüngä diyin dżâht etsin oylun atanıñ-ananıñ alıñın alğay da könülük bilä yürügäy, ammen.

Sanlı Ep'rem vartabedniñ aytkanı xurbanlar üçün k'risdânlikniñ

Köp taş salgan oxlar bilä yaralıyır bizni şay-tan. (62v) Da yaralarnı körgüzmä. Başlanganın başxa körgüzür, neçik bi yaxşı xilingan nemä. Da tügällär qrenk'sizlikni da yaxşı xilinmağ da işlä-mäx yerinä salır yazıx tibinä da qrenk'sizlikkä. Ne türlü ki xurbanı bilä Gajenniñ da Ep't'ajanıñ. Sü-räti bilä yaxşı xilinmağniñ qrenk'sizlikni tügällär edi. Xaysi ki hali dä köplärgä tügäliyir şaytan da etiyir müftünä çalışmağ da öktäm işlar bilä Eyovilər yemişinä, da xurbanlarına, da başxışları-na. Da tügül ki müft çalışmağ ya öktämlik bilä kö-rüyürbiz işlägänimizni, yoxesä duşmanlıx da xar-yış yöpsünürbiz. Ne türlü Mayak'ia markare aşıra aytiyir Biyimiz: «Xarıñlı bolğay hər kişi, kimniñ ki bolğay xoyları arasına erkäk ecki ya xozu bir ya-şar, da bergäy Eyämizgä xurban saıatni, arıxni, sayşızni, da k'ahanalar da, xaysi ki yaramaganni da sayşızni xabul etiyir žoyovurttan kelişin Eyä-mizniñ. Xişimlap aytiyirbiz, k'ahanalar, xaysi ki pambaslırsız atımnı da ilgäri keltiriysiz stoluma ötmäk aruvsız, budur, xaysi ki yaramaganni, ya xapkanı, da hörmätsizni, xabul etmän anı xolu-ğuzdan sizniñ. Da yeberirmen sizniñ üst(63r)ünüz-gä xarıñ, da xarıyarmen alıñlarıñizni sizniñ, da keçirirmen sizni alar bilä. Anıñ üçün ki siz xoyma-dıñız yüräkiñizgä sizniñ, ki xorçkay ediñiz yüzüm-dän benim». [Малахия 1:13 Притом говорите: «вот сколько труда!» и пренебрегаете ею, гово-рит Господь Саваоф, и приносите украденное, хромое и больное, и такого же свойства прино-сите хлебный дар: могу ли с благоволением при-нимать это из рук ваших? говорит Господь. 2:1 Итак для вас, священники, эта заповедь: 2:2 ес-ли вы не слушаетесь и если не примете к серд-цу, чтобы воздавать славу имени Моему, гово-рит Господь Саваоф, то Я пошлю на вас прокля-тие и проклянущи ваши благословения, и уже про-клиная, потому что вы не хотите приложить к тому сердца. 2:3 Вот, Я отниму у вас плечо, и по-мет раскидаю на лица ваши, помет праздни-чных жертв ваших, и выбросят вас вместе с ним.] Da çunki Qrenk' bilä Movsesniñ, xaysi ki yarama-ganni da aşaxni yöpsünürler edi Teñrigä, anıñki-bik xişimlar tibinä tüşärlär edi. Ne türlü xişim da ögüt kötürgäybiz, xaysi ki yeñi da yarıxlangandır awazanniñ yarıxi bilä da yaramaganni bergäysiz

А

bernä Teṛrigä. Da alyış yerinä çarışın eksilmäx-niñ meñärgäybiz. Ya aşıxlarnı, ya sayızlarnı yösüngäybiz. Ya ündämäxinä yarlılarnıñ, çaysı ki tölövün etsärlär uçmaṣına Teṛriniñ. Ya aṇmaṣına kečkänlärimizniñ. Xaysı ki ol yarlılar toyunurlar dżomartlıx bilä. Gajen tas boldu yaramagan da çabulsuz çurbanlarından utru, zera toyru luḡ bilä sunmas edilär. «Ol yänä saña çaytsın», — aytıldı. Da tüşär bizgä çorçma sözündän Teṛriniñ, egär ki çaysıları çrenk' bilä yañıldılar esä, ol türlü çışım bilä ögütländilər. A ne çadar biz, çaysı ki kensi K'risdos çayırıp aytı: «Xaysı ölcöv bilä ölcäsän, ölcünsär saña». Da köplärdir, ki dżan yergäsi bilä ölcöv etärlär, da çizyançlıx bilä saçarlar, (63v) çizyançlıx bilä örärlär. Zera çaysıları ki çrenk' tibinä edilär, anıñkibik yarlıyamaḡ izdälir edi alardan. Demdi [=Da emdi] köpyarlıyamaḡ, çaysı ki mayat da tayindir, bizdän izlänsär, egär nemä bilä eksik tapulgaybiz. Xaysı çrenk' bilä ögütländiḡ, da marqarıldan meñardiḡ, da arak'ellärdän k'arozların işittiḡ. A egär yaramagan nemäni sungaybiz, tügül ki tözümlük etkäy da boşatkay bizgä Teṛri. Zera aytır Biyimiz, ki: «İlgärgisin indiriniñ da çayırniñ maña sungın. Da burungisin tüzünniñ, çoylarıñniñ maña sungın da maña bernälägin. Hörmätlä Biyiñni seniñ toyru da hăläl işlägäniñdän da çıxar aṇar yemiş seniñ toyru tamurlarıñdan». Budur çabul alnına Teṛriniñ. Yoxesä çapıp almaḡtan, ya oyurluḡtan, ya haramdan, ya aslamga bermäxtän, ya bazar üsnä küç etmäxtän, ya çuvatsız kimsäni zrgel etmäxtän — kim ki munuḡ kibik nemä bilä ögüz çurban etär, ya çoy, ya özgä nemä, ol barça murdardır Teṛrigä, neçik bir kimesä it soygay, ya kişiniñ yüzünä şapla urgay, ya tökkäy kimsä xanin toḡuznuḡ. A nedän utru yadatıyirsen munuḡkibik sasımış çurbanlarıñ bilä, (64r) çaysı ki meñi sk'andżanıñ sähäpidir, a hörmätlämäxini yarlılarıñ ündämäxi bilä baylılarıñ da toyganlarıñ? Zera ki alarnı hörmätlädiḡ esä, mustuḡnu tas ettiḡ, çaysı ki K'risdos ta tiydi seni andan, aytıp aziz ayzi bilä, ki: «Egär ne vaḡt etsän aş hörmäti kečkänlär dżanı üçün, ündämä çardaşılarıñni ya yuvuḡlarıñni, ne çonşularıñni, ne ulu kimsäläriñni, ki alar da seni ündäp saña tölövün etmäylär munda. Evet çacan etsän hörmät Eyämiz üçün, ya çaysı arılarnıñ atına, ya dżanlarınıñ çutçarılmäxina, ündägin yarlıni, çacak'ni, soḡurnu, aḡsaḡni, da sanlı bolursen, zera yoḡtur nemäläri, ki anıñ utrusuna munda saña tölöv etkäylär, da tölöv bolsar saña aṇar utru uçmaṣına Teṛriniñ», — kimniñdir bu sözlär ya buyruḡ mägär tigül, K'risdosumuznuḡ, Teṛri Oylunuḡ. [Лукa 14:12 Сказал же и

В

позвавшему Его: когда делаешь обед или ужин, не зови друзей твоих, ни братьев твоих, ни родственников твоих, ни соседей богатых, чтобы и они тебя когда не позвали, и не получил ты воздаяния. 14:13 Но, когда делаешь пир, зови нищих, увечных, хромых, слепых, 14:14 и блажен будешь, что они не могут воздать тебе, ибо воздастся тебе в воскресение праведных.] A ne üçün heç etiyrbiz buyruḡun K'risdosnuḡ? Egär kliyir esän hörmätlämä dostlarıñni ya ulu kimsälärni, bardır 365 küni yılñiñ, kläsän teniñ üçün bermä tenilärgä. A ašin çutçarılmäxniñ, çaysı ki uçmaḡ süvükü üçün, inam bilä yarlılarga saçıyıḡ, bernäliyiḡ dżanımiñniñ ašin, hörmätin alarga, kimlär ki hasrättirlär da küsänç tatlı sözlär bilä süvünür. Da dostlarımiñni, uruḡ-kökümüñni, (64v) ulu kimsälärimizni bu dżan färählikinä yuvuḡlatmiyiḡ. Çünki hakimın dżanıñ yarlılarıñ ettiḡ da yiḡdiḡ çatiña, ki Biy Teṛridän çoltçada bolgaylar da yazılarıña boşatlıx bolgay. Evet ol künnüñ hörmätindä, dżanlarınıñ çutçarılmäxında, çaysı kün ki boşatlıx bolur yazıxlarga kečkänlarıñniñ, tiygin sayışiñni da süvüklü dostlarıñni tenli, çaysılarıñki eksiklikı yoḡtur, 1 kimsäni anıñkibiklärdän küvürmä üvünä, ki boşatlıxtan yazıxlarnıñ boş çixmaysen, çaysılarıñniñ atına ki ol çurbandır, da sen dä tas etmäysen yalın çuluḡuḡnuḡ yarlılar yerinä çodżalarga etip, alarnı hörmätläp, çövrälärinä yürüp, olturyuçların biyiklätip, yoyarı olturyuzup, yi-yi aşlar allarına çoyup da çayırlardan eksitmiyin allarıñdan. A egär yarlıdan çaysı ki yuvuḡ olturgay çodżaga, çorça-çorça kensi ayaḡin çodżaga sunar, aytıp: «Färäh bol!» A boşatlıxi yazıxlarnıñ yarlılar, çaysı ki hasrät da suḡlançtırlar, aşaya olturup, stolları boş, içkiläri tügäniḡ da küstünmäxtä. Da kimsälärin [=kimsälärin] çixarı eşiktän salıptırlar, neçik bir yaman çilinganni da heç kimsälärni, a ne köz bilä dä baḡmaslar üstlärinä kensi-läriñni. Da alar (65r) esä turarlar, ulu yüz aybları bilä başların asıp kensi çacak'likläri bilä.

Da çolarmen sizdän, bolmay ki anıñkibik ündälmäḡ etkäysiz orunçuḡuzda da çurbanıñızda, çaysı ki barça çardżiñızdan boş çixarsız. Evet egär ki kliyir esän yazıxlarga boşatlıx tapıñmaga bolsun tirilärgä, bolsun ölülärgä, ündägin öksüzlärni, tulnu, soḡurnu, aḡsaḡni, çuvatsızni, çaribni, yasirni, açḡinganlarnı, da kimniñ ki därdli yüräki bar, da yoḡtur kimgä yüräkin süvündürmä, alarnı süvündür da yedirip içir, alarga yalıızlarıña çuluḡuḡ et, ki boşatlıx bolgay yazıxlarga, da olarnıñ çövräsina yürü, da tatlı sözlär bilä çuluḡ etkin, ki çutçarılmäxi bolgay övünniñ.

A

Ošta bu türlü tüzdüj hörmätini da söybätin xurbaniniñ seniñ. Da belgili preložoniylarnı da baylarnı küvürmä hörmätinä yarlılarnıñ. Da yarlılar bolsun saña başta olturğalar, da biyiklängän alar bolsunlar yoyarı, da baylar aşıya. Alarnı yalyz övünä küvür xolup, da yänä xolup uzatkın kensilärin. Egär ki bu türlü yöpsüngäysiz yarlılarnı — tügöl ki berdiñ, yoğa aldın, tügöl ki xardžladın, yoğa yıştırdın, da çöplädiñ, da yazıxlarga boşatlıx tapındıñ.

Bu (65v) barça nemä üçün aytır edi K'risdos: «Egär ne vaht etsäñ must, ündämä ulu kimsälärni, zera alarnı xayıurup, yarlılarnı heç etärlär». A sen, xodžaga yüz körüp orenk' alişingän, bolursen oğaş añar, xaysı ki aytır surp Akopos arak'el: «Kimniñ ki kiyinişli, körklü bolğay, aytırsiz: «Kel, otur yoyarı, hörmätli». Da yarlıga aytırsiz: «Tur ayaxıñ üstünä», — ya: «Oltur aşıya, ucta». Da hayufsunmassız boyuñuznu sizniñ da bolursiz töräçilär yaman sayışlarnıñ». [Иакова 2:2 Ибо, если в собрание ваше войдет человек с золотым перстнем, в богатой одежде, войдет же и бедный в скудной одежде, 2:3 и вы, смотря на одетого в богатую одежду, скажете ему: тебе хорошо сесть здесь, а бедному скажете: ты стань там, или садись здесь, у ног моих, — 2:4 то не пересуживает ли вы в себе и не становитесь ли судьями с худыми мыслями?] Zera xodžalarga yüz körüp, yazıx xilinişiz da xarşı bolursiz orenk'ä, neçik orenk' alişingandır. Da munuñki suçnu ündälmäxindän yarlılarnıñ üstümüzgä kötürmiyix, yarlini da xodžanı birgä yiyip. Zera alar kirip biyik hörmät bilä yoyarı, törnü klärlär öktämlik da ululanmağ üçün. Da yalyan xuluñuñnu seniñ klärlär, da yarlılar keçip oltururlar titräy-xorxa tiyilip da aşıxlanıp. Tügüldir yaxşı da tügöl xabul, zera ne 1 kimesä kokol'nu aşılxka xatmas, ani borlalıx bilä tegänäk tikmäş. Da saña tüşär, ki yalyandan xuluñuñnu da öktämlikiniñ xonarhılxka da yarlıyamağka teşkirğäysen. Zera tas etüçidirlär biri birin da buzuçı. Čaräsizdir saña, ki 1 közüñ bilä kökkä bağkaysen da (66r) birsı bilä yergä. Alay že ol künnüñ hörmätinä: 1 yolu tenilärni da džanlilarnı biyändirmä. Zera džanlilar Teñridän xoltxadadırlar da yalbariyirlar seniñ üçün, ki kökkä kirğäysen, a tenilär yergä tartiyirlar teränlikkə, džanlilar yarılxka hadirliyirlär, a tenilär xaramıxuluğka yeberiyirlär.

Ošta bu türlü boş çıxaruçidir da ziyançidir saña küñünä yarlılarnıñ da hörmätiniñ, ki ulu kimsälärni ündäğäysen. Yarlini ündä, yarlini çövränä yığın da tattı [=tatlı] sözlär bilä süvündürgin,

B

yarlini tündir, yalañaçni kiydir, üvsüzni övünä eltkin. Da ol çaxni, ki çaxırsan Teñrigä, da Teñri işitir saña, da haniz ki sen nemä aytmiyirsən, aytır, ki: «Ošta yerişipmen». Bu türlü faydalidir sadaya yarlılarga da yuvuxtır Teñrigä alışı alarnıñ. Xaysı ki surp Tawit' markarə aytır:

[Псалом 40/41: 2-3] «²Sanlıdır, kim ki sayış etip xayıurur yarlini! Künnüñ yaman satamasından xutxarır ani Teñri. ³Da sanlı etär ani, da çıxara bermäs ani xollarına duşmanlarnıñ».

Biliyix, ki bu sanlı hesab hasratından yemäkläriniñdir, xaysı ki K'risdos ani kensi üçün sayındı. A kim ki hasrat tügöl da ulu kimsälärdir, alarnıñ ündälmäxindän nedir faydañ? Zera hörmätlämähindän yarlılarnıñdır fay(66v)da saña, a tigöl içiçülärniñ [=içüçilärniñ]. Da K'risdos aytmadı, ki: «Toxlarnı yediriñiz», — yoğa aytı ačlarnı yedirmä, da aytmadı içkänlärni içirmä, aytı susaganlarnı içirmä. Ne türlü ki aytır ari ayzı bilä: «Ač edim — yedirdiñiz, susap edim — içirdiñiz, yalañač edim — kiydirdiñiz, xarib edim — aldiniñ xatiniğza». Bulardırlar, ki tölövgä da sanlı hesabğä arzani etsärlär, da tügöl toyunganlar ya içkänlär. Zera kim ki yarlini yöpsüngäy, K'risdosnu yedirip içirir da K'risdosnu sövündürür, zera K'risdosnu inamli xuludır, da toyrudur K'risdosnuñ sözü, ki aytı: «Egär kim etsä 1 kiçi kimsägä munuñkibiklärdän, maña etärsiz». Egär inanır esän sözünä K'risdosnuñ, xaysı ki kensi K'risdostır yarlı, ol, ki yöpsünürsen da ündäpsen. Tügöl tiyişli, ki anda bayni ya tox kimsälärni yöpsüngäysen, da K'risdosnu bosaya artına turıuzgaysen. Alar ululanmağ bilä yoyarı, da K'risdos heçlik bilä aşıya. Alarnı hadir közätiyirlär xuluğ bilä, a K'risdos munda olturğan, başın egip. Tüşmäs bu türlü heçlik bilä yöpsünmä K'risdosnu, zera anıñkibik xurban da hörmät Teñrini yüräkkä çıxarır xışimi bilä, da tügöl ki must tapungaybiz yazıxlarga.

Egär ki sadaya esä ya xurban, ne üçün ünd(67r)düyürsen körgänlärni köp yaxşılıxni da tölöv adamlardan aliyirsən? İşitmädiñmi K'risdosnuñ vartabedlikindän, ki: «Közätiliñiz sadayañizdan sizniñ — etmägäysiz adamilär alnına. Zera xaysı ki adamilär alnına mañtanmağlıx üçün etär, tölövün dä adamilärdän alır. Bolsun seniñ sadayañ yapuğ, da Atañ seniñ, ki köriyir yapuğ, tölövün etär saña açıx». [Матфей 6:1 Смотрите, не творите милостыни вашей пред людьми с тем, чтобы они видели вас: иначе не будет вам награды от Отца вашего Небесного. 6:2 Итак, когда творишь милостыню, не труби перед собою, как делают лицемеры в синагогах и на улицах, чтобы прославля-

А

ли их люди. Истинно говорю вам: они уже получают награду свою. 6:3 У тебя же, когда творишь милостыню, пусть левая рука твоя не знает, что делает правая, 6:4 чтобы милостыня твоя была втайне; и Отец твой, видящий тайное, воздаст тебе явно.] Boš čixarma sen seni anikibik tölövdän da yıştirma baylarni, ki baxkaylar seni xurbanini. Da saxtlix bilä közätip dżomartla xolunnu yapix yarlğa. Zera yuvuxtır oyru şaytan, çaysi ki oyurlar mustunnu da sadayañni da kliyir, ki etkäy köp çalışmañni da işlägäniñni heç da müft. Da barçadan saxlana tur xorxu bilä da bir alyış bilä. Da közätip çaçaklıktan, budur ki mañtanip atlix üçün etmäysen da öktämlik hesebindän, ki şaytan çaytarmagay yaşılıñni yamanlıxka, a yariñni çaramyuluxka teškirmägäy. Zera ki yariñ sendädir, çaramyuluxka çaytkay, budur ki sadayañ mañtanmañlix bilä etsäñ, çaramyuluxtır; mañtanmañsiz, yapux sadaya yarixtır, özgä çaranu xilinganimiz ne çadar çaramyuluxtır. (67v) Bunuñ üçün yap barçasından sadayañni. Da ne türlü ki klämäs aruvsuzluxun örenksizlikiñni da yazıñni barçasına açma, ol türlü yarlğa bergän sadayañni da yap yaşı xilinganiñ bilä, sadaya etkäniñni da mustunnu, neçik 1 hörmätli da keräкли çaznanı, yapkin. Da ol vañt bolur çabul mustuñ da yazıxlarga boşatlıx.

Bunu barça işitip, etmiyix adämilärgä yüz körüp ündämäx mañtanmañlix üçün da hörmätlänmäx üçün, da körgüzüp adämilärgä yarlılarnıñ üläşmiyix da belgili da bay kimsälärni hörmätinä yarlılarnıñ üläşmiyix. Da indirimizdän yaramagan da keräksiz nemäni heç etip Teñrigä sunmıyix. Da Teñriniñ uxdun ya çaysi arılarnıñ k'risdänlik söhbätinä teškirmiyix, da xurbanimizdan boş çixmiyix. Da keçmişlär dżanlariniñ xurbanin ya tumun etmiyix oylanlarimiz toyu bilä birgä, ki ol kiçkinälär inçinmagaylar ol az nemä xurbanimiz bilä, çaysi ki yarlıdan alıp tar künlü çaräsizlärden da aniñ bilä sadaya etmä yarlıga da alarga başış sunma, ki xoltxada bolgaylar Teñridän. Da emdi sen alardan yıştırıp (68r) k'ahanalarga beriyisen, ne bilä ki Gajen çarıışlandı da ögütländi, da çaxiriñ Teñri, ki ne üçün harsiz köz bilä baxıyirsiz kelişinä Teñriniñ tañlamanı da semizli xoylariñniñ boyumuz üçün soymuyux da çaçak'ni, arıñni yöpsünmüyux yarlılarga damähliktan, örenksizliktan, çapip üzmañtan, igilik yıymiyix, zera aruvsuzdır haramxornuñ barça nemäsi Teñriniñ alnına. A bu barça nemäni biyängäni bilä Teñriniñ etiñiz, ne bilä ki Teñri biyängäy da yöpsüngäy mañayimizni da xurbanimizni biyängäninä Teñriniñ

В

etiyix, da ol vañt boşatlıx yazıxlarimizga, egär ki aruvlux bilä da yazıxtan başxa turuyux da hörmät bilä, haybat bilä köknüñ uñmañni meñariyix da aytilgan yaşılıxka yetiyix Eyämizniñ Jisus K'risdosnuñ, çaysina haybat meñi meñilik. Ammen.

[Молитва]

Vay maña, ki yazıñ köpländi, yamanlıñim xuvatlandı da sansız boldu örenksizlikim! Da bunu barça men kensimdän bilirmen, ki xilinipmen. Evet umsam Biyimdädir, zera oldir köpyarlıyovuçi Teñri, çaysi ki köplärgä yazıxlarin boşatıptır, da men dä umsanirmen aniñ ölcövsüz şayavatına, ki arzani etkäy barçamizni boşatlıxka da meñi uñmañina barça keçmişlär dżanin yoyargi Jerusañemdä tündirgay, da kimlär ki aytay 1 «Hajr mer», ani da yergälätkäy birgä krisdänlar dżani bilä.

[Судебник, продолжение]

(68v) Başlanıyır bu düftär ermeni töräsinin, aşaya yazılğaniniñ kendiniñ sanına da çayitlarına, çaysi ki burungidir çayitına kendiniñ.

[Оглавление]

- 1 Kapitula. Ävälgı yañılğanlar çanlıx olturyuçka da kendiniñ biylärinä.
- 2 Kapitula. Xulunıñ xulux etkäni kendiniñ biyinä, da ketkäni salaçiniñ kendi biyindän.
- 3 Kapitula. Uruşkanları oylanlarnıñ, ya biri birin öldürgäy, yaşlarına körä yazgandır törädä.
- 4 Kapitula. Oylanlarnıñ, çaysi ki biri birin nañis etkäy.
- 5 Kapitula. Oylanlar üçün, çaysi ki biri birin suvda boysalar.
- 6 Kapitula. Oylanlar üçün, çaysi ki sekirgäylär öç kirip.
- 7 Kapitula. İgitlär üçün, öç kirip nemä ayır kötürgäylär.
- 8 Kapitula. Esirik kişilər üçün.
- 9 Kapitula. Tapkan malniñ yer içinä.
- 10 Kapitula. Kimesä kimesäniñ saçalından tartkay.
- 11 Kapitula. Saçlaganı tañılınıñ yer içinä barça nemäni.
- 12 Kapitula. Salaçi töräsi üçün.
- 13 Kapitula. Kim ki kendi dżinsiniñ babaslarin hörmätlämäsä.
- 14 Kapitula. Yaman aytuçılar üçün köz artından korolnuñ olturyuçuna ya keñäştä olturgan biylärgä.
- 15 Kapitula. Erksiz xullar üçün, çaysilari ki kendin(96r)niñ biyiniñ erkindän başxa babas bolma bolmas.
- 16 Kapitula. K'ristän xullar üçün.

A

- 17 Kapitula. Satun algan xatunlarniñ xaravaşlar-niñ.
- 18 Kapitula. Satın algan dinsiz xullarniñ.
- 19 Kapitula. Kim ki atasın ya anasın urgay.
- 20 Kapitula. Yañılğanına körä xulluxu.
- 21 Kapitula. Kim ki kişini oyurlagay.
- 22 Kapitula. Kim ki pambaslar kendiniñ atasın, anasın ya xardaşların.
- 23 Kapitula. 2 kişi uruşkay, da 1-i 1-in yaralagay.
- 24 Kapitula. Kim ki satun algan xulun ya xaravaşın öldürgäy.
- 25 Kapitula. Kimesä ki xalaba başlagay da urgay 2 dżanlı xatunnu.
- 26 Kapitula. Ögüz ögüznü sançkay.
- 27 Kapitula. Kimesä kendiniñ xulun nañis etkäy.
- 28 Kapitula. Ki ögüz ögüznü öldürgäy ya buya bu-yanı öldürgäy.
- 29 Kapitula. Xuyularniñ da çuyurlarniñ.
- 30 Kapitula. Kişi çuyurga tüşkäy.
- 31 Kapitula. Tuvar xaraniñ.
- 32 Kapitula. Atlar üçün.
- 33 Kapitula. Xilixli at üçün, ki kimesäni urgay.
- 34 Kapitula. Kimesä ki oyrunu keçä övinä tapkay.
- 35 Kapitula. Bañçalarniñ da rolälarniñ.
- 36 Kapitula. Küydürmäxniñ da poñarlarniñ.
- 37 Kapitula. Kimesä kimesägä inanıp nemä sañla-ma bergäy xoluna.
- (69v) 38 Kapitula. Tuvar xarani kimesägä sañla-ma bergäy.
- 39 Kapitula. Kimesä kimesägä sayıt ötünčkä ber-gäy.
- 40 Kapitula. Kimesä kimesädän nemä borçka al-gay.
- 41 Kapitula. Ki nemäni tusnañ xoygaylar.
- 42 Kapitula. Kimesä kimesäni ot bilä küydürgäy.
- 43 Kapitula. Kim ki kimesäniñ bañçasına teräkin buzgay.
- 44 Kapitula. Atlar üçün da tuvar xara üçün.
- 45 Kapitula. Kimesä ki miskinliktän kendiniñ çiyişin ya rolälarin satkay.
- 46 Kapitula. Öv satun alğay kimesä kermän içinä.
- 47 Kapitula. Suv tiyirmänläri üçün.
- 48 Kapitula. Kim ki at satun alğay.
- 49 Kapitula. Ögüz satmañ üçün.
- 50 Kapitula. Kimesä kimesägä inäk satkay.
- 51 Kapitula. Çulular üçün.
- 52 Kapitula. Sayıt balçixtan etkän üçün çayırğa.
- 53 Kapitula. Yemişli teräklärniñ yemişin satmañ üçün.
- 54 Kapitula. Kim ki tiyirmän yalga tutkay.
- 55 Kapitula. Yaryuçılar üçün da k'ahanalar üçün, kim ki alarni hörmätlämäsä yaryuda.

B

- 56 Kapitula. Tarlovlarniñ mežaları üçün.
- 57 Kapitula. Tanixlix üçün.
- 58 Kapitula. Öldürgän kişini kim ki tapsa özgäniñ hranicasına.
- 59 Kapitula. Atasiniñ-anasiniñ sözün işitmägän oylanlar üçün.
- 60 Kapitula. Yaman xilingan kişilär üçün.
- (70r) 61 Kapitula. Ögütlämägä oyrunu.
- 62 Kapitula. Küç etkäy xatinga ya xizga.
- 63 Kapitula. Kim ki kimesäniñ tas etkän nemäsin tapkay.
- 64 Kapitula. Kimesä kimesä bilä yolga çixkay.
- 65 Kapitula. Kim ki ne türlü xilix bilä ton kiygäy.
- 66 Kapitula. Kim ki yäñi öv xoygay.
- 67 Kapitula. Kim ki kimesäniñ tarlovuna kirgäy serp bilä.
- 68 Kapitula. Kim ki kimesäniñ borlaliñına kirgäy.
- 69 Kapitula. Yäñi kiyövlärniñ.
- 70 Kapitula. Xol tiyirmäniñ.
- 71 Kapitula. Tusnañsiz borçlar üçün.
- 72 Kapitula. Töräsi xuluxçilarniñ.
- 73 Kapitula. Tul xatunlardan tusnañ almagay ki-mesä.
- 74 Kapitula. Ol xatin üçün, ki 2 kişi uruşsa, ol, aralarına kirip, ayirmaga klägäy.
- 75 Kapitula. Ölüni ki kerezmandan xazıp çixar-gaylar da üstündägi, ne ki bar, alğaylar.
- 76 Kapitula. Kingä ki yoluxkay, ki klämiyin kişi öldürgäy.
- 77 Kapitula. Ol oylanlar üçün, ki atasın-anasın heç tutup, da kendi erkinä öskäylär.
- 78 Kapitula. Ol oylanlar üçün, ki atasın-anasın sa-lip, ketärlär kendi erki bilä.
- 79 Kapitula. Kimläri ki çerüvgä barirlar.
- 80 Kapitula. Töräläri peşäkärlarniñ.
- 81 Kapitula. Oylanlar üçün, ki tügäl uslu bolma-gay da say.
- (70v) 82 Kapitula. Töräsi bezirgänlikniñ.
- 83 Kapitula. Hranicaları üçün mülklärniñ.
- 84 Kapitula. Töräsi xuçlarniñ.
- 85 Kapitula. Töräsi vank'larniñ.
- 86 Kapitula. Buzulgan keraplarniñ ya adämilär-niñ teñiz üsnä.
- 87 Kapitula. Olturyuzmañi yäñi sala.
- 88 Kapitula. Zdan'a mülklärniñ da tirlikniñ ata-lardan xalğan.
- 89 Kapitula. Üläşinmäxi toyma xardaşlarniñ ara-sına.
- 90 Kapitula. Ayblagan oyrunu, ya anıñ dżazası ne-dir.
- 91 Kapitula. Yaryusu oyrunuñ.
- 92 Kapitula. Biyi, ki xulun işkä yebergäy.

A

- 93 Kapitula. Kişiniñ xulun kimesä kendi işinā yebərgäy.
- 94 Kapitula. Töräsi yalga tutkan xullarniñ.
- 95 Kapitula. Kimesäniñ tuvarı ziyan etkäy sačovga, da anı tutup yapkaylar.
- 96 Kapitula. Kimesä atnı ürkütkäy.
- 97 Kapitula. Adam öldürməxniñ.
- 98 Kapitula. İsläri salalarniñ, ne türlü ki bolur.
- 99 Kapitula. Övränmägän da tügäl bilmägän hakimniñ.
- 100 Kapitula. Kimni ki küç bilä yebərgäylär erkindän başxa işkä.
- 101 Kapitula. İşçilarniñ yalga tutkan işkä.
- 102 Kapitula. Tutuçilarniñ [=kütüçilarniñ] töräsi. (71r)
- 103 Kapitula. Kim ki yixövgä nemä çıxarsa.
- 104 Kapitula. Töräsi bezirgänlikniñ da kebitçilarniñ.
- 105 Kapitula. Töräsi peşakärlarniñ.
- 106 Kapitula. İşçi peşakärlarniñ, ki biyiniñ sayiti bilä işlärlär.
- 107 Kapitula. Kimesä nemä tirlik tapungay çerüvdä.
- 108 Kapitula. Köptangi borçlarniñ töräsi.
- 109 Kapitula. Kimesä ki nemä satun algay da behlägäy anı şbg bilä.
- 110 Kapitula. 1 kimesä nemä satun algay, da satkan kişi anı tiygay.
- 111 Kapitula. 1 kimesä ki tusnaş üsnä şbg bergäy.
- 112 Kapitula. Kimesä kimesägä nemä aytqay bermä da bermägäy.
- 113 Kapitula. Oğul atanıñ bilmäxindän başxa borç etkäy.
- 114 Kapitula. Xaysi ki xonaxlar xoygay xumaşlarin hospodada.
- 115 Kapitula. Töräsi oylanlarniñ öksüz.
- 116 Kapitula. Ata mülklärinä.
- 117 Kapitula. Adam xaniniñ.
- 118 Kapitula. Törädän apelovat etmä.
- 119 Kapitula. Töräçi töräni etmägäy 1 stronaga birsindän başxa.
- 120 Kapitula. Aqlamaşı yergäsi ermeni töräsinin.
- 121 Kapitula. Kimlər ki hörmätlämäsä töräni.
- 122 Kapitula. Alar, ki ündägäylär voytnuñ alnina, da turmagay.
- 123 Kapitula. Xatınlarniñ barça türlü.
- 124 Kapitula. Aqlamaşı bilmäxi ant içməxniñ.

(71v) Başlanıyrlar töräläri ermenilärniñ ermeni tilindän da buyurmaşından yarıxlı ulu biyniñ da biyniñ Zigmuntnuñ, polskiy korolnuñ, pannıñ da dediçniñ

Tilindän ermeniniñ latingä çıxargandır, latindän polskiygä, da polskiydän bizim tilgä, xaysi ki başlanıyır bu sözlär bilä.

B

Yarıxlı biy da biy Zigmunt, Teñriniñ süvükü bilä korol polskiy, ulu kn'az Litvanıñ, da Orusnuñ, Prusnuñ, dayın özgä uluslarniñ biyi da dediçi, etiyir aytmaşlıx törälär üsnä da toxtatmaşlıx ermenilärniñ munuñkibik başlamaş bilä da bu sözlär bilä.

Atına Teñriniñ. Amen.

Meñilik işniñ biliklikli

Xaçan töräläri da toxtatmaşları korollarniñ da kn'azlarniñ, alay, neçik özgä işlər ölümlü, ne 1 kez alay keñäşli da uslu toxtalğan bolgay, aytilğan da tutulğan bolgay, ki soñra, xaçan ki ol çaş ta xilişli [=xilişli] ki añılir da övrätir hər kez anıñkibik, nemä bar edi, ki keräktir ya teşkirmägä, yasamağa ya buzмага, 1 çaşta keräkli edi, a nemädä başlanganından alay işlängän da tügällängän, körünmägä bolur, neni ki soñra yetkizgäy da yasama keräkli bolmagay. (72r) Anıñ üçün men, Zigmunt, Teñriniñ süvükü bilä korol Polskanıñ, da ulu biy Litvanıñ, dayın da özgä uluslarniñ — Krakovnuñ, Sudemirniñ, Serazniñ, Kuyavniñ, Lençicanıñ, Orusnuñ, Prusnuñ, Xlemenckiy, Elbenckiy, Pomorskiy, dayın arı biy da dediç,

Belgili etärbiz bilmägä bügüngilärgä barçasına, hali bolganlarga da kelgänlärgä, bu işläni bilgänlärgä bilmägä, neçik tä ki bu vaxtka dirä İlöv ermeniläri, bizgä beringänlär ol privilealarniñ tibiñä da kendiniñ töräläri bilä ermeniniñ, xaysi ki ilgärgilärimiz bizim alarga berkitip edilär, xabul kördüx, da tuttuş, da saşladıx. Ale ki köptän dügül, xaçan ki boldu ayrı işlər aralarına bugurmistr bilä, raycalar bilä da xara el bilä şahärimizdä İlövda anıñkibik alarniñ töräläri üçün, köründi, ki keräklidir, xaçan ki ol törälär yazılğan edi ermeni tili bilä, da alay, ki tek kendilärinä bilikli edi, a törä bolur edi, könü aytıp, voyt bilä İlövnüñ 6 ermeni xartı bilä ermeniniñ yergäsindän bu törälär yanına keräk bolgaylar, çıxarıp 4 artikulnu birsı bitiklärdä yazgan bizim, xaysi ki törä bilä nemeclärniñ, Marimborknuñ, (72v) keräk ol törä bilä bolgay yaryu. Ki ol voytka kermänniñ, özgä kişilärgä, xaysi ki ermenilär bilä işläri bolgay, bilikli bolgay da belgili. Ki ornu umsasızlıxka da aylandırmaşlıxka xalmagay, simarlap ediş ol ermenilärgä anıñkibik törälärni alarniñ latin tilinä küvürmägä, da çıxarma, da bizgä bermägä.

Xaysi törälärni, sayışlap keñäşimiz bilä bizim, oxcovlap da xaysi boyumlarda az nemä alişiptir [=aliştirip] da yasap, bügüñgi bitiklärdä bizim yazma da yäñi baştan berkitmägä keñäş ettiş. Xaysi törälärniñ çıxarganı başlanıyır da bardır bu türlü.

A

[Дополнительная статья 1]

Ohanneş, Teqriniñ şayavatı bilä xanî ermenilärniñ, xutlu vaçtta biylikinä kendiniñ xoydu, yixkün küñüdir Teqriniñ ölüdän turganî Biyimizniñ bizim Jisus K'risdosnuñ, anıñ üçün boyruxu bilä kendiniñ xanlıxınıñ buyrux etti, ki anıñ ne bir ur'adniki, a ne buyruxçı ol künnü yixkünnü ne bir çiyişni xanlıxınıñ almagay. Da yänä xoydu, ki bir yaruçı da yixkünnü yaru yarmagay. Dayin xoydu yixkünnü ne bir iş üçün ne olturyuzgaylar, ne tutkaylar. Dayin kimesä bazmagay, ya basip yixkünnü borçun izdämägäy. Yoşesä barça k'ristânlar küñü yixkünnüñ, ulu küñdä dä, ki barçası erkli (73r) bolgaylar da fârahâat, çöplänmä da kelmä yixövgä, baylanmagay özgä işlar bilä, yilamay bilä, [keräk] Teqrیدän xolmaga. Ne bir k'ristân küñün yixkünnüñ 1-i birinä baş xoşmagay albo oç almagay. Här 1-i emin-aman bolgay, tözgäy alyışta Teqrigä, yerniñ köknüñ xanına şükür bergäylär yixkünni. Da artixsi ulu küñüdir, ari da ayirilman surp Errortut'unga şükür bergäylär.

◊ Ol, ki munda aytilir, ki yixküñgi küñ törä bolmagay da tutulmagay, anlanıyir, xanlıx işlardan başxa xilinmayi bilä isi yaman yañılmañlıx, da borçlu üçün, ki emin bolmagay, kimniñ imen'ası bolmasa.

[Дополнительная статья 2<16, 85]

Dayi da Teotos xan ermeniniñ añmañlıxi, arzani da maçtalgan, da özgä xanlarniñ da kn'ažatalarniñ [k'risdânlariniñ, ermenilärniñ]. Xaçan ki ol xanlar keltirdi añar könülük Teqriniñ, törälär da toxtalmañlar berip barçasına, xaysi ki el anıñdır, markarełärdän da surp arak'ellärdän aytmañlıx da özgä vartabedläriñ surp yixövnüñ, xoydu kendi elinä, kendinä beringänlärgä, budur kermänlixlärgä, da salalarga, da özgä yerlärgä, da kendiniñ yergäsinä beringänlärgä, keräk etkäylär barçası da başxa barçasına, ki anıñki buyruxlarni küçlü da nemä eksitmiyin saçlagaylar.

(73v) ◊ Xanlarî ermenilärniñ törälärni belgile etiyirlär yaruçılarga, buyuruyurlar anıñkibiklärgä da barça töräçilärgä, etüçilärgä könülükni, alay birinä, neçik birsinä: buyuruyurbiz, etkäylär könülük da yaru könü barçasına — xodžaga da misingä, tullarga da öksüzlärgä, kermänligä da xonaçka, da kelgänlärgä, başxiş almamaç da orunç, da yaruçılar anı eslägäylär da közatkäylär, ki egri kişini yaru bilä könültmägäylär. Yänäçi, egär ki töräçi egri törä etsä, anıñkibik iştä tanıxlıx bilä yetkizgän bolsa, hörmätsiz ündälgän bolgay. Hörmätsizlikin töräçiniñ keri etiyir xanlıxka almaç bilä, xaysi ki töräçidän berilmäç keräk.

B

Anıñ üçün töräçi, yaman töräsiz aytı esä ya yaman yaru etti esä, hörmätsiz digüldür, xaysi ki yaruçı apelácia bilä yaru etsä. Egär sezsä töräçiniñ egri buyurganin, könülüksüz, ögütlämägä anı bolur.

Da töräçi üsnädir bu iş, ki stronalarni keltirgäy zhodada da antni alarga [terčä] buyurmagay. Egär yaruçı bolmasa stronalarni bariştirmaga, soñra yaruçı aytmaç keräk, neçik ki törädä yazgandır.

Yänäçi, xaçan ki 2-si kelsälär yaru alnina da biri birinä ayb bergäylär borç üçün ya özgä nemälär üçün, bizmilänip, a egär eki (74r) yandan ki tanıxlari bolmasa, ol çaxta anıñkibik işlarni, kimni ki ündäptirlär da tangay nemäni, ale ündägängä dügöl, keräk aytilgay yetkizmäklik añar, ol yan, ki ündälgändir, keräk kendi ant içkäy, ündägän kişigä tügällägäy törä bilä.

Xaçan ki kelsälär ermeni voytunuñ alnina 2-si ne işlar dä bolsa ya yoluxkan tanıxlari bilä, ol çaxta xaysi da bolsa alardan tanıxlari bolgay könülük bilä, budur 2 ya 3 yaxşi kişilär bolgay, da tanıxlıx oxşaşı. Anıñkibik iş tutulur, da yaruçı anıñ sartin aytmaç keräk, egär ki birsı yandan aytkaç dävikâr da utru bolsa tanıxlıxka. Xaysi ki tanıxlıx könülük bilä berilgän bolgay, klägäy, ayb berip, tanıxlıxni keri urmaga kläp, ki könülükni baskay, ol çaxta bu türlü işniñ üsnä toxtamaç keräk. Egär ki könü, tanıxlıx xatına çaldırmaç keräk, [baçmamamaç keräk] anıñ sözlärinä, kim ki ayblar anıñki tanıxlarni.

Töräsi ermenilärniñ dijat'ikläriñ

[Дополнительная статья 3<99]

Xaysi ermenigä ki yoluxkay tinčsizliç, ündämäç keräk k'ahanalarin, da 2 ya 3 ketxoyanı çartlardan tanıxlıx üçün, da kendiniñ yuvuclarin. Ävâl nemä keräk çixargay yixövünä, da açaşlarına, da babaslarına, da kerezmanin kendiniñ belgili etkäy, da çalgan (74v) mülklärin, da tirlikin kendiniñ, yuvuclarına bolgay da uruylarına, kendiniñ erki bilä, ne ki kläsä çixarma, belgili etkäy. A munıñkibik işlar toxtalmaç keräk sonyu erki bilä keçası dünyadan. Ol tanıxlar anıñkibik añaaylar anıñ yuvuclarına, ki nemä sözünüz bar esä, sözläniz tirlikinä, añar utru, kim ki dästiment etiyir. Özgä türlü, egär ki ol ölsä, anıñkibik dästiment, ne türlü dä ki etti esä, ölümündän soñra keräk tutulgay, baçmamamaç keräk anıñ yuvuclariniñ sovuç sözlärinä, anıñ üçün ki çaxına, tirlikinä sözlämädilär. Aytkanına körä Boços arak'elniñ, ki dästiment ölüdän soñra bekliktä toxtamaç keräk. A egär ki ol dästiment etkän tiri çalsa, ol dästiment

A

anij erkinä bolmaḡ keräk, kläsä buzar, kläsä yas-sar, neçik aḡar körünsä.

Töräsi k'ṛoṛenk'niḡ bu türlü
[Дополнительная статья 4]

Ündägäy uruḡ kökün da nišan etkäy. Bu türlü keräk [etkäy] bu işni. Keräk kiyöv sözlägäy ḡizniḡ atası bilä, budur, ki aḡar belgili etkäy, ne türlü nemä berir ḡizniḡ artından džehez, ḡaysin ki almaḡ-tir, artından berilgäy belgili, zera ki džehezi ḡatunlarniḡ ülüsläridir atasından da anasından da mülklärdän. Da egär ḡiz atasına tinsizliḡ kelsä da (75r) klägäy ḡizina ösyättä nemä çḡarmaga, ne ki kendinä körünsä, anı bolur etmä kendi erki bilä. Da aḡar ḡarşı oḡulları bolmas bolma, ne ol oḡullar-ga nemä ziyan etmägäy. Egär ki ḡaysi ḡizoylan ḡalḡay atasiniḡ ölümündän soḡra, keräk, ki er ḡar-daşları anı džehezläp ergä bergäylär anij ülüşü bilä, da oḡulları mülklärdä ḡalirlar. Xayda ki er ḡardaşlar bolmasa da ḡizları ḡalsa, alar ḡalirlar atalariniḡ mülklärinä ḡarank.

Da igiliki oylanlarniḡ [=ölgänlärniḡ], oḡul-ḡizi bolganniḡ, ḡalir oylanlarına, ḡizlarına da ḡatununa. A kimniḡ oḡul-ḡizi yoḡtur, anijki igiliklär tüşär yiḡövlärinä [=yuvuḡlarına] da ḡardaşlarına. Da aḡiri ḡatiniḡ ölgän kişiniḡ yuvuḡları bolmaslar keri etmägä. Ol igilikni, ki ḡatun keltirdi eyäsinä kendiniḡ, barça iştän ilgäri, anı, ḡaysin keltiriptir, keräk aḡar bergäylär. A dayı da, aḡar ne ki eyäsi arttırdı, egär altın kibik, egär kümüş, indzi kibik, anı aḡar barça keräk bergäylär. Da uruḡu kökü ölüdän soḡra, ki klämägäylär bermä, na keräk bergäylär ḡatinga anı. Ne ki uruḡga kökkä tiygäy 3 ülüş ölüdän soḡra, da ḡatinga 4-ünçü ülüşnü belgili yetkizgäylär barça igilikindän, ne ki ḡalsa. Egär kimesä neçä (75v) atadan alay anadan ki kimesäniḡ 4-ünçü kindiktä uruḡu kökü bolmasa, anij igiliki keräk ki korolnuḡ ḡaznasına berilgäy. Da korol anij biyligi ol kişiniḡ dḡanı üçün Teḡri yoluna nemä bermäḡ keräk.

◊ Korol anij biyligi bu igiliktän, ḡaysi ki anij üstünä tüştü, Teḡri yoluna bermä borçlu düğöldür anij dḡanı üçün, anij üçün ki anij kibik törälär bilä ermeniḡ baylı düğül anij biyligi, da munuḡ kibik törädän da anij kibik igiliktän, üsnä tüşkän, anij erkinädür. Xaysi igiliklär anij kibik bolsa, bu ermenilär ni 1 türlü yaşıma bolmagaylar bizim ayır ögütümüz tibinä.

Xaçan ki ḡaysi ḡiz ergä barsa kendiniḡ ata ülüşü bilä da ana ülüşü bilä da ḡodḡası birḡasınä oḡul-ḡizi bolmasa, bolur etmä hokeparclar, anij üçün ki oylanları yoḡtur, budur tek ḡardaşların da yuvuḡların. Da ḡaysi ḡatın keltiriptir igilikni bir-

B

ḡasınä, keräk anı ḡaytargay barça ḡatunga da art-tirganı bilä birgä. Da ölgän vaxtına ki klägäy ho-keparc etmägä ḡatunun ḡardaşları bilä birgä, törä anı aḡar buyurur, ki birgä anij dḡanın ḡayyurgay-lar. Da bu buyruḡ tutulmaḡ keräk, egär ki ḡatunu ölmäsä ḡodḡasından burun.

(76r) Budur ögütü olturuşnuḡ
ermenı töräsinıḡ

[Дополнительная статья 5]

Xaçan ki voyt oltursa törädä ermeni ḡartları bilä, keräk ki ävälgisindän sorgay atı bilä: «Çaḡı midir töräni gayit etmägä?» Da ol keräk aytḡay: «Xaçan ki бүгүн törädir yazılḡan törä bilä da stonalar keliptirlär, çaḡıdır». Bu sözlär bilä olturyuz-maḡ keräk töräni: «Men olturyuziyirmen töräni kücü bilä Biy Teḡriniḡ, da kücü bilä bizim törä-mizniḡ, korolumuznuḡ, da benim küçüm bilä, voytnuḡ, da küçi bilä bu 6 ermeniḡ, ḡaysi ki me-nim ḡatıma oltururlar, da kücü bilä bizim barça ermenilärniḡ, buyruḡ etiyirmen da buyuruyurmen könülük bilä yetkizmäḡliḡ, ki ne bir dā [yaryugal] yuvuḡ kelmägäy da ketmägäy, tek ançaḡ bizim buyruḡumuz bilä, da buyruḡ etärmen barça bilmä-mäḡliḡni, da buyruḡ etip ortada ḡoyiyirmen emin-lik, ol, kim ki bu eminlikni da aytilḡan işlärni ki tutmagay, ki sindirḡay anı söz bilä ya etmäḡ bilä, ol anı ḡalir da anı tözmäḡ keräk, ne ki törä tapsa». Da ḡaçan töräni olturyuzsa, ol çaḡta sormaḡ keräk atı bilä 2-inçidän: «Igi mi töräni olturyuzdum?» A ol aytmaḡ keräk: «Igidir, yazılḡan törä bilä». Da 3-ünçidän sormaḡ keräk atı bilä: «Bu eminlikni, ki munda ḡoyduḡ, tutulmaḡ keräk mi?» Da ol aytmaḡ keräk: «Tutulmaḡ keräk kücü bilä yazılḡan törä-niḡ meḡilik. Amen».

(76v) [1] kapitula. Yaḡılḡanlar ḡanlıḡ
olturyučka da kendiniḡ biyinä

Korolnuḡ olturyučuna utru yaḡılḡan da kendi-niḡ biyinä, anij kibik ḡalir tamaḡin. Oḡulları könü da ḡardaşları anij da, atasiniḡ ornun tutalmasalar [=tutalmaslar] ol yaḡılḡanına körä ayır. Ale oylan-ları atasiniḡ tirlikin tas etmäslär, egär ataları bilä anij kibik sayışta tigüllär edi esä, alay oḡ ḡardaşları aytilḡan yaḡılmaḡtan. A egär aytilḡan keḡäştä edilär esä, här 1-i alardan yaḡılḡanına körä tözmäḡ keräk.

◊ Oḡulları alarniḡ, kimlär ki artıḡsılıḡ etär ko-rolnuḡ olturyučuna ḡarşı da işi barça nemäniḡ, da atasından ḡalḡan tirlikni tas etärlär. Anij üçün bu yaḡılmaḡka körä barça tirligi ḡanlıḡka ḡalir.

[2] kapitula. Xulunḡ ḡuluḡ etkäni kendi
biyinä da ketkäni salaçiniḡ kendi biyindän

(77r) Teḡri adam tarbiyatın erkli yaratıptır da etiḡtir, ale ki keräklidir biylärinä kendiniḡ ḡullar

A

хулухка er u suv üçün. Alay ox bu törədir, xaçan xaysi salaçi biyindən kendini, nemä tiymiyin biyini, xayda kläsä, barma bolur. A egär ki xaysi biy anjar tözmä klämäsä, ani erkli yebermägäy kendini kişisin, klär anı saxlamaga kendi töräsinä, da ol çahta oylanlar atasini ölümündən soñra ol biyini tibinä tözmägäylär, ol çahta erkli bolurlar ketmägä da barmaga özgä biyini tibinä, xayda kläsä.

◊ Bu buyruş alay anlamaş keräktir salaçılar üçün ermenini, özgä džinsı üçün tigül, anıñ üçün salalar da tuvarları [=tutovları] ermenilärniñ berilgändir barça türlü korunaga.

3 kapitula. Uruşkanları oylanların, ya biri birin öldürgäylär

Egär ki oylanlar aralarına uruş etsälär, da 1 oylan birsin öldürgäy, da ol oylan öldürgän 12 yaşıñdan artıx bolgay, keräk başın tölägäylär, neçik tügäl bütün kişini. A egär ki ol oylanıñ öldürgän yaşı 12-dän eksik bolgay, bolsa 10 ya 11, ol çahta anıñ başını yarım tölänmäş keräk. A egär öldürgän oylanıñ yaşı 10-dan eksik bolgay, 3-üncü ülüşü başını tölänmäş keräk. A egär ki oylan 15 yaşıña bolgay, ol kişi öldürücüdür da törägä xarşı (77v) yañılğay, da bu statutka keräk tügäl tölöv etkäy başı üçün xardaşlarına öldürgän kişini, neçik yoyarı yazılğandır.

◊ Anlamaş keräktir bu buyruş da törä ermeni oylanları üçün, yoxesä ermeni oylan öldürgäy özgä džinsniñ, tüşär džurumga yaryusuna körä öldürgän oylan üçün da ol yaryuda, xaysi ki öldürgän oylandır.

4 kapitula. Xaysi oylan 1-i birin naşis etkäy

Egär ki xaysi oylan oyun arasına 1-i birin naşis etkäy klämiyin ya öçäşip, anıñkibik işlər igi sesilmäş [=sezilmäş] keräk da başmaş keräk anıñkibik iş bilä, ne türlü ki xiliniptir, tergämäş keräk öldürgänni, ol naşis etkän oylanıñ yaşların sanamaş keräk, xaysi boyumuna anı naşis etiptir, közünä mi, xoluna mi, ayaşına mi, anıñki naşis etmäşniñ başkaylar naşislişin, da anjar körä tölöv etkäylär hakimlikin da xardžin. Da ol barça tölämäş keräk, kim ki naşis etti. Xaysi ki töräni oylanların etmäşindän taptıx könülüktä.

◊ Ermeni oylanlar üçündür bu iş, dayın da 4 iş, hal ox, biri biriniñ artından anlanmaş keräk.

5 kapitula. Oylanlar, ki biri birin suvda boygay

Oylanlar, ki suvda yuvungaylar, da 1-i birsin boygay, ol çahta töräçilər munuñkibik işni igi tergämäş keräk, egär ol türlü boylmaşlıx boldu esä gälägdän, ya yüräklänmäştän, ya (78r) yaman yüräkindän, ya üvrätkän kläp, ya ol boylgan satamadan battırdı kendi kendin suvnuñ teräninä, da

B

alar, ki anıñ bilä yuvundular, ol boylganga boluşma bolmadılar. Keräk töräçilər belgili bilip tügäl yoluxkan işni. Egär ki ol kensi satamadan boyldu esä da alar, ki anıñ bilä yuvundular, anjar boluşma bolmadılar, anıñki boylmaş üçün tölöv bolma bolmastır. A egär ki özgä iştän boldu esä, tölöv başı üçün bolmaş keräk yaşlarına körä ol boylgannıñ, neçik öldürgän kişini.

6 kapitula. Oylanların öči üçün biyik yerdän sekirmäşniñ

Egär ki anıñkibik iş yoluxsa oylanlar arasına, ki xaysi oylanlardan biyik yerdän sekirgäy öç bilä da ol sekirmäştän naşis bolgay ya ölümgä bargay, kim säbäp boldu bu işkä, geş başın tölämäş keräk. Egär ol, ki sekirdi naşislişka ya ölümgä, yaşıña körä naşislişin başkaylar ya ölümün. Alay bolgay yaryusu, neçik yoyarı yazılıptır oylanlar üçün.

7 kapitula. Igitlä, ki aralarına ayır nemä kötürürlar öç bilä

Igitlärgä övränçiktir, ki öçtän ayır nemä kötürmägä, da maştanmaga, da ayır nemä yürütmägä, da anıñki ayır nemä kötürmäştän egär ki xaysi aralarından naşis bolsa, xaysi ki, şög xoyup, da öç kirdi, da säbäp boldu bu işkä, anıñ naşislişina, geş džurumnu (78v) tölämäş keräk, neçik xanlı iş üçün, da anıñ xatına ol naşis bolganga ziyan, xardžin tölämäş keräk, hakimlikin. Anıñ üçün munu xoygandır, ki kimesä biri birin ziyanga [da naşislişka] salmay da saylıxından çixarmagay.

8 kapitula. Džimrilär üçün

Egär ki esirikliktä yoluxsa, ki biri birin naşis etkäy, törä buyurur, ki anıñkibik iş naşislişniñ esirikliktä etkän tiymäs boşatmaga, ani dā tözmägä. Anıñ üçün ki esirikliktän barça yaman toyar da bolur, anıñ üçün ki esirikliktän säbäp boldu ki biri birinä. Da anıñkibik iş üçün törä bolmaş keräk, budur džurum, ziyan, hakimlik, xardž naşis bolganga tölämäş keräk. A egär esirik kişi kimesäni öldürsä, ol çahta törä bilä başmaş keräk anıñki öldürmäşlişni džäht bilä, da sormaş keräk, budur anıñkibik öldürmäşliş yaman sayış bilä sayış etip ya özgä säbäptän bolgay, budur, egär birgä biri biri üsnä uruşma turdular esä, ya kimdän boldu başlanmaş anıñkibik iştä, ol çahta säbäpinä körä, xilinganına körä, yaman etkäninä körä bolgay yaryusu. Egirlikinä körä ögütlägäylär boluşuclarını, etkäninä körä munuñkibik işni esirikliktän tügällädi. Džäht bilä başp alarnı da ögütlämäş keräk, neçik yaryu körgüzsä.

(79r) 9 kapitula. Xazna tapmaş yer içinä

Egär ki kimesä kendi mülklärinä xazna tapkay yer içinä, ya altın, ya kümüş, da egär ki anıñ

A

kibik xazna ävəlgi xanlıxnıñ bolgay, da igi bilsälär, keräk xanlıx xaznaga berilgäy ol xazna. A tapkan kişi ol xaznanı, 3-ünçü [=10-unçı] ülüşün ol kişigä bermäx keräk, alay ox añar da 10-unçı ülüş bermäx keräk, ol kişigä, kimniñ mülklärinä tapuldu. A egär ki bilsälär, ol xazna xaysı ulu biyniñ bolgay, anıñkibik malnı da igilikni, oylu, ya xızı bolgay, ya yuvuxu, anıñkibik mal keräk tüşkäy alarga. Xaysıniñ mülklärinä xazna tapılsa, ol xaznadan 10-unçü ülüşü berilmäx keräk xanlıxka.

◊ Xazna tapulmañniñ sorovu da bilmäxi koroldan bolgay.

10 kapitula. Kimesä kimesäniñ saçalından tartkay

Egär yoluxsa, uruş arasına kimesä kimesäniñ saçalından tartkay, da igit bolup xartniñ, törä bilä buyurgandır anıñkibik xol uzatuçı saçalına xartniñ, alay ol anlanmañ keräk dżurumu, neçik kimesäni nañıs etkäy.

11 kapitula. Çuyurlar üçün yer tibindägi

Egär kimesä çoyur açsa yer içinä, xayda ki taxılı bar anıñ ya özgä xoygan bolgay, da ol çoyurga yebergäy kişini taxılını çıxarma, a ol kişi, ki çoyurga yebergandır, da (79v) ol anda çoyur içinä istan ölgäy, anıñ yaryusu alay bolmañ keräk, neçik kendi öldürgäy. A egär ki ol kişi anda yebergän nañıs bolgay, ol, kim ki anı yeberdi ol çoyurga, keräk tölägäy zıyanın, xardżın, hakimlikin. Anıñ üçün ki keräk edi ol yebergän kişini çoyurga tözgiy edi, ki yanan yel çıxkiy edi taxılınıñ da iyisi. Anıñkibik çoyurdan taxılınıñ iyisi çıxmış bolgay, da anda yebergän kişi nañıs bolsa. Anıñkibik satamanı yaryuçılar bañmañ keräk, ki neçik boldu, ya säbäp kimdän boldu, da könülük etkäylär.

◊ Ermenilärniñ yalga tutkan xuluxçıları üçün bu iş anlanmañ keräk.

12 kapitula. Töräläri salaçılarnıñ

Egär xaysı ermeni buyruñ etkäy kendiniñ salaçılarına islāmā artıxsi burun, bu türlü saban sürmä, orañ orma ya özgä islär, da ol salaçı anıñkibik artıxsi istän ki nañıs bolgiy edi [ya ölgüy edi], anıñkibik biy, ol, ki artıxsi aytı islāmā, yazıxlıdır Teñriniñ alnına. Egär anıñkibik salaçı artıxsi istän nañıs bolsa da hakimliktän oñalıp çıxkay, biyi keräk tölägäy añar hakimlikin, zıyanın, xardżın. A egär ki anıñkibik nañıslıx saylıxına [ol salaçiniñ] boldu esä, ki bolmagay oñaltmaga da axsañ xalgay, a ne [=anı] yaryuçi bañkay ol istän, ne türlü učka kelsä, könülük etkäylär.

(80r) 13 kapitula. Kim ki kendiniñ k'ahanasın hörmätlämägäy

Surp arak'ellärniñ buyruñudur, buyruñ etiyir

B

bu işni, ki kimesä kendiniñ k'ahanasın yaman sözlär bilä da hörmätsizlik bilä uyaltmagay, anıñkibik kişi, ki kendiniñ din atasın hörmätlämägäy, ol yañılir Teñrigä utru, anıñ üçün ki k'ahana xoltxaçıdır Teñridän, da yaryusuna Teñriniñ barıştıruçıdır, da dżıap berüçidir žoyovurt üçün. Tanıxlıx beriyir muñar ari bitiklär, kimesä kendiniñ k'ahanasın pambas etmäsin, anıñ üçün ki arak'ellärniñ boyruñudur, ki anıñkibik kişini ayır ögütniñ tibiñä tartkaylar, kim ki k'ahanasına yaman aytqay, ol yaman aytmañlıx bulaydır, neçik Teñrigä yaman aytqay, anıñ üçün ki surp Awedaran buyurur, kim ki sizgä yaman aytsa, Maña aytıyir.

14 kapitula. Kimesä yaman aytqay xanniñ olturyuçuna albo xaysı keñäş biyiniñ

Egär kimesä teliliki bilä kendiniñ yaman aytqay xanniñ artından da keñäşinä xanlıxnıñ, a egär kimesä anıñ üsnä yetkiryäy, anı etkän da anıñkibik yaman söz aytkan, a egär ki anıñkibik yaman aytuçı k'ahanalıxtan bolsa, babaslıxından tüşürgäylär, egär aşxarhagan esä, anıñkibik yaman aytmañı üçün bolgay yaryu, da ol yaryunu etkäy axpaş ya vartabedlär, anıñ üçün ki korolnuñ olturyuçü alyışlıdır da xanlıxiniñ boyu ayırlar yergäsin Teñriniñ (80v) kücü. Anıñ üçün törä buyurdu, ki här biri kendi erkin tiygay da esinä tutkay xanniñ arza-ni biylikin.

15 kapitula. Erksiz xulnuñ, ki bitik övrängäy, biyiniñ erkindän başxa babas bolma klägäy

Egär kimesädä bolsa xul çerüvdä tutkan ya sğ bilä satun alğan, bitikkä övrängän, da klägäy babas bolmaga, anıñkibik erksiz xul bolmastır etmä babaslıxka kendiniñ biyiniñ erkindän başxa. Anıñ üçün törä tiyiyir, ki kendiniñ biyiniñ xayyu etmägäy. Anıñ üçün bu iş oxşar öv buzulmañına. Egär körünür esä, ki anıñkibik xul babas bolgay, neçik arzani boldu Boyos arak'elniñ xulu Onesimos, da munuñkibik xul erki bilä kendiniñ biyiniñ bolur alınmaga babaslıxka.

16 kapitula. K'ristân xullar üçün

Egär kimesä, k'risdân bolup, k'risdân xul satun algay, körgüziyir Eski Törä, anıñkibik xul, 6 yıl xulux etip biyiniñ, azad bolmañ keräk 7-inçi yıldı, evet ki Yäñi Törä k'risdânların toxtattı anıñkibik xulnu ol çaxta erkli bolmañ keräk erksizlixtän, ne türlü tez xulux etsä ol sği, xaysı ki anıñ üçün beriptirlär. Egär ki xul yalyız satun alğan esä, ol türlü xılıx bilä erkli bolgay. A egär xul xatunu bilä satun alğan esä, ol çaxta xatunu bilä da oylanları bilä erkli bolur, xulux etip, neçik aytilgandır, ol sğni, xaysı ki anıñ üçün berilgandır. Egär ki anıñkibik xul(81r)lga biyi xatun bersä da

^A alarniñ oylanları bolgay aralarına, anıñkibik işlər, ol xulunı xatunu oylanları bilä xuluhta xalğay biyiniñ övinä meñilik, tek ol xul kendi yalyız erkli bolğay. Egär ki biyi kläsä sbğ almaga xatunu üçün, ol çayta xatunu oylanları bilä erkli bolur. Egär ki xulunı könlü [bolsa], kläsä, ki xalğay biyi xatına, ki klämägäy ketmä, anı biyi keräk saylagay xatunu bilä, oylanları bilä, da alğay ol xulnu, da bargay yixövgä, da tanıxlatkay kişilärgä, da anıñ üsnä tanıxli x bitiki alğay, da aytqay, ki klämäs xulum xatımdan ketmä ölginçä. A egär ki soñra anıñkibik xul sayış etkäy da klägäy erksizliktän etmägä kensi kensiniñ erkin da biyi anıñki sayışın sezgäy, biyi bolmastır anı erksiz etmägä anıñ sayışına körä, xaysi ki surp arak'el aytır: barça xullar Teñrigä erklidir.

◊ Muñar dirä bolğanı yox da bolmasın bu xanlıxta erksiz xul saylama.

17 kapitula. K'risdân xatun satun alğan üçün

Egär kimesäniñ keräklı [=keräklı] bolğay da xizın satkay k'risdânga, bolmastır satmaga kendiniñ xizın meñilik xaravaşli xka. A egär ki anıñkibik xizniñ xulluxu biyändirmäsä biyin, yänäci erki bar atasiniñ, ki xizın çixargay, da anıñkibik biyiniñ erki yoxtur özgägä satma, yüräklänip, (81v) ol xizni. Egär ki ol biy kläsä anıñki xizni oyluna bermä xatunluxka, ol xizniñ atasiniñ erki bilä bolma xkeräk.

Egär ol xiz atasına [=biyinä] ya oyluna yaramagay xatunluxka, xullux etkäy da ol sbgnı, xaysi ki anıñ üçün berip edi, bolur ketmä erksizliktän. Egär ki ol xizniñ atası klägäy ävöldän, sbgnı berip, çixarma, erki bar kendiniñ xizın erksizliktän, keräk anıñ biyi bergäy anı çixarmaga, ba xmagay anar, ki yılları tügällängäy.

18 kapitula. Dinsiz xullarnı satun alğan üçün

Egär xaysi ermeni erksiz xul satun alsa ya xuluxçi dinsiz, [xiz] ya xatun, da anıñkibik xuluxçılar va x bilä erksizliklärinä kendiniñ, xaysi erki bilä klägäy k'risdân bolmaga, ol erksizliktän boş bolur, neçik ol sbgnı xulux etsä. Egär anıñkibik xullar, alay er, neçik xatun, dinsizlər, egär klämäsälär k'risdân bolma, anıñkibik iştän erki bar biyiniñ alarnı satmaga.

19 kapitula. Kim ki atasın-anasın tövgäy

Egär kim ki kendiniñ atasın-anasın tövsä, anıñkibik oxşaşsız da yazıxlı yaman etkän Teñriniñ alnına ölümlüdir yasaganına körä Eski Töräniñ. Ale Yäñi Törädä k'risdânlarnıñ bu türlü körgüzüyür: anıñkibik etkän oyl-xiz ölginçä ludz tartkay. A egär ki oylanlıxına ursa atasın-anasın, anı abr(82r)ama x keräk. Ya anıñkibik oyl tövgäy atasın-anasın yaman yüräktän, yaman sayıştan, da

^B atası-anası anı heç nemägä tutkaylar. Anıñkibik yañılma x üçün atası-anası oyl-xiz ögütlämä x keräk k'ahanalı x alnına da xartlarnıñ alnına. A egär ki anıñki artıxsili xtan xaytmaga klämäsälär, atası anıñkibik yaman oylunu, harsız, xoryxusız, beyam, kendindän da kendiniñ barça igilikindän bolur kerı etkäy. [Xaysi anıñkibik oyl kerı etkän] ki pošumanlı xka xaytkay da hnazant bolma klägäy, neçik tiyär atasına-anasına, ol çayta yänäci atası-anası ol şayavat bilä bolurlar anı yöpsünmägä.

20 kapitula. Här 1-i, kim yaman nemä xilinsa, anı tapar

Egär ata ya oyl xaysi yañılma xka körä ölüm-lü albo yazıxlı yañılğan tapulğan bolğay, atası oylunıñ yañılğanı üçün dżazasın tartma bolmas, alay ox oyl atanıñ yañılğanı üçün ne 1 ögüt bilä borçlu tigüldir, här 1-i yañılğanına körä tapma x keräk. Anıñ üçün törä tügällänir könülükniñ tügällikin barça adämilärgä anıñkin bermägä.

◊ B[u bluyru xtan çixarili yir korolnuñ oltur yu-çundan yañılma xı.

21 kapitula. Kişini oyurlama x üçün

Eski Törädä xoyğandır, egär kimesä ki kişini oyurlap satkay da belgili bolğay anıñkibik satma x üçün, (82v) ol kişi ölümlüdür. A Yäñi Törädä k'risdânlarnıñ bulay xoyulgandır, egär k'risdân k'risdânnı oyurlap satsa özgä uluska da bu türlü yaman xilınma x anıñ üstünä sezilgäy, Yäñi Törä buyurmastır anıñkibikkä tas bolmaga, ludz tartma x keräk, da tutulma x keräk, da zindan bilä ögütlämä x keräk, yük tibinä dā ol satuçi alğan sbgnı xaytarma x keräktir ol kişi üçün, da ol satılğan kişini keltirmä x keräk eyäsinä, kimdän ki anı oyurlap edi, xaytarmaga anı borçludur. A egär ki ol satılğan kişi ne türlü bolsa ki keçkay dünyadan, ol satkan kişi borçludur ol sbgnı tügäl xaytarmaga eyäsinä, kimdän ki oyurlap edi, da oyrunıñ 2 xolun kesmä x keräk da dżagatına möhürnü xizdirip basma x keräk, nişan anar meñilik hörmätsizlikkə, anıñ üçün ki özgälär dā, anıñ üstünä ba xip, anıñkibik iş etmägäylär da xoryxkaylar.

◊ Bu iş bulay anlanıyır, ermeni ermenini sat-sa, a egär ermeni özgä dżinsni satsa, anı ba xkay korolnuñ oltur yuçu da alay ögütlägäy, neçik kendinä körünsä.

22 kapitula. Alar üçün, kimlər ki pambaslarlar kendiniñ atasın da anasın

Egär kim dā ki kendiniñ atasın-anasın yaman sözlär bilä uyaltkay, anıñkibik oyl-xiz ölümlüdür; ki kendiniñ at(83r)asiniñ anasiniñ keçkän işlärin anğay, da tüşär ölümlü yazıxka. Eski Törä bilä Yäñi könü Törä aytıyır, anıñkibik pambas, ki atasın-

A

anasin [yaman sözlär bilä uyaltkay], aṇar oṇšaš-tir, nečik tövgäy, anıñkibik hörmätsizlikkä utru atasiniñ da anasiniñ, ki oylanlarin tiygay, buyurgandır anıñkibik oylanlarnı, atasiniñ-anasiniñ igilikindän ülüşsüz bolgay.

◇ Oṇullar bildirsälär törägä da oṇšaš bilä yaman işlärni yañılğan yaman istä atasiniñ-anasiniñ xanga utru da barça etilgän işlär, anıñkibik istä ermeniniñ oylanları anıñkibik işni borçlu tügüllär kötürmägä.

(60r) **23 kapitula. 2 kimesä uruškay, da biri yaralı bolgay**

Egär xačan 2 kişi uruşsa sayıtlar bilä, da biri birsin yaralasa, da yaralı ol yaralardan ölmäsä, xastalıxına yaralarnıñ yatkay, da xuvatlanıp yürügäy tayaṇ bilä, aytiliyr törä bilä, ol, ki xaysı yaraladı, borçludur ol yaralıga ziyanın, hakim bahasın tölämägä, ol xadar da dżurum törägä bergäy.

24 kapitula. Kimesä ki erksiz xulun ya xuluxčisin öldürgäy

Egär kimesä ki erksiz xulun ya xuluxčisin öldürgäy ne türlü hal bilä ya ne türlü sayıt bilä, törä öldürgän xannıñ dżurumun izdämäx keräk (83v) eyäsindän, egär ol erksiz xul k'risdän esä. Ya özgä dindän ol öldürgän kişi, bolur borçlu da yeñil nemä bilä tölämägä başın öldürgän erksiz xulunıñ ya xuluxčiniñ. Alay k'risdänni, nečik özgä dżinsiniñ. Egär xul, egär xaravaş erksiz tövgänindän biyiniñ ölmägäy ol vaṇtta, yatkay 1 kün ya 2 kün da soñra ölgäy, na bu mahanadan borçlu tigüldür başı üçün tölämägä, anıñ üçün ki satun alğan edi kendi şbğına da eyäsinä ziyan etip edi. Keräk anıñ üçün ludz tartkay.

25 kapitula. Anıñ üçün, ki uruškanda ayırayaxlı xatunnu urgaylar

Egär 2 kişi uruşsa da aralarına urgaylar ayırayaxlı xatunnu, da ol urmaṇtan xatın kişini da oylanın vaṇtsız keçirgäy, yarım başın tölämäx keräk xodžasına ol xatunnuñ ya ne türlü bolsa barışma. A egär oylan dżigärinä anasiniñ tügäl adämi [edi] esä da ol urmaṇtan keçirgäy, tölöv bolmaṇ keräk tügäl baş üçün. Belgilidir töräsinä Teñriniñ, kläsä oylan anasiniñ yüräkinä tügäl bolsun ya bolmasın, baş ornuna baş bermäx keräk. Bulay Eski Törädä körgüziyir, evet ki Yäñi Törädä körgüzüyür anıñkibik p'orcut'ınnu axça bilä da ludz tartmaṇ keräk.

◇ Ermeni kişi ursa 2 dżanlı xatunnu, bu törä aṇlanmaṇ keräk, özgä yerdä bolmagay.

(84r) **26 kapitula. Ögüzü bolgay kimesäniñ uruču**

Egär kimesäniñ ögüzü kimesäni ursa da ol urmaṇtan kişi ölsä, Eski Törä buyurur edi, ki anıñkibik ögüzü öldürgäylär, da etin satkaylar, da ol

B

şbğni yarlılarga üläşkäylär, da eyäsi ögüzünüñ ol kişiniñ başın tölämäx keräk. Da egär ol ögüz här kez alay teli edi esä da kiyiklängäy, da eyäsinä xonşuluṇ aytṇay, ki anıñki teli tovarni ketärgäy, da eyäsi xonşuluṇnuñ aytṇanin nemägä tutmagay, da anıñ arasına urup kişi öldürgäy, da anıñkibik kişini, kimniñ ögüzü edi, ol öldürmäxniñdir, ya ol baş üçün tölämäx keräk, [nečik törä körgüzsä, a eyäsi ölumdän erkli bolmaṇ keräk]. Egär dayın anıñkibik ögüzünüñ xiliṇin eyäsi bilmäsä da kimesäni urup naṇis etsä, eyäsi borçlu tügüldür, ne ziyanlı. Da egär eyäsi bilsä ögüzünüñ xiliṇin da kimesäni urup naṇis etsä, eyäsi borçludur naṇis etkängä tölämä ziyanın da hakim bahasın.

27 kapitula. Biyi, ki xulun naṇis etkäy

Egär biyi xulunıñ közün čıxarsa, törä buyurur, ki erkli bolgay anıñki xul, ol, ki erksiz satun alğan edi da egär ki k'risdän edi esä. Egär ki xul dinsiz erksiz esä, ol xul satılmaṇ keräk biyiniñ erki bilä geş bahasına da geş yalına.

(84v) **28 kapitula. Xačan buha buhanı öldürsä ya ögüz ögüzünü öldürsä**

Egär buha buhanı öldürsä ya ögüz ögüzünü, kimesäniñ da buha albo ögüz tiri xalsa, satılmaṇ keräk da anıñkibik ögüz üçün albo buha üçün tölövün almaṇ keräk, da şbğin üläşmäx keräk yarımga da geş, ki tuvarları edi, da ol öldürgän ögüzünü da üläşkäylär yarım da yarım. Egär ol, kimniñ ögüzü edi, da bilgäy, ki ivaş düğül edi, da yaman xiliṇli edi, da xonşularından işitkän bolgay, ki anıñkibik tuvarni saṇlamagaysen, bu ziyançı ögüzünü, ol xayyurmagay alarnıñ aytṇanin, ol čaxta ol öldürgän ögüz üçün keräk kendiniñ tirisin bergäy, kimniñ ögüzü edi, da ol ölüñü kendinä algay.

29 kapitula. Xuyular üçün da čoyurlar üçün

Egär kim ki čoyur ačṇay ya xuyı da yapmagay ol čoyurnu da xuyunu da anda tüşkäy kimesäniñ tuvarı, eyäsi ol čoyurnuñ ya xuyunuñ tölägäy ol tuvarni da ol tuvarniñ terisin kendinä algay, törä bulay aytıyır.

30 kapitula. Kişi üçün, ki čoyurga tüşkäy

Egär er ya xatun ki čoyurga tüşkäy ya xuyuga da anda ölgäy, xaysı ki kündüz tüşsä, geş dżurum bergäy xan bahası üçün, kimniñ ki čuyuru edi (85r) ya xuyı, a egär ki kečä tüştü esä čoyurga, ol čaxta keräk tügäl anıñ üçün tölägäy, kimniñ čuyuru edi, xaysın ki törä körgüzüyür alay xatunga, nečik ergä, tüşkänlär čuyurga ya xuyuga, alay oṇ erksiz xullar da.

31 kapitula. Tuvarlar üçün

Egär ki ögüz öldürsä inäkni, ya özgä tuvar xarani münjüzlü, albo xoynu, da eyäsi bilmägäy tu-

A

variniñ xiliñin, ol çahta keräk tölägäy öldürgän tuvariniñ geş bahasın. A egär ki anıñkibik tuvar kiçkinä bolsa, nemä tölämä keräkmäs. A egär ki ulu tuvar bolsa, ki ögüz öldürgäy, anıñki tuvarni satmañ keräk, da ol sñgni, kimniñ tuvari edi, teñ üläşkaylar. A egär ki bilgäy edi tuvariniñ yaman xiliñin, ki ziyan etüçidir, da ketärmägäy kendindän, keräk tügäl baha tölägäy öldürgän ögüzniñ, törä alay buyuruyur.

32 kapitula. Atlar üçün

Egär kimesäniñ atı teli bolsa, çaysı ayañi bilä urmañ, da tişlämäh bilä, xiliñi bilä nañis etkäy, ol çahta eyäsi ol atniñ, nañis etkän kişini at, ziyanın, çardñin da hakimlikin tölämäh keräk. Egär añlattı esä atniñ ziyanlı xiliñin, ol çahta geş (85v) ziyanın tölämäh keräk törä yanına.

◊ Ne ki bu buyruñnuñ uçuna aytiliñir, añlanıñir, egär anıñkibik kişi ermeni, ayb atına yamanlıñ üçün bermägäy.

33 kapitula. At xiliñli bolgay, nañis etüçi

Egär kimesäniñ atı bolgay xiliñi bilä, nañis etüçi, da övdä çullarına da özgälärgä bildirgän bolgay xiliñin, ki [anıñkibik attan sañlangaylar, da soñra] anıñkibik at kimesäni nañis etkäy ya öldürgäy kimesäni övdä, ol çahta eyäsi borçlu bolmas anıñkibik iştän. Egär ki övdägi kişilär ya çonşuluñ aytkaylar, kimniñ anıñkibik atı bar, ki sañlamagay, da ol anıñki atni ketärmägäy, da ol at kimesäni nañis etkäy albo öldürgäy, ol çahta duñovniñ törä bañkay anı, çoymañ keräktir ludz da dñurum çoymañ keräktirlär.

Dayın igi körünüñir da yeberiliñir, ki kimesägi anıñkibik ziyan etüçi yaman at bolgay, da añgaylar añar çonşuları, da ol anı keri etmäy kendindän, ol dñurum bilä, çaysı ki yoyarı yazılğandır ol sanga, sanda 26-niñ teli ögüz üçün.

34 kapitula. Oñru üçün, ki keçä övdä tapkay

Egär kimesä oñru keçä vañtına kendiniñ övinä tapkay edi, egär anıñkibik oñrunu keçägi öldürgäy övinä, dñurumsuz çalıñ. Yänä kimsä oñrunu kündüz övinä tapsa da (86r) öldürgiy edi, öldürgän kişi ölümlüdür. Bulay Yäñi Törä könültüñir ol öldürüçi oñrunu. Kündüz bulay körüniñir bu nemä, ki adam öldürdü belgili erki bilä, kensi dä ölümlü bolmañ keräk. Da alay törädir oñrular üçün çoyulğan keçäniñ da kündüzniñ, egär ki kimesä keçä vañtına övdä da kündüz oñrunu licañ bilä belgili tutkiñ edi, ol çahta anıñkibik oñrunu nişanı bilä oñruluñnuñ, budur licañ bilä, törä alnına keltirmä, ne türlü gile bilä ol oñrugä utru törä alnına, ol türlü tözgäy ol oñru törä ötläñ, ne ki törä tapsa, anıñ bilä ögütlängäy.

B

35 kapitula. Bañçalarnıñ da rolälarnıñ

Egär kimesä ki kendi erki bilä tuvarın yebergäy özgäniñ bañçasına albo tarlov içinä tüzdä, anıñkibik tuvar çara ziyan etkäy bañçalarda ya tüzlärdä barça türlü bitişkä, törä buyuruyur, tölöv bolgay ziyan etkängä, ne türlü ki kişilär ol ziyanı da bahasın oñsatıñ tapsalar.

36 kapitula. Küydürmäh üçün da poñarlar üçün

Egär ki çaysı yerdän ot çıñsa ya poñar da humnalarnı küydürgäy ya tüzdä bitişni, çaysı ki (86v) tüzdä turgan bolgay, da ol, kimdän ki anıñkibik ot çıñtı, ögüt bilä oñsañlı ögütlämäh keräk. Töräni dñáht bilä tergämäh keräk. Da bañkaylar, kimdän anıñkibik ot çıñtı, egär yuvuñtan, egär yirañtın, egär duşmandan, egär satamadan, egär çarttan mi, egär oylandan mi, yoyesä kensi kensinä, da kimesä kendiniñ erki bilä munuñkibik işni etkäy, ekili barça işni, kimgä ziyan etti, añar tölöv bolgay. Egär kimesä humnaga yuvuñ ot çoygay da bañmagay igi ol otnu, da kimesägi ziyan etkäy, anıñkibik ziyannı, ki bolgay, 2 kez tölöv etkäy ol kişigä, kim otnu çoydu da igi bañmadı. Egär ol ot yirañtın keldi esä, ol çahta yarım ziyannı tölämäh keräk, kimniñ säbäpi boldu ol otka. Egär anıñkibik ot küydürgäy tuvarni ya ton-oprañni, anıñki ziyançığa anıñkibik yarıu da dñurumlar da bolmañ keräk, neçik kapitulada turuptur.

37 kapitula. Ämanät üçün da inamli çolga bermäh üçün

Egär kimesä kimesägi altın, ya kümüş bergäy, ya özgä türlü barça nemä, çanañ-ayañ ya barça özgä türlü nemädän kendiniñ inamli çolga sañlama bergäy anıñkibik işlär ol ämanatkärgä övindən anıñ oyurluñ iş bilä oyurlangiy edi, egär oñru (87r)nu ol işlär bilä ol ämanatkär belgili iş bilä oyurluñnu çapkaylar, anıñkibik oñrunu furka bilä ögütlämäh keräk. Egär ki anıñki oñru tutulmagay, ol çahta ol, kim ki çoydu äriberini inamli çolga, andan izdämäh keräk, kimgä ki berip edi sañlama, belgili tanıñlıñ bilä. Egär ki könü tanıñlıñ bilä bolmasa povodun ämanatkärgä çarşı, kimniñ çatına çoyup edi, ol çahta ol ämanatkär andan ant bilä çutulur, ki anıñkibik ziyan çoyulğan nemä üçün belgisiz, da keçikilmägän säbäp bolmadı, ant içip, kendi meñilik könülür ol dävikärdan. Dayı da egär ki çaysı aytilğan alay, neçik aytilğandır, ant içkäy da tapulğan bolgay egri yañan ant içkän, här 1-i ziyan üçün, başça ol çoyulğan nemälär üçün 2 kez tölämäh keräk, da kendi, neçik yañan ant içkän, hörmätsiz bolmañ keräk da töräsiz aytilğan. Da egär kimesä, sañlama bermiñin inamli çolga, da

yala yapkiy edi kimesäni, neçik añar nemä berilgiy edi saqlamaga, da anıñki yala yapuçi meñilik hör-mätsiz aytilmaç keräk, neçik här 1-i yala yapuçi, çaysi ki belgili çalp işläрни kimesägä çarşı etiyir.

◊ Ermenilər üçün bu iş, neçik özgä işläр, aң-(87v)lanıyır, budur egär ermeni ämanätни çoyuçi bolgay, da kendiniñ töräsinä özgä džınstan ötläş baçılmaç keräk, yänäci, özgä džıns egär çoygan bolsa ämanätни, na ermenidän ötläş izdär çoyganın kendiniñ töräsinä, çaysi ki olturuptır, anda izdälmäç keräk, zera izdövüci anı keräk közätkäy, kimni ki ündäptir törägä.

38 kapitula. Tuvar çara üçün, kim ki kimesägä saqlama bergäy

Egär kim ki kimgä tuvar saqlama bersä, at, ya çoy, ya barça türlü džanavar, münjüzlü da münjüsüz, egär anıñkibik tuvar çara naçıs etilgäy, ya ölgäy, ya küçlü çol algay, ki kimesä bilmägäy, çaydan keldi anıñki ziyan, na ol, ki saçlar edi, ant bilä çutulur, egär nemä säbäpin bermäsä naçıslıçına ya ölümünä tuvar çaranıñ. Egär ki ol saçlovuçidan kimesä aldı esä, ol saçlovuçi keräk anı eyäsinä tölägäy, kimdän ki alıp edi saqlama. A egär ki ayuv, ya börü, ya özgä kiyik aldı esä küçlü tuvar çaranı, buzgay ya yegäy, anıñkibik saçlovuçi [eyäsinä] körgüzmäç keräk yerin da, körgüzüp könüsün da belgili ol yerni, ziyansız bolsar tapkanı bilä töräniñ, çaysın ki törä ulu könülük bilä taptı.

◊ Tek ermenilər üsnä (88r) bu ustava tutulmaç keräk, çaysi özgä džınstan egirliki bolgay, bu törä bilä könülür, a özgä džınsta kensi töräsinä könülür.

39 kapitula. Kim kimgä sayıt ötünçkä bersä

Egär kimesä kensi dostundan sayıt ötünçkä alsa barça türlü da anıñkibik sayıtnı ya sindirgay, ya tas etkäy, da ol, kim ki ötünçkä aldı [=berdi], bolmagay anda sindirganda albo tas bolganda sayıtnıñ, ol, ki aldı ötünçkä sayıtnı, tölämäç keräk zıyanın sindirmaç üçün [ya tas etmäç üçün]. Da ol, ki anıñ edi sayıt, bolgiy edi anda buzulgan vaçtta albo tas bolgan [vaçtta sayıtnı], ziyansızdır ol, kim ki sayıtnı ötünçkä alıp edi, anıñkibik iştä borçsuz çalır. Dayı da egär kimesä atnı, ya tuvarnı, ya özgä nemäni övniñ belgili yalga tutkan bolsa, anıñkibik nemälär naçıs bolgay ya ölgäy, da eyäsi ol nemäniñ çatına bolgay, anıñ üçün, eyäsi ki çatına edi, kendi ziyanlı bolur, ale ol egri tigül, [ki] yalga tutup edi; a eyäsi aytilgan nemälärniñ naçıslıçına ya tas bolganına kendi anda bolmasa, na ol, ki anıñkibik nemäni yalga tuttu, borçlu bolur [tölämägä] anıñ zıyanın, çaysi säbäplär haligi kapituladadır.

◊ Yazılğandır töräsi ermeniniñ, džâht (88v) bilä baçmaç keräk da taräzüläp ayırmaç keräk. Ermenilər arasına bu yergä, neçik özgläri, tutuldu da saçlandı, alay bolmaç keräk, a egär özgä džıns ermenilärdän ündälgän bolsa, kensiläriniñ töräsi bilä könülgäylär.

40 kapitula. Anıñ üçün, kim kimdän nemä ötünçkä alsa

Egär 1 kimesä kimesädän nemä alsa borçka ya ötünç algay maçat küngä ança, ol, kim ki borçka alsa ya ötünçkä, da yarlılansa, da yarlılanmaç üçün belgili kününä tölämäsä, na Eski da Yäni Töräniñ boluşmaçı bilä ol yarlılanganda [=yarlılanga] anıñkibik şayavat etkändir, ki inangan kişidän [bir ayırlıç ta körmä bolmastır, da tüşüngän kişidän] aslam alma bolmastır. Ale añar belgili etmäç keräktir maçat künün, ki tek tölägäy ol çadar şögnı, ne ki borçludur. Egär ol tüşüngän kendiniñ borç eyäsinä ki anıñ alnına nemä aslam berip edi esä, ne ki andan aslam aldı, barçasın sayışlamaç keräk borçu üsnä. Anıñ üçün ki Teñri buyruçudur buyrgan, kimesä, k'risdän dinin bilip, aslam almagay. Egär anıñkibik kişi, ki borçludur da, tölämiyin, ölsä, na çalgan oçul-çizi borç eyäsinin ne 1 aslam bermä keräkmästirlär ol borç eyäsinä, ol çad(89r)ar borç üçün, çaysi ki anıñ yuvuçları tölämäç keräk.

◊ Bu yergä ermenilər arasına saçlanmaç da aņlamaç keräktir bu türlü yergä bilä, çaçan borçlu orossuz satamadan, ki kensiniñ egirliki bilä düğül da tüşkäy miskinlikkä da bolmagay kensi borçlularına tölämä.

41 kapitula. Tusnaç çoygan işläр üçün

Egär kimesä kimesädän öv alsa tusnaç, ya baçça, ya borlalıç, ya saban tüzü, ya özgä nemä añar oçşaş, da egär ol, kim ki tusnaç çoyuptır anıñkibik işlärdän, keçikkäy tölovün etmägä añar, kimgä ki tusnaç çoyuptır, da ol, ki tusnaçlar andadır, andan, ki tusnaç çoyuptır, tek kensiniñ aççasın aslamsız almaç keräk da tusnaç çoyganın çaytarmaç keräktir añar. Da ol tusnaçlarıñı tutuçi, egär nemä artıç asıç alıp esä ol âriberidän, ol çadar şögdan, [ki berip edi, na anı, ne ki artıç alıptır kendiniñ şögsindan] kensi asıçı üçün, da sayışlagay baş bergän aççası üsnä da çaytargay.

Egär ol, kim ki tusnaç çoyuptır, kücü yetmäsä kensi mülklärin yasamaga, keräk bolsa, da ol, kim ki tusnaçnı tutar, yasasa kensi aççası bilä anıñkibik tusnaç(89v)larıñı, da anıñkibik çardž etkänni yasamaçına ol tusnaçlarda keräk sayışlagay ol baş sumanıñ üsnä, keräk ol çardžlarıñı birlätkäy tölövgä.

Kim ki ton-opraç tutsa tusnaçta ya tuvar çaranı da [anıñkibik ton-opraç ya tuvar çara] tus-

A

naḡta buzulgay, da anıñkibik ziyannı ol tusnaḡnı tutuči keräk kensi baş suması üsnä sayışlagay.

Egär bolsa kümüş, ya altın tusnaḡta, ya aḡar körä nemä, egär oyurluḡ ötläş ya özgä satamadan ötläş tas bolgay anıñ ḡatına, kimdä ki tusnaḡ edi, egär ol ayılğan nemä anıñ keçikmäḡliḡi bilä, ani egirlik bilä, kimdä tusnaḡtır ol nemä, da tas bolgay ne türlü, ant bilä ḡutulur ol, anıñ üçün ki anıñ säbäpindän tas bolmadı. A egär anıñkibik nemälär anıñ säbäpindän tas bolsa ya kendi yaşırsa da ayt-sa, ki tas boldu, da anıñ üsnä yetkirsälär, ki anıñkibik nemälärni yaşırtır, 2 anča tölägäy. A egär küçlü ḡol alsa, anıñdır ziyan, kim ki tusnaḡ ḡoyup-tır.

Dayın egär yemişli teräkni tusnaḡta bolganga kessälär ya çetänlärin küydürsälär, egär bolsa anıñ bilmäḡi bilä ya erki bilä, kim ki tutar tusnaḡ-nı, ziyan anıñdır.

Alay oḡ tuvar ḡaranı tusnaḡ ḡoygan üçün (90r) töräsi bolmaḡ keräk, egär tuvar ḡara naḡis bolsa tusnaḡta ya ölsä, na ziyanın ol tusnaḡ ḡoygannıñdır, anıñ üçün ki ḡayyurmadi vaḡtında kensi ziyannın, da ol egri tügöl, kimdä ki tusnaḡ edi, anıñki tuvar ḡara üçün, zera törä bilä baḡılğandır bu iş.

Tusnaḡ ḡoygan işni igi baḡmaḡ keräk, ki tas bolmagay, a dayın artıḡsı törä buyurur, ki aslam almagay.

◊ Ermenilər arasına saḡlanmaḡ keräk bu yer-gä.

42 kapitula. Kimesä kimesäni ot bilä küydürgäy

Egär kimesä kimesäni küydürsä ot bilä duşmanlıḡtan, da ol kişi ol sahat tutulgay anıñkibik isi iş vaḡtına otnuḡ, anıñkibik küydürüçi, neçik ot bilä yañıldı, alay oḡ ottan tas bolmaḡ keräk. Egär vaḡtına ya sahatına tutulmasa, etkänindän soḡra tutulsa, anıñkibik ögütlänmäḡ keräk zından bilä, da sḡg dḡurumu bilä, alay tölämä barča ziyanlarını, ḡaysi ki ot anıñ säbäpindän boldu. Egär ol taratur yaman köñöldän etti esä, tamaḡi bilä ögütlänmäḡ keräk.

Küydürüçülär barča ḡanlıḡnıñ töräsi bilä törälänmäḡ keräk da ögütlänmäḡ keräk.

43 kapitula. Anıñ üçün, kim ki kimesäniñ yemişli teräkin buzsa

Egär kim ki kirsä yatnıñ baḡçasına da buzsa ol baḡçada yemişli ter(90v)äkni, ne türlü dä yemiş bolsa, da yetkirsälär tanıḡlıḡ bilä anıñ üstünä anıñkibik ḡilinmaḡnı, törä buyurur anıñki buzuči yemişni [=yemişli] teräklärni, anıñkibik teräk aşlagay baḡçasına, anğınča, ki ol aşlama yemiş bergäy, na ol, ḡaysi ki aşıaptır, barča ziyanın yemişin

B

ol teräk üçün, ki kesti, tölämäḡ keräk, ki neginča ol aşlama yemiş bergäy.

44 kapitula. Atlar üçün da tuvar ḡara üçün

Egär kimesä öldürsä kimesäniñ atın belgili ya tuvarın, törä buyuruyur, ki ol öldürgän atnıñ ba-hasın ya tuvarnıñ tölägäy aḡar, kimgä ki ziyan etiptir. Egär yaman köñöldän öldürdü esä, na yer-gäsinä töräniñ tiyişlidir anıñkibik işläri baḡmaḡ bilä, igi bilmäḡ keräk, da ne türlü ki törä körgüzüyür gilegä körä, dḡuap berüçiniñ dḡuapına körä törä buyurgay.

45 kapitula. Anıñ üçün, kimesä yarlılıḡ üçün kendiniñ saban tülärin satkay

Egär kimesä miskinliktän satsa kimesägä tarlovlarnıñ [=tarlovların] tüzünü, da yuvuḡları satkannıñ bolurlar yuvuḡluḡ bilä, kensi ḡardaşlarınıñ aḡçasın berip, bolurlar alma yat kişidän da erkli etmägä, da kensi bolur meñärüçi. A egär yuvuḡları bolmasa ol satuçiniñ, da kendiniñ sḡgi bolsa, satkanın bolur almaga, ol aزیḡın (91r) kendiniñ, bolur anı vaḡtına etmägä. A egär çıḡarma bolmasa, na ol, kim ki satun alıptır, kelişi bilä tarlovlarnıñ alğanın kensiniñ, törä alaydır, ki kensiniñ vaḡtiniñ uçına dirä tutmaḡ keräk. A ḡaçan vaḡti kelsä, ol mülk eyäsi yänä alıp bolur tutmaga. Küni ki vaḡti anıñkibik satun alğan nemäniñ bardır törä bilä ḡoygan 7 yıl. Egär 7 yıldan aşsa, tutkan ol aزیḡnı kläsä dayın arı kün uzatma könü eyäsinä, ki çıḡarmasa, anıñ yaḡsı erkinädır, kim ki tutuptır. Egär ol yıldan burun ol, ki satıptır kendiniñ aزیḡın, ya anıñ yuvuḡları çıḡarmagaylar, na ol 7 yıldan soḡra ol meñärüçi ḡalıır içinä meñilik ol satılğan nemäniñ, zera ol ayılğan vaḡtında yıl. Anıñkibik iş tutulmaḡ keräk da saḡlanmaḡ keräk köptän uç etkän da kerı etmägän, a egär özgä dḡinsniñ sözü bilä ol dediç satkay roläsın, na ol ögütkä körä, neçik tä bolsa, dävikärlarnıñ gileyinä körä da alarnıñ dḡuapına körä törä ayırgay.

◊ Bu yergä berilğandır ermeni töräsinä berinğänlärgä. A egär ki ermenigä kermän töräsinä ya alpavud töräsinä ḡanlıḡta yatkan mülknü ya yerni tusnaḡ bolsa albo kelişi ol yerläriñ ya mülklärniñ satıl-sa, na ol törägä körä, ḡaysına ki anıñ(91v)ki mülk berilğandır, anıñkibik tusnaḡ ya satun alğan kelişin [=kelişniñ] bolmaḡ keräk töräsi; munda aḡlanmaḡ keräk köptängilärni, ḡaysi ki törädä[dir bu mülklär, ol törädä] törälänmäḡ keräk töräsi.

46 kapitula. Öv almaḡ üçün murovanıñ şähärdä beki törädä

Egär 1 kimesä kimsägä övin satkay murovanıñ şähärniñ içinä töräsi bilä, bolur anıñ yuvuḡu 1 yılın keçkanına dirä kerı etmägä aliçi yatnıñ

A

[=yatnī], aḫčasin berip, negā ol öv satun algandır. A egār yuvuḫu bolmasa, da ol övni tep-tek tutkay izdövsüz tügāl yiliniḫ çıḫkanına dirä, na ol, kim ki satun alıptır, ḫalır könü žarank ol övgä, yänä ol öv žaranklıḫ töräsi bilä meñärilir, ne 1 utru bolma-maḫlıḫ bilä barčasiniḫ yuvuḫlarıniḫ.

A egār ḫodža miskingä öv satsa, da künlär et-sä tölövğä, a egār ol miskinniḫ kücü yetmäsä tölä-mägä ol öv üçün, na bolur ol övni aḫar yänä ḫay-tarmaga, da ol andan anıñkibik övni keräk algay barča türlü mahanadan başḫa. Könü, ki ol övlärni, da tarlovlarnı, da baḫçalarnı, ḫaysı ḫabaḫ çıḫarısı-na şahärniḫ yatıptır, töräniḫ yıraḫlıḫı bilä, yuvuḫ-ları 7 yılga dirin bolurlar yuvuḫ bolmaga.

◇ Ermeni satuçılar da aluçılar övlärniḫ ya ža-ranklıḫniḫ (92r) toḡgan bitkänlär kendi törälärinä, ḫaysı ki yatıptır, anıñkibik övlär da žaranklıḫlarnı saḫlamaḫ keräktirlär.

47 kapitula. Suv tiyirmänläri üçün

Egār kimesä miskinliktän kensinä küc etip da suv tiyirmänlärin satkay, na ol yuvuḫları anıñ bolurlar yilına diyin, aḫčasin berip, ol tiyirmänni ke-ri almaga. Yoḫesä tügāl yili çıḫsa, a ol, kim ki tu-tuptur, da yuvuḫlarından izdöv bolmadı, soñra bol-mastır erki alma törä bilä tiyirmänni, ale ol, kim ki aldı tiyirmänni, vaḫtı kečkänniḫ buyruḫu bilä, könü da meñilik žaranklıḫta ḫalır törä bilä.

48 kapitula. Kim kimdän at satun alsa

Egār satuçılar ki atnı biri birinä, bazarı alay bolmaḫ keräk ol atnıñ tanıḫlıḫı bilä 2-niḫ ya 3-nüḫ, anıñ üçün ki oyurluḫ bolmagay ol at, ya eski aḫsaḫ-lıḫı bolmagay, ya diḫavičniy, ya manḫov. Egār ta-nısalar 7-inçi küngä dirä ne türlü eksiklik tä bu aytilganlarnıñ ol atta, na ol aluçi anıñkibik atnı ayblı bolur ḫaytarmaga satkanga. Egār at 7-inçi küngä dirä aytilgan aybları kendinä 1-i dä tapul-gan bolmasa, ol bazar tutulmaḫ keräk. A egār ol at oyurluḫ bolgay, (92v) satkan kişi atnı barča ziyan-larnı keräk töläğäy, da erkli etkäy, da barčadan zastupit etkäy.

49 kapitula. Satılğan ögüz üçün

Ögüz satuçılar 1 birinä, 3 tanıḫniḫ alnına bol-maḫ keräk bazar, a satuçi anıñkibik ögüzni törä ḫatına borçludır anıñkibik ögüzni bermä ol sala-çıga sabanga ya arabaga sinamaga, ki anıñkibik ögüzniḫ bolmagay ziyanlı ḫılıḫı, ya oyurluḫ bolma-gay. A egār ögüz bolsa ziyançı da yaman ḫılıḫlı, 7-inçi küngä dirä bolur satkan kişiğä ḫaytarma. Egār ki bolsa oyurluḫ da kimesä tanıgay anı, ke-räk bezirgân tartıngay anıñ eyäsinä zastupcasına, ḫaysı ki zastupca kensi sbgi bilä zastupit etkäy da ziyanlı etmägäy anı, törä bulay buyuriyir.

B

50 kapitula. Satkan inäk üçün

Satuçi kimesägä inäk keräk aluçıga tutungay, ki anıñkibik inäktir, ki hər yıl bizovlu bolur. Egār özgä türlü tapulsa ol inäk, ne türlü satuçi tutunup edi, 1 tügāl yilda bolur aluçi satuçıga ḫaytarmaga. A egār ol inäk bolgay igi plodlu, ol çayta bazar tu-tulmaḫ keräk.

51 kapitula. Çulular üçün

Kimesä kimesägä çulu satkay küz(93r)ün ayaç içinä balı bilä, da satuçi tutunsa aluçıga, ki anıñkibik ayaçniḫ içinä munča bal bar, da aytkey belgili ölcövün da ululuḫun, da egār ol aluçi inan-masa satuçıga, bolur ayaçin açip ölcömägä balın, ki ne ḫadar bal [bar]; anıñ ululuḫuna körä da ölcövü-nä yetmägäy, ol çayta ol satuçi ya bal bilä tügällä-gäy, ya sbg bilä töläğäy balnıñ eksiklikin. Egār yetmägän balnı tügällämäsä, ol çayta anıñkibik bazar tutulmastır. A egār ol bal ölcövdän artıḫ çıḫ-sa, ne ki sözlöp edi ayaçi içinä, ol çayta satkan kişi bolmastır artıḫın almaga, anıñ üçün ki aslam üçün alıptır, ziyan üçün düğül.

Egār kimesä satkay balın ävəlbaharnıñ art-maḫı üçün çulularniḫ, anıñkibik çulularnı alıp ḫoymaḫ keräk yerinä, ḫayda çulular ḫoyarlar, 10-unçı ya 20-inçi küngä dirä alarnı saḫlama tanıḫlıḫ üçün, egār ol çulular yebersälär roy ya yebermäsä-lär. A bazar ol çulular üçün bolmaḫ keräk 2 ya 3 tanıḫ alnına, kirgäni da çıḫkanı çulunıñ alay ke-räk tapulgay, ne türlü ki bazar arasına boldu. Egār kirgäni da çıḫkanı alay tapulsa, ne türlü ki bazarnı uzaḫlap edilär satuçiniḫ da aluçiniḫ arası-na, anıñkibik bazar tutulmaḫ keräk. A egār anıñ-(93v)ki çulular arasına nemä ziyan bolsa ya anala-rı ölgäy alarnıñ 10 ya 20 kün arasına, bolur aluçi satuçıga ḫaytarmaga anıñki çulularnı. Da 20 kün-dän soñra nemä ziyan yoluḫsa ol çulularga, ol çay-ta aluçiniḫ bolur ziyan, satuçiniḫ düğül.

52 kapitula. Küflär üçün,

ki çayır saḫlarlar yer içinä

Kimesä kimsädän küf satun alsa, ki çayır toldu-rur içinä, egār ol küf yilına dirä aḫmasa, anıñki ba-zar tutulmaḫ keräk. Egār anıñkibik sayıtnıñ naḫisli-ḫı bolsa da aluçıdan ötläş belgili bolsa ol sayıtnıñ na-ḫisliḫı, na kerı alınmaḫ keräk ol sayıt. A egār anıñki-bik naḫis sayıttan çayır aḫsa, ziyanı ortaḫ bolmaḫ ke-räk. A egār anıñkibik sayıt burungi sözlägän bazarı-na bütün edi esä da ḫaçan kömgändä yerdä naḫis et-ilär esä, satıçı anda egri düğül, zera törälär aytır-lar, ki anlanmaḫ keräk ulu töräni da kiçi töräni.

53 kapitula. Yemişli teräk satkan üçün

Yoluḫur köp kez köp kişilärgä satma teräk üs-nä yemişni baḫçada aslam üçün. Aslam etsä, döv-

A

lätlidir, ziyan etsä, dövlätsizdir, da kendiniñ dövlätsizlikinä (94r) yazsın. Da anıñki satıx 3 tanıxniñ alnına bolmaḡ keräk, da anıñki satıxniñ vaḡtı 10 küngä dirädir, ḡaysi 10 künnüñ arasına bolur aluči pošuman bolmaga, a ḡačan čıḡsa 10 kün, ol bazar tutulmaḡ keräk da tügällängäy. A aluči 10 kündän soñra keräk sḡgın tölägäy.

54 kapitula. Kim tiyirmän yalga tutsa

Kim yalga tutsa tiyirmän, sventkanıñ alnına, kim ki yalga berdi tiyirmänni, keräk ḡoygay kendiniñ ölcövün da körgüzgäy añar, kimgä ki yalga beriptir. Egär yalga tutkan kişi ol ölcövdän aslamli etsä [=esä], ol aslam anıñdır. A ol, kim ki yalga berdi, pošuman bolma bolmastır, baḡmay ol anıñ aslamı üsnä, yalga tutkan kişiniñ, a ne ol yalga tutkan kişini anıñkibik aslam üçün ziyanga keltirmägäy.

Da barça keräklärin tiyirmänniñ yalga tutkan kişi yasamaḡ keräk, alay oḡ barça buzulgan nemälärni, ne ki töräsidir tiyirmänniñ, yasamaḡ keräk. Egär ol kimsäniñ baḡmasızlıḡından, kim ki yalga tutuptır, da tiyirmändä nemä ziyan bolsa ya taşına, ya küpçäkinä, ya tegänäsinä, ya ḡaysi keräkinä dä [tiyirmänniñ ziyan bolsa], ya nemä oyurlansa tiyirmändän, ol barça ziyannı (94v) ol tölär, kim yalga tutuptır. A egär tiyirmän küysä anıñ säbäpindän, kim ki yalga beriptir, ziyan kendiniñdir, egär anıñ säbäpindän küvsä [=küysä], kim ki yalga tutuptır, na ziyan anıñdır barça, da törä bulay buyurmaḡ keräk.

55 kapitula. Töräçilär üçün da k'ahanalar üçün, kim hörmätlämäsä

Egär kimesä kermändä da töräsinä kensiniñ ündälgıy edilär, da iş bolgıy edi ḡanlı albo talaşlı, ki, 1-i birinä bizminlänip, baş ḡoşkay anda, keräk kelgäy ilgäri, ḡayda yeridir töräniñ, ḡaysi törä tañlangandır Teñridän da adämilärdän, ḡaysi ki törädä övrängän edilär olturma k'ahanalar da aşḡarhaganlar. Xaysiläri ol vaḡtta bolsalar, a gile alarnıñ alnına bolmaḡ keräk, kim ündäsä, ündälgän [yanga utru. Da törä, işitsä gileyin ündälgän] yandan da dḡıapın, aralarına tapkay, ne ki törä buyursa, 2 yan da anı ḡabul körmäḡ keräktir da añar baş ḡoşmaga. Ol buyruḡundan töräniñ 2 yan da ne oñ yanına, ne soñ yanına čıḡma bolmas. Kimesä könüsün buyruḡka utru erklı da öktäm ḡarşı sözlämä klägiy edi, anıñkibik kişi ölümlüdür, da anıñ üçün Yänji Törä al(95r)ay körgüziyir, ki kimesä törägä utru bolgay da töräçini heç körgäy, anıñkibik kişi ölümlüdür. Anıñ üçün hnazantlıḡsız töräniñ kücünä kontra etilgän alaydır, neçik Teñrigä utru hnazant bolmagay, bulay törä körgüziyir, ne-

B

çik munda aytıyır töräsindän ermeniniñ, ne oñuna, a ne soñuna čıḡma bolmay.

◊ Anlanıyır tek ermenilär üsnä. Egär ḡaysi kläsä, bolur ki ḡanga alma buyruḡundan töräsinıñ ermeniniñ, yoḡesä kişigä, ki alarnıñ töräsindän bolmagay, da aḡır bolganga ermeni töräsindän saḡlangandır apelācijası.

56 kapitula. Hranicalar üçün rolälarnıñ

Buyurganıñdan töräniñ ne 1-i dä bolmastır alıştırmaga rolälarnıñ arasın ḡonşu üsnä [=ḡonşusuna] kensiniñ, ḡaysi rolälarnıñ hranicasın berkitkändir. Rolälar berkitiptir, ilgärgilär ḡalğanlarına, oldır oylanlarına ḡaldirdilar igilik. Teñridän ne ki salgan edi sizgä rolälar ya özgä igilik, sövündürdü egirliksiz yuvuḡluxnu uživat etmä, alay ḡardaşları, neçik yatları könülüktä tutma da tirilmä. Neçik saña seniñ atañdan ḡaldirgandır, alay tutmaḡ keräksen, da özgäniñ ḡaranklıḡın kendiñä alma. A egär kimesä sendän ilgäri egirlik bilä nemä alıp edi esä, anıñkibik iş üçün keräk bargaysen törägä.

(95v) 57 kapitula. Tanıḡlıḡ üçün

Dayı da törä bilä buyurbız sizgä, ki bizim ermeni töräsinä 1 kişiniñ tanıḡlıḡı keçmäs da nemä tigül, yoḡesä tanıḡlıḡ 2 ya 3 kişiniñ kücü bardır. Egär kimesä yaryusunıñ alnına egri tanıḡlıḡ bersä, töräçilär ya törä tanıḡaylar, ki ol egri tanıḡlıḡ bergäy, alay töräsi bolmaḡ keräk, neçik barça yamannıñ, törä bulay buyuruyur. Yänä törä körgüziyir, ki tanıḡlıḡ bu ḡiliḡ bilä bolmaḡ keräk, töräsi alnına ermeniniñ yetkigäy ermeni ermeni üsnä 2 ya 3 yaḡşı kişilär bilä, ḡaysilärinä tiyär inanma, ne 1 özgä dḡınsnı bolmastır tanıḡlıḡka keltirmä, tek ermeniniñ dḡınsın ermeniniñ üsnä. Xačan 2 kimesä kensi töräsinä kelsä, här 1-i sözlägäy [kendi işin, keräkmäs, ki sözlägäy] reçnik sḡg bilä yalga tutkan, ki egirliktän klämägäy könülük yetmä. Anıñkibik iş ḡarşıdır Teñrigä da ari könülükä.

58 kapitula. Öldürgän kişi üçün, ki tapkaylar kimniñ hranicasına

Egär kimesäniñ hranicasına ya tüzünä tapılgay öldürgän kişi da kimesä bilmägäy, kim anı öldürdü, ol çayta yaryuçi ḡartları bilä kermänniñ baymaḡ keräk, kimniñ hranicası içinä artıḡ öldürgän kişi yatıptır ya ḡaysi kermänniñ tu(96r)tovuna bolgay. Egär öldürücü kişini tapmasalar, ḡaysi ki öldürdü ol kişini, na ol çayta öldürgän kişiniñ başın kimesä borçlu tügül tölämä, ale ol öldürgänniñ ḡardaşları da yuvuḡları izdämäḡ keräk egrini, öldürgän kişini. Egär ki anı tapsalar, anıñkibik kişi ölümlüdür, ḡaysi ki öldürdü.

59 kapitula. İšitmäs oylanlarniñ atasına-anasına

Eğär kimesäniñ bolsa söz işitmäs oylu da klämägäy atasiniñ-anasiniñ ögütün işitmä ögütläğaninä, keräk anıñkibik söz işitmäs oylanı keltirgäylär xətlarniñ alnına da gile etkäylär ol oylu üsnä ol yaman üçün, da söz işitmäs üçün, oldur, ki uruşçi bolgay da dżimri. Anıñkibikni Eski Törä körgüzür taşlama, da Yäñi Törä oxşatıyır, neçik atasın-anasın tövgäy, da anıñkibik yazıx üçün, ki söz işitmäs, bolurlar atası-anası anıñkibik oylunu kerä etmägä barça igiliktän. Bu buyruş ermenilärniñdir.

60 kapitula. Yaman kişilär üçün da alarniñ artıxsilixi üçün

Eğär kim dä ki xilinsa ölümlü işni ya artıxsilixni, kendi berinmäx keräktir ölümgä, budur, ki nemä oyurlansa, furka bilä ögütlänmäx keräk, da asılğan teni asılmaş keräkmäs keçä uzun furka üsnä, da anıñ(96v)kibik ten tüşürgän bolgay da saşlama yerdä, Eski Törä bulay körgüziyir. [Yoxsa Yäñi Törä bulay körgüziyir], egär kimesä yaman iş xilinsa da tanixlix bilä yetkirsälär üsnä yaxşı kişilär bilä, 3 kişi bilä belgili, emin, anıñkibik dżazasın tartmaş keräk xilinganına körä. Egär oyru esä, asılmaş keräk, egär xaraşçi esä ya küç etüçi esä, eminlik üçün barçasiniñ başın kesmäş keräk anıñkibik kişiniñ. Alay törä yanına ögütlänmäş keräk anıñkibik yaman etüçilär.

◇ İş ki tamaş üsnä bargay, ol ermeni töräsinin düğöldür, xaçan munuñkibik işlär üçün ermenilär İlovnı beringändirlär töräsinä nemeçniñ, Marimborknuñ.

61 kapitula. Oyrunu ögütlämäş üçün

Törämiz bizim buyurmastır oyrunu ya kişi öldürüçini öldürmägä, a ne özgäni anıñkibik ölümlüni. Yoxesä äväl anı törä bilä da yaxşı tanixlix bilä yetip yetkirgäylär. Egär kimesä aytsa kimesägä, ki kişi öldürüçisen, da anı üsnä yetkirmä bolmagay, ol kişi kensi ol işniñ içinä xalır, da ulu dżurum bilä anıñkibik kişini, ki yetkirmä bolmagay aytkan aybnı, anı törä ögütlämäş keräk. Egär ermeni ermeni ayblasa, aytıp, ki sen dinsizsen da inamsız, da yetkirälmägäy anı añar utru, ol çaxta yaryuçılar ötläş (97r) ögütlänmäş keräk neçik yaman aytuçi olturmaş bilä da dżurum bilä. A egär kimesä küç bilä kimesäniñ keçä övinä kirgäy, da ol öv eyäsinä ziyan bolgay oyurluş, ya nemä küç bolgan bolğıy edi, könüsün anıñkibik ölümlüdür.

62 kapitula. Kimesä ki küç etkäy xatun kişigä ya xizoylanga

Eğär kimesä kimesäniñ xatunun yol üsnä xapssa ya xizni, da anıñkibik xiz xizoylan bolgay, da

añar küç etkäy, anıñkibik küç etüçi ölümlüdür. A egär anıñ üsnä işin nemä tügällämäsä, äybät, egäridir da ögütlänmäş keräk töräçidän ötläş zından bilä da dżurum bilä ol hörmätsizlik üçün.

63 kapitula. Tapmaş üçün nemäni

Eğär kimesä barır egäç yol bilä da körgäy bulargan tuvar xaranı, kimniñ dä ki bolsa, egär anıñ xonşusunıñ esä, keräk anı xaytarmaga, heç nemä almınça. A egär anıñkibik tuvar xara bolsa yıraxtın belgisiz kişiniñ, anıñkibik tuvar xaranı andan ötläş, kim burun kördü ol bulargan tuvarni, keräk alay tuvarni da tanixlatkay xonşuluşka, ki anıñkibik tuvar taptım bulargan, belgisiz kişiniñ, da keräk anı alay uzaş saşlagay, (97v) ki eyäsi anıñ ya biyi çixkinça. A biyi ol tuvarniñ yetkirsä, ki anıñ tuvaridir, keräk xaytargay tuvarin, da xardżin tölägäy ol kişigä, kim tutup edi. Här 1-i tapkan işni törä alay buyurur saşlama da etmägä: axça, ton-opraş da barça özgä nemälärni. Anıñ üçün ki bizim k'risdän töräsi körgüziyir barça nemäni tapkannı xaytarma, kimniñ dä bolsa edi, ayırlıx etmiyin.

◇ İgi turuptır bu yergä, munu xoyup, tanixlatkay xonşusuna da xalaga ya şähärgä, ki özgäniñ tuvarı xatınadır.

64 kapitula. Kimesä kimesä bilä yolga çixsa

Kimesä kimesä bilä yolga çixsa ya bargay, alardan xaysına nemä satmaga [=satama] yoluşsa: attan nemä yixılmaş, albo atı köprüdän tüşkäy, ya arabası balçixta xalgay da çixma bolmagay, ya anıñkibik araba axtarılsa ya şingay,— yoldaşı salıp ketmägäy. Egär salıp ketsä, ol çaxta bolur anı törägä tartma, xaysı ki törä egirlikinä körä ögütlämäş keräk.

65 kapitula. Ne xilix bilä tonlarnı kiymä

Törä körgüziyir, eränlärgä tiymästir xatın kişiniñ tonu içinä yürümä, alay ox xatın kişigä tiymästir er kişiniñ tonu içinä (98r) yürümägä, bu iş Teñrigä utrudur, anıñ üçün ki munuñkibik oxşaşsız kiyniñ, andan köp yamanlıx bolma bolur. Anıñkibik kimesä tapulgan bolgay artıxşılar k'arozçılar ötläş ögütlängäy, yaryuçılar ötläş.

66 kapitula. Öv yasamaş üçün

Kimesä ki yäñi öv yasagay da yoyartın ganonk' [=ganok] spustit etmä klägäy, yasar egäç, ol türlü yasamaş keräk ganoknu, ki kimesä üstündän tüşmägäy. Evet ki keräklidir, yoxsa alay tutkaylar, ki xaysı övdä anıñkibik satama yoluşmagay. Egär ki kimesä anıñkibik ganoktan yixılssa eski duşmanniñ satamasından, öv eyäsinin anda egirliki yoxtır, ale ludznu k'ahanadan ötläş tartmaş keräk.

A

67 kapitula. Anij üçün, ki kimesä kimesäniñ sačovuna ya tarlovuna serp bilä čalgay

Kimesä ki kirgäy bitişkä ya tarlovga kimsäniñ, keräkmästir ki kirip orgay kendiniñ azıxı üçün. Egär nemä xolu bilä üzsä, anı bolur etmägä. Egär ki serp bilä nemä ziyan etti esä da eyäsi anı tapkay taxılına kendiniñ, ziyanın eyäsinä tölämäx keräk.

68 kapitula. Yäni kiyövlär üçün

Egär kimesä yäni kiyöv bolgay, añar tiymästir terčä lovga çıxma, anij üçün ki xarşı da ziyanlı nemä yol(98v)uxmagay. Anij üçün ki anıñkibik yäni kiyövnü törä erkli etiyir čerüvdän, ki kendiniñ yäni süvüklüsü bilä sövüngäylär övlärinä kensiläriniñ. Bilirmen, ki miskinni Teñri sövär da bermästir alarnıñ övinä alay terčä yas ya xayıu, ki yäni kiyövlükünä yoluçkiy edi. Anij üçün anıñkibik [yäni] kiyövgä yamanlamaç keräkmästir.

◇ Ermeni ki salaları bolgay, anij üçün ki borçludir čerüvgä, sövünmägün bu süvüklü berilmäçkä ya džomartlıçka.

69 kapitula. Kimesä kimesäniñ borlalıxına kirsä

Egär kimesä kimesäniñ borlalıxına kirgäy biyiniñ erkindän başça, bolur bürtükün borlanıñ yemä, nečä sövsä, yoxsa borlalıxtan nemä çıxarma bolmastir. Anij üçün törä bilä aytiliyir, ki borlalıxlar kendi eyäsinıñ erkindän başça kimesä nemä buzmagay, a ne bir nemä borlalıxtan çıxarmaga erki yoxtır. Egär kimesä borlalıxtan nemä alsa borç alıçı [=borlaçı] eyäsinıñ erkindän başça da anıñkibik istä tapulğan bolsa, neniñ dä içinä ziyan etip esä, keräk biyinä barça tölägäy.

70 kapitula. Xol tiyirmänniñ

Törä bilä buyruç etkändir da tiygandır, ki xol tiyirmänin tusnaç xoymagaylar, ne üstündägi (99r) taşın, ne tibindägi taşın. Anij bilä miskin tirlik etär. Yanılğan munuñki nemäni haligi boyruçnu törä bilä ögütlänmäç keräk, ki tartıngaylar andan, ki anıñkibik tiyirmänni tusnaç xoymagaylar.

71 kapitula. Borç üçün tusnaçsız

Egär bolgay borçlusu tusnaçsız kimesäniñ vaçt bilä inanıp bergän küngä da tölämä bolmagay, törä buyuruyur ol inangan kişigä, algay övinän tusnaç borçlunuñ kücü bilä tölöv etmäç üçün. Egär borçlu yaxşı könlü bilä tusnaç bermä klämäsä borç eyäsinä, bu iş bilä bolur alma borç eyäsi. Egär yarlı kişini xıstırgan bolgay nahle, nemä anıñkibik tusnaç bergäy borç eyäsinä. Anıñkibik tusnaç kečä xatına xonma bolmastir. Borç eyäsi anıñkibik tusnaçni xaytarmaç keräk añar, kimdän ki alıp edi, da añar podobniy kün etmägä anij misliklinä körä, ki tölöv etmä bolgay.

B

72 kapitula. Töräsi xul-xutannıñ

Törä bilä xoygandır, tiymästir xul-xutannıñ açasın kesmägä yalından da keçiktirmägä yalga tutkannıñ, ya xulga, ya xaravaşka alarnıñ, vaçtı çıxkınça, günäş batkınça, xulluç etkän xuluç(99v)-un tölämäç keräk biyindän ötläş, anij üçün ki miskindir, da işançısı andadır, ki oldir tirliki, ki küstünmäçliç yebermägäy Teñrigä, da andan tüşkiy edi nemä yazıçka, yetkinčä edi anij miskinliki, ki añar berinip edi xuluçka. Anij üçün añar tiymästir xuluç etkän açasın keçiktirmägä.

73 kapitula. Tullardan

nemä tusnaç alınmagay

Törä bilä xoygandır, ki tul xatunlardan nemä tusnaç almagaylar, ne ton-opraç, ne özgä nemä, altın kümüş kibik, alma bolmagaylar tusnaç oruna. Egär ki özgä törädä buyurgan esä tusnaç alma tullardan, ale bizim ermeni töräsinä anı tiygandır, anij üçün ki [2-inçi] Teñriniñ buyruçundan şayavat berinmäç keräk tul xatunlarga, anij üçün 1 ton-opraç keräklidir tullarga, da ne türlü ki Teñri džuvutlarga körgüzdü şayavat Mısırdä.

74 kapitula. Xatun üçün, ki 2 kişi uruşkanda ayırgay

Xayda 2 kişi biri biri bilä uruşkay asrı yaman, da xatın kişi alarnıñ arasına tüşkäy ayırmaga xalabanı, da klägäy añar boluşmaga, kim ki yixiliyir da yeniliyir küçlügä, a özgä nemä bilä bolmiyın (100r) boluşma, ol uruşkan kişilärni ayırma ne bir türlü iş bilä, da anı, xaysı ki xuvatlıdır, tutkay yumurtxalarından, törä buyuruyur anıñkibik xatunuñ xolun kesmä, anij üçün ki tiydi anıñkibik yerinä. Egär törä şayavat etsä, ol çaçta bolur anıñkibik xatun xolun satun alma.

75 kapitula. Kimesä ki ölünü kerezmandan çıxarıp da yalaçaçlasa

Egär kim da ki ölünü kerezmandan çıxarsa da anı yalaçaçlasa, da egär isi tutulğan bolsa anıñkibik istä, anıñkibik talovuçı ölümlü bolmaç keräk alay etkäni üçün. Egär tutulmagan bolgay anıñkibik isi istä, soñra xaytkay da babas alnına xosdovanel bolgay, da anij din atası añar luçz bermäç keräk anij ol artıxısı işi üçün yazıçlı, ölümünä diyin k'risdänliktän kerä bolmaç keräk anıñkibik yazıç etüçi, neçik kişi öldürgäy, törä alay körgüziyir.

76 kapitula. Kimesä kimesäni öldürgäy satamadan, klämiyın

Yol bilä barır egäç, kimesä kimesägä nemä etmägäy, da ne duşmannı [=duşmanı] da bolmagay, da anij üsnä kes-kentäläy xaraxçılar sekirgäy, da ol, saylıxın saxlama kläp kendiniñ, da öldürgäy alardan xaysın, törä bilä (100v) anıñkibik kişi öl-

A

dürməx kişini, surp yixöv anı yazıx tutmastir. Egär ki anıñkibik iş k'ahanaga yoluşa, surp yixöv anıñkibik işni alay oş tutuyur, da kim anıñkibik yazıxni etsä, xosdovanel bolmaş keräk da luđ tartmaş keräk. Egär ki k'ahana yoluşa anıñkibik işkä, babaslıxına nemä ziyān etmästir. Egär lāyix bolsa, anıñkibik kişi öldürgän bolur tum alma yixövda.

77 kapitula. Oylanların, ki kendi erkinä da xorxu da saşlanmagan

Kim ki erk bergäy oylanlarına erkinä ösmägä da bermägäy anıñkibik oylannı ustaga bitikkä ya peşägä, bolup miskin, törä körgüziyir anıñkibik oylanların atasından anasından ötläş ustaga ya peşägä bermä, da öskäylär lätalarına dirä, da arzani bolgaylar k'ahanalıxka ya igi peşägä. Egär ki atası soñra ol xılıx bilä bermägäy oylanların ustaga, oldir, džigäri itidir zakonnuş, da ganonk' bilä saşlanmaş keräk, da anıñkibik ata xarışlıdır, anıñ üçün ki törä bilä da Teñriniş buyruşu bilä buyurgandır, ki atalar kensiniş oylanların saşlagaylar yaxşı ögüt bilä, (101r) da xorxu tibinä, da buyurganına Teñriniş, ki Teñriniş töräsindən da xorxusundan çımagaylar.

78 kapitula. Ki oyullar atasın-anasın salıp ketkäylär

Egär xaysi da oyul-xız k'risdänların ki salgay atasın-anasın da ketkäy, Teñriniş buyruşu bilä anıñki ata-ana bütün saşlagaylar oyul-xızın, ki kendiläriniş buyruşu bilä xatlarına övrätmägä da xılıxlarına. A egär oyul-xız atasına-anasına işitmä klämäsä, alarnıñ say da yaxşı ögütün yenilip tutkaylar, anıñkibik oylanlar xarışlı ornuna tutulmaş keräk. Anıñ üçün Teñri alay buyuruptur, egär ata-ana kendi oylanların ögütlämäsä hörmätli, Teñriniş buyurganına körä tirilgäylär, a ol buyruşnu atanıñ-ananıñ nemägä tutmagaylar, anıñki ata-ana bolurlar anıñkibik oyul-xızni kerä etmägä. Ale bögünge vaxtta köp yoluşur, ki igi ata-anadan, hörmätli, yaman, kendi erkinä oylanlar kerä bolurlar. Anıñ üçün anıñkibik oylanlar xarışlıdır.

79 kapitula. Kim çerüvgä barsa

Barir egäč çerüvgä da öldürgäy anda kişi, anıñkibik kişi öldürüci ari ataların buyruşundan (101v) yazıx ornuna saşlanmagay, xaysin ki biz dā saşlama klärbiz. Aybät, anıñkibik öldürüci borçlu bolur xosdovanel bolgay da luđ tartkay oşsaşlı, törä alay buyurur.

80 kapitula. Peşäkärlärniş

Egär peşäkär kimesädän nemä oyurlasa peşasin işlägändä kensiniş, xaçan nemä işlämä bersälär, da tapulsa anıñ içinä, kensi uyalmaş üçün 2

B

kez tölämäş keräk oyurluşnu. Egär anıñ üsnä sez-mäsälär, kensi bilgäy kensiniş xilinganı bilä.

◇ Ermenilär bu ustavanı kendiläri arasına saşlagaylar. Egär ermeni peşäkär özgä džinsniş bergänindän oyurlasa, xaysi törädä özgä džins ol-turuptir, ol törä bilä ögütlänmäş keräk.

81 kapitula. Naşis toşgan oylanlar üçün

Egär oylan toşsa tilsiz yaxot xaysi özgä boyumlarından, ol çayta anıñkibik oylan naşis toşganından žaranklıx etmäs atasiniş-anasiniş igilikinä, neçik to naşisliş bilä toşgan. Egär toşgandan soñra yoluşa naşisliş, budur axsaşlıx, soşurluş, ya kelepänliş, ya satamadan anıñkibik telirgäy, ki ustan yenil bolgay, egär uslu da bolsa, xaçan bolmagay turma, yatkay da kendi keräkin bolmagay tügällämä, da (102r) anıñ xardaşları ol işançta bolgaylar, ki Teñri añar saşlıx bergäy da naşislişına boluşkay, anıñ ülüşün atasiniş-anasiniş xardaşları saşlagaylar añar dirä, ki Teñri añar saşlıx bergäy. Egär sayaysa, keräk xardaşları anıñ ülüşün bergäylär añar. Egär sayaymasa, anıñ xardaşları keräk anıñ ülüşü bilä saşlagaylar anı anıñ ölüm kününä dirä.

82 kapitula. Bezirgänlik üçün

Egär bir bezirgän birsinä nemä xumaş satsa, da anıñki bezirgän satkan xumaşni [=xumaş] xalp bolgay ya çirik, da bilgıy edi anıñkibik kendiniş buzux xumaşın, da maştagay, ant içkäy, ki igidir, alğın, da aldagay alğan kişini, da ol bezirgän, inanıp añar da maştaganına, algay, da soñra anıñkibik xumaşniş arasına xalp bolgay ya çirik, da anı tanıxlatkay yaxşı kişilər bilä, kimgä ki tiyär inanma; da anıñkibik xalp da çirik xumaşni, ki tapulgay, törä körgüziyir, ki anıñkibik xalp da çirik xumaşni tiyär eyäsinä yänä xaytarma. Bu törä bu türlü saşlanmaş keräk: egär kimesä at ya tuvar xara satkay kimesägä da tutungay añar könülük tibinä, ki nemä naşisliş (102v) yoxtur ol tuvarniş, da soñra alğan kişi özgä türlü tapkan bolsa, bu da ol türlü, neçik aytıptir yaman xumaşlar üçün, ki naşisliş üçün tuvarniş başılmaş keräktir, ança tügöl, ki çirik nemäni xaytagaylar da yaman nemäni, anıñkibik satkan xumaşni yaryudan ögütlänmäş keräktir.

83 kapitula. Hranicaları üçün žarankların

Egär ki xaysi xonşularniş arasına hranicalar bolgay övlär arasına da tüzdä rolälär arasına, da talaşkaylar aralarına, 1-i aytkay, menimdir, da birsi aytkay, seniş tigöl, menimdir, törä anı körgüzmästir, ki anıñkibik iş ant bilä ayırılğay, yoxesä 2 yartın igi könü tanıxlar xoygaylar, ki kimgä inanma bolgay, xaysi yartın ki artıx tanıx bolgay,

A

ki tanixliḡ bergäylär könüsün, ol yanga bolmaḡ keräk ol hranica.

84 kapitula. Xuçlarniḡ

Xaçan ki ketḡoyalar da xartlar ḡoysalar kimesäni baḡuči xuçlarni, ki baḡkaylar miskinlärni, xuçta yatkanlarniḡ baḡkaylar ton-opraḡin, ašin-suvun. A egär ki ol baḡiçi kiši damäh etkäy, da kendinä yaşırgay xuçnuḡ kelišin, da därveşlärni ač saḡlagay, ol borçludir, ki şayavat etkäy miskin-(103r)lär üsnä, ki açliḡ tartmagaylar da miskinlik, törä anı ögütlämäḡ keräk şayavatsız, ayamınca.

85 kapitula. Töräsi üçün vank'larıniḡ

Egär kimesä ulu köktän, ya olturyuçtan ḡanlıḡ, ya rıcer, ya alpovud, ya zolner kelgäylär vank'larıniḡ salasına, da klägäylär turma, da işitkäylär, ki vank'ta dayin igi yer bar turma, da bargaylar vank'ka biryılar bilä, naḡaralar bilä, da çaluçılar bilä, da ḡatın kişilər dä birgä bolgaylar, da vank'niḡ harbeti alarnı andan tiygay, da alarga körklü sözlär bilä sözlägäy, da ḡolgay alardan, ki kendiläriniḡ sayışından tartıngaylar, egär ki harbetniḡ sözün da ḡoltḡasın nemägä tutmagaylar da turgaylar vank'ta, anıḡkibiklär Teḡridän da ari atalardan ḡarışlıdırılar. Xaysi iş ḡorḡuludur işitmä dä. Zera vank' ari atalarniḡdir da alarniḡ yerläridir, anıḡ üçün ḡoygandır, ḡaysi ki borçludirilar ḡolma Teḡridän ḡanlar üçün, da ulu biylär üçün, da barça k'risdânlar üçün. Anıḡ üçün anıḡkibik kişilärgä tiymästir anıḡki ḡilinmaḡ bilä vank'ka kirmä, neçik aytilgandır, yoxsa Teḡriniḡ ḡorḡusu (103v) bilä kirmäḡ keräk, da Teḡridän ḡolmaḡ bilä, da tumluḡ bermä yazıḡlarga boşatliḡ üçün.

86 kapitula. Keraplarniḡ da buzulmaḡi üçün

Egär ki kerap şähärgä yuvuḡ buzulsa, tiyär, kermändän çixip kişilärgä boluşma da ḡutḡarma tirlikni keraptan, ki tas bolmagay teḡizdä. Egär ki ol kermän kişiläri hadirlänip edi esä anıḡkibik igilikni kerapniḡ talama, tiymäs anı etmä: buzulgan kerapniḡ ulu ziyanı biyinä boldu ol kerapniḡ snamaḡi [=sinmaḡi] da batmaḡi. Egär klämäsälär yaḡşı könülüktän [=köñülündän] boluşma, ol tirlikniḡ 10-unçi ülüşün keräk algaylar boluşkan kişilər kendiläriniḡ emgäkläri üçün. Egär ki alarga az körünsä 10-unçi ülüş, keräk 5-inçi ülüşün algaylar da özgäsın ḡaytargaylar eyäsinä, anıḡ üçün ki munuḡki işlär köp yoluxur teḡizdä. Ale ermeni töräsi bilä saḡlanir, ki munuḡkibik ziyandan nemä alinmagay ol boluşmaḡtan.

87 kapitula. Yäni sala olturyuzmaḡ üçün

Egär kimesä yäni sala olturyuzma klägäy yäni tib üsnä, anı bolmas etmä ḡanniḡ erkindän başḡa. Egär anıḡkibik iş olturyuzgan bolsa, alay salaçi-

B

larga körgüzmaḡ keräktirlär yer yiḡövnüḡ himin yasamaga, da soḡr(104r)a salaçılarga övlärinä, da üläşkäylär saban tüzlärin, biçänliklär, da özgä yerlärin, ne ki keräkläri bardir, här 1-i bilgäy, ne üsnä oltturuḡtır. A egär pusta salanı kimesä klägäy el bilä olturyuzma, olturgaylar ol törä bilä da ol ḡiliḡ bilä, ne türlü burun edi.

88 kapitula. Övlärniḡ uzdat bermäḡniḡ

Barça türlü bazar keräk, ki kendiniḡ küçinä bolgay da saḡlangay, egär kimesä satkay ya algay mülklär öbgälärindän ḡalgan. Egär ki ata ya ana anıḡki mülklärni satma klägäylär kimesägä, anıḡkibik satıḡ bolma bolmas, tek bilmäḡi bilä oyullarniḡ, da ḡardaşlarniḡ, da yuvuḡlarniḡ, kimlär ki ḡarankliḡ etkiy edilär. Anıḡkibik satıḡ bolgay keräk anıḡkibik mülklärdä alarniḡ bilmäḡi bilä, da erki bilä, da tanixliḡlari bilä. Egär ki ḡaysi oyul, kendiniḡ atasında bolup, da klägäy satma mülk, anıḡkibik nemäni bolmas satmaga bilmäḡindän da erkindän başḡa da d'ad'ulariniḡ da yuvuḡlarniḡ erkindän başḡa. Egär ki könüsün alarniḡ bilmäḡindän başḡa, da alarniḡ tanixliḡlariḡindän, da sözlärindän başḡa ol igiliklärni, ḡaysi ki yoyari belgilidir, kimesägä (104v) satsa alarniḡ erkindän başḡa, soḡra anıḡ oyullari ya yuvuḡlari bolurlar, kelip, ol algan kişini keri etmägä törä bilä ol mülklärdän. Egär anıḡkibik mülklär yazilgan bolsa keḡaşlari bilä, [da tanixliḡlari bilä], da erklari bilä bu aytilgan kişilärniḡ, da anıḡkibik satmaḡliḡ miskinlik-tän kelgän bolgay, 1 yılga dirä yuvuḡlari bolurlar törä bilä keri etmägä algan kişini. A egär könüsün yaḡşı köñül bilä sattılar esä kendiläriniḡ keräkläri üçün ol mülklärni da toḡtatti esä ol bazar, keräk ki kendiniḡ küçünä ḡalgay. Xaysi bazarniḡ bilinmäḡliḡ bolmaḡ keräk ermeni yaryuçiläriniḡ alnina. Da ol yaryuçiniḡ mühürü tibinä bitik uzdat bergäy satun algan mülklärni toḡtatmaga berilgän bolgay. Neçik bitiklari, alay könülüklari, neçik möhürlari tibinä ḡanlıḡniḡ olturyuçnuḡ berildi barça dżinsniḡ bilmäḡi bilä tügällänmäḡi etärlär, alay oḡ anıḡkibik bitiklär ermeni yaryuçisiniḡ möhürünüḡ tibinä aytilgan işlärni bergän alay oḡ ḡuvatları bardir, anıḡ üçün ki munuḡkibik buyruḡundan da küçündän çixti korolnuḡ olturyuçundan.

◊ Bu buyruḡnuḡ eri bardir ḡoluna ermenilärniḡ, anıḡ üçün ki yaryuçisi alarniḡ voyttir kermänniḡ töräsindän nemeckiy da Marimborknuḡ.

(105r) 89 kapitula. Üläşinmäḡi toyma ḡardaşlarniḡ

Egär ḡardaşlar aralarına atalariniḡ ölümündän soḡra igiliklärin, egär mülklärin, egär özgä nemä, ki üläşingäylär 1 ölcöv tibinä, äväl, ne ki

A

üləşmə başlagaylar yergä bilä, barça iştän burun keräk çardaşlar atasının ölümündän soñra çoymağa dzehezlärin da ülüşlärin kendiläriniñ çatunlariniñ, anıñkibik dzehez da ülüşläriniñ [=ülüşlärin] çatınlariniñ, ne türlü ki keltiriptir här 1-i dzehez atalariniñ dzeheziniñ da analariniñ övindän az mî, köp mî çodžalarına, da çatunlariniñ dzehezlärin kerî çoyup, andan soñra çardaşlar, ne ki çalsa atalarından igiliklär, kendi aralarına ülüş etkäylär 1 tekşi teñ da könülük bilä.

Eğär ki çaysî çardaşlarından üläşmäxtän burun nemä atasiniñ tirlikindän alıp edi esä, anî keräk barça ülüşkä çoygay, här 1-i çardaş üläşingändän soñra kendi ülüşünä eyä bolur, bu türlü törä körgüzüyür.

90 kapitula. Ögütlämäx üçün oyrunu

Törä buyuruyur här 1-i oyrunu oyurluñ nemä bilä belgili törä alnına keltirgänni ögütlägäylär furka bilä.

(105v) 91 kapitula. Töräsi üçün oyruqlariniñ da çaraçılarniñ

Oyrunu da çaraçını kendiläriniñ şınarları bilä yixöv alarnî saçlamas, ale törä alarnî ölüm bilä tas etiyir, anıñ üçün oyru da çaraçılar şınarları bilä kendiläriniñ här kün ölümlü bolgaylar. Alay ox, egär kimesä kişini oyurlagay edi ya çaraçlagiy edi çaraçılıx bilä, çacan Yäñi da Eski Törä ol türlü buyurur, anıñkibik ölüm bilä tas bolgay.

92 kapitula. Xullar üçün, ki yebergäy biyi kendi keräkinä

Çacan biyi yebergäy çulun kendi keräkinä yolga da türlü türlü işlär yoluxur yolda, egär anıñkibik çulga yolda nemä yoluxkiy edi, a çul klämägiy edi barma yolga, a biyi [anı] anıñkibik yolga küç bilä keltirgiy edi, ki bargay, da anıñkibik yoldan p'orcut'ıun yoluxkay çulga, da biyi küç bilä yeberip edi ol yolga, biyi egridir ol işkä. Egär çulu biyiniñ bilmäxindän başça bardı esä ol yolga da anda nemä satamaga yoluxkay, ol iştän biyi egri tigül, a ne ziyanlı.

93 kapitula. Yat kişiniñ çulun kendi keräkinä kimesä yebergäy işkä

Eğär kimesä kişiniñ çulun yebersä (106r) kendi işinä da ol çulga yolda nemä yoluxkay satama, ki tas bolgay, ol çaxta ol, kim ki [anı] yeberdi anıñkibik yergä anıñ biyiniñ erkindän başça, borçludır anıñ çanına. Anıñ üçün törä buyurur, ni 1 kimesä bolmaştır buyruñ etmä özgäniñ çuluna, kimniñ ki kendi çulu bolmasa. Anıñ üçün yaryuçiniñ töräsidir, ki anıñkibik işni başkay, ne türlü çiliş bilä ol çulunıñ [=çulun] anıñkibik yolga ziyanlı yeberip edi, da ne säbaptän anar ölüm yoluxtu.

B

94 kapitula. Yalga tutkan çullarniñ

Eğär kimesä çul yalga tutsa da çul aytkey biyiniñ, yeber meni, keräkimä kendimniñ barıyım, da biyi klämäy anı yebermä ol yolga, a çulu biyiniñ sözünä nemä bermäy da bargay kendi işinä, da anda anar yoluxkay ölüm, anıñkibik işkä biyi egri tigül. Egär anıñki yolga biyi yebersä çulun kendi erki bilä, da özgä kişilər aytkey anar, yebermä ol yolga, da anıñki yebermäxtän yolda nemä p'orcut'ıun yoluxsa, anıñ biyi anıñ üçün egri bolur yaman yoluxmañ üçün çuluna.

95 kapitula. Tuvär çara üçün, ki saçovga kirgäy, da oboraga yapkaylar

(106v) Egär kimesäniñ tuvarı kirgäy saçovga çişniñ ya ävälbaharniñ, ol, kimniñdir saçovlar, çaysî ki tuvar kiriptir, keräkmäştir ne 1 nemä bilä tövmägä ya anı naçis etmä, tek anıñkibik tuvarni kensiniñ oborasına yapkay. Egär anıñkibik saçov eyäsi tuvarni öldürsä, tölämäx keräk. Egär soçraytsa, ya ayaçın [=müñüzün] sindirsa küç bilä, albo çuryuxun keskäy, ya ayaçın aysatsa, yaryuçılar anı başkaylar, yergäsi bilä bilip da igi taräzülägäylär, çaysin ki aytilgan satamalardan ol, kim ki bolgiy edi yaman etüci mununqi işlärden, ol tuvarniñ 4-ünçi ülüşün tölämäx keräk. Egär ki andan burun tuvar eyäsinä ayttılar esä, ki kensiniñ tuvarın yaxşı közät tibinä saçlagay, ki saçovga ziyan etmägäy, da ol tuvarın kensiniñ tiymagay, ol çaxta yaryuçılar anıñkibik işni başmañ keräk tanıxlıxka körä da bilgänlärinä körä.

96 kapitula. Kimesä kimesäniñ atın üčkürtkäy

Eğär kimesä kimesäniñ atın üčkürtkäy tibinä kläp, kläp, ki üsnä olturgan kişini çorçup salgay, da olturgan kişi, yixilip attan, ölgäy, anıñkibik işniñ yaryusu özgä türlü bolmas bolma, tek alay, neçik öldürgän kişiniñ (107r) başı üçün. Neçik törä buyursa yazılğan, ol, kim ki üčkürttü atnı da säbäp boldu satamaga, töläär başın çardaşlarına da yuvuxlarına. Da ol yixilğan attan tiri çalsa, da egär naçis bolsa çaysî buyumunda teniniñ, ol çaxta ol, kim ki ürküttü atnı, tölägäy hakimlikin da çarçdžin, egär ki gälägdän dä etti esä, anıñkibik törä bolmañ keräk. Egär ki at kendi kişiniñ seziklikindän ürkäy da üsnä olturgan kişini salsa da salğan kişi ölgäy ya naçis bolgay, anıñ üçün ne 1 kimesä ne 1 söz kötürmä da ziyan borçlu bolmas, anıñ üçün ki atlar köp ürkäk bolur da köp çilişları bardır, egär ki çaysî çiliş bilä yoluxkiy edi, neçik munda yazılıptır, törä yoluxkan işkä körä ol, ne ki bolsa törä bilä könülük, anı buyurgay.

A

97 kapitula. Kimesä kişi öldürgäy könüsün albo satamadan

Kişi öldürməx kläminčä mununqi xilix bilä bolur: egär kimesä otun çapkanda balta bilä, da balta tüşkiy edi sapından da kişi öldürgäy, kimni dä bolsa, albo kimesä taş bilä ya ayaç bilä atsa, dayın egär kimesä yemişli teräk üsnä (107v) ayaç bilä atsa ya taş bilä da kişini öldürgäy, ya usta şegertin öldürgäy körminčä, ya ata oylun, ya biy çulun, ya bikä çuluxçisın, ya çardaş çardaşni, ya 1 kimsä özgäni klämiyin öldürgäy, ya ne türlü iş bilä aytilgan, ya atlar arabani alıp çačkanda tıyma bolmasa da kişini öldürsə, ya kiyikkä çixkanda kiyikçilär ox atkaylar kiyikkä ormanda ya tüzda ol sayış bilä, ki kiyikni urgay, da ol ox [ki] kiyikni üsnä atıldı, da kişi öldürgäy, anıñkibik öldürməx kişini klämiyin ol öldürməxlärdir.

A kläp öldürməx könüsün bu türlüdir, ki yügürgäy 1-i biriniñ artından, ki anı kläp öldürgäy, da ol, anı çuvuyur, çaytıp, ol anı öldürgäy, ol, ki anı çuvıy edi, yänäci salaçılar [=çaraççılar] da soyuçılar, ki klägäylär öldürməgä yolçunnu da yügürgän kişini emin, da alar, ayap tamaçlarıñ, çaysın ki çaraççılardır [=çaraççılar] öldürmə klädi, çaytıp, ol çaraççılarnı urgaylar [=öldürgäylär], ya 1 kimesä çerüvdä bolgay, kendiniñ duşmanın üvdägi anda tapup, öldürgäy könlü bilä, ya 1 kimesä kläp keçä kimesäniñ yolun algay anı öldürməx üçün, ya yaman çatın kläp kendiniñ çodžasın otalayay, ya kimesä kimesäni paçilliktän otalayay da öldürgäy. Mun(108r)uñkibik säbäplär bilä aytilgan bolur öldürməxliş sayıştan kläp, alay, neçik xilix bilä etilgän bolgay. Egär kimesä er kişini ya çatın kişini aytilgan xilix bilä öldürgäy, yazılğan törä bilä anıñ başın tölämäx keräk.

98 kapitula. İşlär üçün, ki salada bolur

Egär kimesä rikadan, çaysı ki salada bariyir, da kimesä yol etkäy suvga kensi baççasına suvarmaç üçün, da ol suvnu kendiniñ keltirmäxindän baçmagay, da anıñ baçmamaxından suv çonşusuna ziyan etkäy, da anıñkibik suvnu, ki keltirmäxindän çonşusuna anlatmagay, anıñkibik ziyannı ol kişi tölämäx keräk, ki suvnu keltirip edi. Kimlər ki töziyirlar anıñkibik aytilgan ziyannı, xilix bilä keräk ki kişilär bilä anı tanıçlatkaylar da belgili etkäylär törä yanına, keräk tölägäy bolgan ziyanlarıñ anıñ.

99 kapitula. Biliksiz hakimlər üçün

Yıy yoluxur kişilär bermä hakimlikkə, anıñ üçün adžämilitkän ya övränmämäxindän hakimniñ, ya biliksiz bermäxindän hakimlikni kişini öldürgäy, yaçot öç çoyup, yaçot adžämilikindän ya-

B

man hakimlik berirlär kişigä, ya hakim şagertin tügäl övrätməgän çastaga yebergäy, da anıñki säbäptän kişi ölgäy, başı tölänməx keräk yazılğan törägä körä. Aytilgan mahanalar ölgän kişiniñ hakim (108v) da şegert borçlu bolurlar ol kişiniñ başın tölämä. Egär çasta kişi klämäsä kendiniñ hakiminiñ sözün işitmä da anıñkibik çasta ölgäy, hakim anda egri dügül.

100 kapitula. Kimesä ki küç bilä yebergän bolgay çayda esä, kendi erki bilä barmagay

Egär kimesä kimesäni küç bilä işkä yebersä kendi erkindän başça, yemişli teräk üsnä minmä da ol teräktän yemiş silkmä, albo aχın suv ötläş barma ol klämägän kişigä, ya aytkay at üsnä ol-turmaga övränməgän kişigä, neukiñ, da anıñkibik yoluxkan işlärda ki açar ölüm kelgäy, kimni ki küç bilä yeberdilär, anıñkibikkä, kim ki säbäp bolur, borçlu bolur başın, anıñkibik kimsäni oxşaşsız işkä klämägängä keltirdi anı anıñkibik satamaga.

101 kapitula. İşçilär üçün yalga tutkan ne işkä dä bolsa

Çačan ki işçilärni sözlärlär ne işkä dä bolsa siñarları bilä işlämägä, da anıñkibik işçilärdän biri eksik işlägäy birsindän, törä yanına keräk aytkaylar, çaysı ki artıx işlägäy aralarına, açar artıx tölämäx keräk işinä körä anıñ, a kim eksik işläptir, eksik iş bahası algay.

102 kapitula. Törəsi pastuxlarınñ

Çačan ki pastuxlar yalga kirir(109r)lär küt-mägä barça türlü džinsın tuvar çaradan, džanavarlar džäht bilä küt-mäx keräk da igi közätmäx keräk, ki bolmagay ziyan kiyiktän tuvar çaraga çeredada. Da pastuxnuñ yaman küt-mäxindän yoluxkiñ edi egär yoluxmaganına kütüçiniñ dä ziyan bolgiy edi, pastux tölämäx keräk anıñkibik ziyannı. Egär pastuxnuñ vaçtına ol ziyan yoluxsa da küçü etmägäy ol satamanı kerä etmägä, keräk eyäsın keltirgäy, kimgä ki ziyan boluptir, ol yerdä. Egär çaysı tuvar çeredadan säbäpindän pastuxnuñ tas bolgay, keräk kendi tölägäy. Egär kendi kütüçidän ziyan bolsa ayaç bilä urmaçtan, ya taş bilä, ya nemä bilä atmaçtan naçis etkiy edi ya öldürgiy edi, ziyanın tölämäx keräk. Egär tuvar çara 1-i birin öldürsə, anıñkibik işni törä ayırmaç keräk kensi-niñ kücü bilä.

103 kapitula. Kim ki nemä bersä yixövgä

Egär kimesä nemä bergäy yixövgä yaxşı köñıldän — borlalix, ya öv, ya tiyirmän, ya saban eri, ya muñar körä özgä nemä, çaysı yixövgä nemä bersälär, da ol yixöv çismätsizlixindän ya özgä nemä satamadan küygäy, egär kermändä bolsa ya salada (109v) anıñkibik yixöv, ol çayta anıñkibik

A

igiliktän, ki berilip edi yixövgä, aḫpašniḡ bilmäxi bilä ol kelišlärni yiygaylar da anıḡkibik kelišlär-dän yixövnü yasagaylar. [Egär ol yixövnü burungi yerinä yasama bolmasalar], anıḡ üçün ki ol kiši-lär, yixövnüḡ žoyovurtu, ki ol yixövgä baḫarlar edi, ol kišilər özgä yarı bargiy edilär turmaga, äybät, keräk yixöv yasalgay ol aytilgan čiyišlarından, ḫaysi ki ol yixövgä berilgändir. Da keräk ḫabul bol-gay aḫpaš da bilmäxi bilä erkinä bergäy.

104 kapitula. Töräsi kebitčilärniḡ da bezirgânların

Bezirgânlar da kebitčilər könü etüci bezirgân-liklärin kendiläriniḡ alay tepränmäx keräktirlär da borčludirlar, ne türlü ḫanlıḡ olturyuč ne türlü taptı da ḫoydu kendiniḡ, alay kermändä, nečik kermänčixlärä, da barča yollarda.

Eḡ burun baḫmaḫ keräk, nečiktir täräzülär, nečiktir funtlar, nečiktir ḫarılar da ölcünmäxi bar-ča türlü ḫumašniḡ, ki bolgaylar könü da tügäl işlä-ri bezirgânlikniḡ, bu türlü ḫoyulmaḫ keräk, nečik vaḫtına körä kötürülür da enär, da, ḫoyup anıḡ üs-tünä közät, dżäht bilä baḫkaylar (110r) [da közät-käylär], ki heč kimesägä aytilgan işlärä egirlik bolmaga.

Egär kimesä tapulgan bolgay, ḫaysi ki aytil-gan täräzüdä, ḫarıda, funtta, ölcümäxlärä da ḫarı-lamaḫta egirlik kimesägä ya oyurlux [etkây, ol čaḫta 1 iş üçün, aytilgan egirlik üçün ya oyurlux] etkäni bilä, 4 kez tölämäx keräk ol egirlik etüci, dayı da hörmätsiz ḫalmaḫ keräk, ki özgälärgä ori-nag bolgay, munuḡki inamli işlär etilmädi.

Egär ki kimesä yašırın sḡg ya flı ḫaḫsa da ani sezgäylär, anıḡkibik ḫaḫuçi sḡg ya flı keräk 2 ḫo-lun keskäylär yaḡılğanniḡ.

Da tamyačılarga törä buyuruyur, ki bezirgân-lardan algaylar tamyanı şayavat bilä, ki alar ayır-sınmagaylar. Da ḫaysi ki kermändä bezirgân kel-sä, bezirgânlikin bašarıp, anda tamyasın tölämäx keräk, a yolda tamya bermä törä buyurmastir. Ya-saḫ, ne tamya bolmas ḫoyulmaga özgä kimesädän, tek ḫanlardan da keḡäšindän. Egär ḫaysi biylär tamya tutsalar, özgä türlü ḫılıḫ bilä tamyanı alma bolmaslar, tek alay, nečik ḫanlıḫtan ḫoyulgandır.

Dayı da törä körgüzüyür ölcüḡgan işlär da adämilärniḡ barçasiniḡ tirliki da keräki yemäxi-dä, ičmäxinä keräki alay keräk ḫoyulgay, ne türlü yili keltirsä, aylanır barča işlär, da bu bolmaḫ ke-räk küč(110v)ündän ḫoyulganniḡ kn'azalärniḡ, ḫaysi buyruḫlarıni aytilgan ḫoyuptirlar, här 1-i saḫlamaḫ da gvalttan bašḫa tutmaḫ keräk, nečik ḫodža, alay miskin, a ne 1 bezirgân ḫarşı bolmagay aytilgan işlärgä, kendi erki bilä nemä ḫoymaga, a

B

ne nemä etmägä bolmastir, ne türlü aytilgan ḫo-yuluptir.

◇ Bu yergä anlanmaḫ keräk da saḫlanmaḫ ke-räk baḫmaḫlarından voyvodalarınḡ, ḫaysi ki baḫuçi-lardir, ki könü bolgaylar ölcövlär, da anıḡki täräzü-lärä, ol ölcünmäxlärä ḫoyiyirlar, da ḫaysi tapulgay ermeni işlärä oyrunuḡ, da ḫot [=yaḫot] ki ḫaḫkay sḡg, töräsi bilä kermänniḡ da Marimborknuḡ, ḫaysi-na ki yaḡılğanlarınḡ işlärä ermenilər beringandır, ögütlänmäx keräk. A ne ki tamya almaḫ yolda aytiyir bu yergä, anlanmaḫ keräk: egär ki ḫanniḡ komaraları ya tamya, alınmaḫ yolda peremta bolgay.

105 kapitula. Töräsi barča pešäkârlärniḡ

Barča pešäkârlarga aytiliyir, ḫaysi ki aliyyirlar iş barçası birgä ya bašḫa bašḫa, sözläšip yalin işi üçün. Egär ki pešäkâr könlüčä eyäsinä işlämäsä ya ol işni, kim ki beriptir, buzsa, törä buyurur, ki ol pešäkâr ek(111r)inči ol işni yasamaḫ keräk ol yal üsnä. Egär ki 2-inči klämägäy yasamaga, törä-či üsnä yatıptir anıḡkibik işni baḫma, ki ziyaniḡ yaman işniḡ üsnä sayışlagaylar ol burun sözläḡan yali üsnä. Egär ki ḫaysi pešäkâr ol iştän, oyru ki-bik, nemäni alıp esä, 1-inä 4 tölämäx keräk. Egär ki ḫaysi işni anar bergandır yasamaga da ne türlü iş bilä tas etsä, ol tas bolgan nemäni, negä ki tiysä, keräk tölägäy. Egär ki pešäkâr çekmäni ya anar körä özgä nemäni, anar bergän işni uzaḫ tutkay, da anı küyä buzgay ya čičḫan yegäy, anıḡkibik iş-tän ziyanni pešäkâr keräk tölägäy barča. Egär anıḡkibik nemäni pešäkâr, alıp, tusnaḫ ḫoygay, ol sahat oḫ borčludir čixarmaga. Egär anıḡkibik işlär pešäkârlarda säbäpindän paḫillikniḡ otka küygäy edi, pešäkâr ziyansız ḫalıir. Egär ol pešäkârniḡ sä-bäpindän kül ḫaytsa ol iş, ziyaniḡ pešäkâr tölägäy.

◇ Egär ol pešäkâr ermeni, anar işin işlämä bergäy, oyurlux nemä bilä aş suv etkây, kermän-niḡ töräsi bilä da Marimborknuḡ törälänmäx ke-räk, egär oyurlux iştä esä ermeni kermän töräsinä nemeckiy beriliptir.

106 kapitula. Pešäkârlar üçün, ki işlägäylär biyiniḡ sayiti bilä

(111v) Pešäkârlar, işlövüci sayiti bilä pešäniḡ kendi biyläriniḡ, nemä sayit bilä biyiniḡ işiniḡ ara-sına sinixliḫ bolgiy edi, ol ziyan biyiniḡ bolmaḫ ke-räk. Egär ki ol sayit bilä biyiniḡ pešäkâr kensiniḡ işin işlägäy edi da anıḡkibik sayitni buzgay edi, keräk tölägäy biyiniḡ ziyaniḡ.

A kensiniḡ biyiniḡ etmäḡaninä egär pešäkâr ḫaysi sayitin yalga algay edi işlämägä kensiniḡ bašḫa işin da ol sayit iştä buzulgiy edi, biyiniḡ bo-lur ziyan, anıḡ säbäpindä, ki ol yalga tutkan tölär yalin kendiniḡ biyiniḡ.

A

107 kapitula. Tapunmaḡ üçün çerüvdä igilik

Kimesä, çerüvdä bolup, egär nemä tapunsa igilik, anıñkibik igilikni ol, kimsä ki tapsa, bolur kensi erkinçä etmä, kimesägä anıñkibik igilikni çaytarmınça, anıñ üçün ki törä çerüvnün çanlardan da kn'azatalardan başça boşatmaḡ bilä bayışlanıptır, çaçan k'ahana töräsi dä anı aytıyır, ki anıñkibik igilikläri bolurlar mustlar etmä, anıñ üçün ki igilikläer aytilgan çiliḡ bilä tapkan oḡşatmastır oyurluxka ya talanga.

108 kapitula. Eski borçlar üçün

(112r) Borç üçün 30 yılga dirä tep-tekturganın, ki ol borçnu törä bilä izdämägän, keräk tep-tekturgay meñilik. Ya egär ki ol vaḡtların arasına anıñkibik borç üçün kimesä kensiniñ borçlusun aḡıy edi da anıñ üsnä yaḡşı tanıḡlıḡı bolḡıy edi inangan kişiniñ, ya andan çalğanların ol borçlunu ya çalğanlarından bolurlar, baḡmıyın anıñkibik köptängini, (borçun>) borç üçün törägä tartmaga da aḡmaga. Da egär anıñkibik borçta tusnaḡ berilgän bolsa ol inangan kişidä, andan alingan bolgay, da 30 yıldan soñra anıñkibik tusnaḡ izdämägän törä bilä da anıñkibik tusnaḡ çoygan özgäğä çalır ol kişiniñ çatına meñilikkä da andan çalğanlarga.

109 kapitula. Anıñ üçün, kimesä nemä satun alğay da anıñ üsnä beh bergäy satkan kişigä

Egär kimesä tirlik satun alğay barça nemädän türlü türlü, da satıḡ etkäy edi anı, da 1 ülüşün anıñ üsnä bergiy edi satuçığa, da satuçı aluçığa inangıy edi çalğan sumanı, törä buyurur anıñkibik igilikni, kimgä ki satıptır, ne 1 kimesägä özgäğä satma (112v) bolmas, keräk ol bazarnı ol toḡtat-kay, kim ki alıptır burun. Egär ki aluçı kensi erki bilä bazarnı boşatsa, ol alğan nemäni, ol çayta ol säbäptän bolur ol igilikni özgäğä satma. Evet ki tanıḡlıḡ tibiñä, ki ol burungi aluçı aḡar erk berdi.

110 kapitula. Bezirgänniñ nemä satun almaḡı üçün, da satkan kişi klägäy ol tirlikni tiyma

Egär kimesä, tirlik satun alıp, ne türlü dä bolsa, da bergäy 1 ülüş sḡg, da soñra, sayış etip, klämägäy bazarnı tutma, anıñkibik bazarnı özgä tür-lü sindirma bolmastır, kim bazarnı tutmasa, 2 an-ça çaytargay behin, ne ki alıptır, a ol, kim ki satun aldı igilikni, egär ki klämägäy ol bazarnı tutmaga, ne ki beh beriptir, anı tas etär.

111 kapitula. Sḡg bermä tusnaḡ üsnä

Egär ki kimesä kimesädän tusnaḡ üsnä sḡg alsa, da etkäy birgäsinä belgili kün, da kününä tusnaḡın tölöv aşıra çıxarmagay, egär ol çoygan künnü aşırgay, a ol tusnaḡ çoygan kişi tusnaḡını, sḡg da çıxarmasa, törä körgüziyir anıñkibik tus-

B

naḡ çoyuçığa, keräk anı aḡgay 1 dä, 2 dä, 3 dä, ki kensiniñ tusnaḡın çıxargay da sḡgın töl(113r)ägäy. A egär klämäsä tölämä, ol çayta ol, kimniñ çatına tusnaḡtır, keltirip aḡar 2 tanıḡ, anıñkibik tusnaḡını bolur satma. A egär ol tusnaḡını dayın artıḡına satkiy edi, ne ki kensi beriptir, da tanıḡlarga belgili etkiy edi, ol satuçı tusnaḡını bolur borçlu aḡar, kim tusnaḡ çoyuptır, ne ki artıḡına sattı, eyäsinä çaytargay, kim ki tusnaḡ çoyup edi.

112 kapitula. Kimesä kimesägä ayt-kay nemä bermä

Egär kimesä ermeni çaysı iştä dä bolsa işni algıy edi tüz-mägä da yasamaga, ki anı sözlägiy edi anıñ çuluḡu üçün, [da ol, kim ki anı sözläsä, anıñki çulluḡ üçün], ki iş başargay, tutunur aḡar tügällä-mägä, ol çayta anıñkibik iş eyäsi, başarsa işin anıñ köñlüçä, kim aḡar sımarlaptır, çulluḡun tügällä-gäy aḡar aytkanına körä, ol iş eyäsinä emgäki üçün. A egär anıñkibik işni başarmadı esä da em-gängäy dä, ol çayta kim ki yalga tutup edi, keräk anıñ bilä işin yasagay anıñ emgäkinä körä.

113 kapitula. Oylu, ki atasiniñ bilmäçindän başça borç etkäy

Egär çaysı atanıñ bolgay oylu ya çizi, da çaysı alardan atasına bildirmägäy da anıñ erkin(113v)-dän başça etkiy edi nemä borç, da ölgıy edi ya çaçkiy edi yat uluska, borçun tölämiyin, törä körgüziyir, anıñkibik borçnu ni atası, ni anası, ni çardaşları borçlu tügüllär tölämägä, tek ol, kim ki borç etiptir, andan özgä ne 1-i dä borçlu tigül, a ziyanın tölämägän borçnuñ anıñ bolmaḡ keräk, kim ki borç etiptir. Da munu alay ayırıp, egär atasiniñ tirliki vaḡtına anıñkibik borç etkän bolsa, da atası tirliki vaḡtına aḡar nemä çıxarmagan bolsa edi, ne atası, ni çardaşları borçlu tügüllär ol borçnu tölämä. A egär ki atasiniñ ölümündän soñra algıy edi atasiniñ ya anasınıñ ülüşün, kendi payın da, töläminçä ol borçnu, ölgıy edi, ol çayta anıñkibik borç, kim ki inanıp edi, bolur anıñ ülüşü üsnä izdämägä, egär ki mülklär dä bolsa, keräk, ki bolgay ülüşü mülklärdän, anıñ ülüşünä tüşkän, er ya çiz çardaşların ülüşü üsnä dügül, bot [=bo] alar borçlu dügüllär.

114 kapitula. Xonaḡlar, ki çonaḡ övlärdä çumaş çoygay

Çaçan çonaḡ kelsä çumaş bilä çonaḡ övinä da storoz tutsa ol çumaşka, da ol közät kötürğäy üsnä, ki igi közätkäy (114r) ol çumaşnı, da anıñ közätmäçindän ziyan bolgay çumaşka, ne türlü iş bilä dä boldu esä, anıñkibik ziyanı közätüçi tölä-mäḡ keräk. Egär közättän başça çonaḡ çumaşın öv eyäsinä sımarmadı baḡmaga da kimesägä közät-mä bermädi, kendinä yamanlasın, da ziyanları da

A

kendiniñ bolmaḡ keräk, özgä türlü işlärniñ yoluḡ-maḡından başḡa, ki nemä säbäpi bolmagay öv eyäsinin ya közätin.

115 kapitula. Öksüzlärniñ

Egär ki atasiniñ ölümündän soñra ḡalgaylar kiçi oylanlar da bolgay atasiniñ-anasiniñ borçu tölämägän, ol čaḡta borč eyäläri [bolmastirlar] öksüzlärdän almaga, ne bittirmägä anginča, ki ol oylanlar yilların algaylar, da, äybät, barča igilikläri ol öksüzlärniñ, yaşların alminča, kläsä bolgay öv, ya saban tüzü, ya bu işlärgä körä nemä, anıñkibik övni ya sabannı bolurlar ḡartlar yalga bermä da yalların yığaylar anginča, ki oylanlar esäygäylär yaşlarına, budur barča er atası bolmaḡ keräk 20 yaşına dirä hokeparclar ḡoluna, a ḡızoylan tarbiyatı anginča, ki ergä bargay, ḡaysı er bolgay eyä da hokeparc, a ol kendi (110v) eyäsi bilä kendiniñ tirlikin, ne kläsä, anı etär.

116 kapitula. Žaranglıḡ üsnä atadan ḡalğan igilik üçün

Egär kimgä Teñriniñ buyruḡu bolsa, ösyät etmiyin, da ḡalğan [=ḡalgay] kensindän soñra oyulḡızı, ol čaḡta ḡalğan igilikni atasından anasından teñ üläşmäḡ keräk. A egär ösyät etsä, da igilikni er oyullarına čıḡargay, da egär tirliki vaytına ergä berdi esä ḡızların, da er oyullarına artıḡ klägäy edi bermä, ne ki ḡızlarına, ol anıñ erkinädir. A egär kimesäniñ er oyulları bolmasa, ol čaḡta ḡızoylanlar atadan anadan ḡalğan barča igilikkä eyä bolur. Kimesä ölgäy, da oyulḡızı bolmasa, da ḡardaşları bolgay, ya ḡardaşınıñ oylanı, alarga ḡalır ol igilik. A egär ki ḡardaşı ya ḡardaşı oyul bolmagay, ol čaḡta ḡız ḡardaşı ya ḡız ḡardaşınıñ oylanı bolgay yuvuḡ. A kimesä bolsa oyulsuz ḡızsız, da 4-ünči kindikkä dirä bolgay yovuḡ, da anı bilgäylär, ki könüsün, ki žaranklıḡ etmägä, ne türlü ki törä körgüzüyür, žaranklıḡ etkäylär anıñ igilikinä oyulsız ḡızsızniñ anıñkibik iskä, da ol yuvuḡluḡta ol bolur yuvuḡ.

117 kapitula. Adamnıñ ḡanı üçün, ki tölämä bolmas

(115r) Egär kimesä adamnıñ küç bilä da kendi erki bilä ḡanın tökkäy, ne bahası bar, ne tölövü ḡan bahasınıñ, anıñ üçün ki Teñri yaratıptır adämini kendinä oḡsaş, a adämini kimesä bolmastır ölüdän turuzma, tek Teñri. Xan bahası tölädi Jovsep'niñ da soñra Biyimizniñ Jisus K'risdosnuñ, barča dün-yânı yaratkannıñ, oḡsaş da könü anı sayınma, ki Jovsep'ni ḡardaşları sattılar 20 pin'azga, da Biyimiz K'risdosnu Juta sattı džuhutlarga 30 pin'azga, anıñ üçün ki bu tölövlär arzani tigül edilär, yaman da yaramas. Aḡırı törägä da könülökkä yatıptır, egär kimesä ermeni öldürsä, başı üçün tölämäḡ keräk 365

B

fli, da munuñkibik säbäp üçün oḡsatıptirlar esläri bilä, ne türlü ki adämidä 365 boyum bar, da alay oḡ yıldı 365 kündir, anıñ üçün munuñkibik iti buyruḡ ḡoyuptirlar törädä, ki adam öldürmäḡ bolmagay, ki bolgay iti ḡorḡu, tartınmaḡlıḡ anıñkibik istän, ki hər 1-i ḡorḡusuz da emin tirilgäylär.

◊ Bu buyruḡnuñ yeri bar, ermeni ermenini öldürsä. Egär ki özgä džins ermeni öldürsä [ya ermeni özgä džinsni öldürsä], ol čaḡta kermänniñ (115v) töräsi bilä pospolitıy, ḡaysında olturıptır, ya ḡanlıḡ törä bilä ögütlängäylär.

118 kapitula. Xanga almaḡ üçün törädän

Törä bilä könüsün aytkandır, egär kimesä törädä dävinin arasına yoluḡkiy edi, ki sayıngıy edi töräçiniñ aytkanından, voyttan ya ermeniniñ ḡartlarından yaryusuna ermeniniñ, ḡatına artikullarnıñ da yoluḡkan işlärdä sayıngay, ki egirlik ettilär ya ayırlıḡ etiylär, da ol sayınmaḡtan algay ḡanga, anı etmä bolur, ki algay ḡanga, yoḡsa özgä yergä dügül. Korol anıñ biyliki yazılğan töräläri yanına ermenilärniñ ayılğan kişi almaḡına ḡanga keräk ki tapkay da ayırgay anıñ biyliki. Da barča ermenigä erk bardır törädän ḡanga almaga, alay ḡodḡaga, neçik mis-kingä, anıñ üçün ki ermenilər kn'azatalardan ötläş, [yoḡsa kermänlärdän ötläş] dügül privilegevaniydirlar, [dayın da artıḡ privilegevaniydirlar] korolnuñ olturuçundan, da ḡanlıḡ olturuçka ilgäri törädä kendiläriniñ privilealari yanına beringändirlär, a özgä heç kimesägä, da alay oḡ kimlärgä [=kim alarga] berdi törä, tek kendi, özgä kimesä [tügül], törälärin etsär yergäsi bilä toyrı könülük bilä.

(116r) 119 kapitula. Yaryuçi üçün, ki biri birindän başḡa yaryu etmägäylär

Här 1-i töräçisi ermeniniñ, işitip gileyin 1 yandan, keräkmäs ol işniñ yaryusun etmägä, tek 1 [=2] yartın kelgäylär yaryunuñ alnına. A ḡaysı yannıñ artıḡ tanıḡları bolgay könü, töräçi, işitip alardan gileni da džüapın, da skazat etkäy aralarına, ne türlü tiyär törä yanına, ol aytkay aralarına, kimlər töräläşiyirlär. Xaysı ki tanıḡlıḡ istä bolmaḡ keräktir 3 tanıḡ ötläş könü.

120 kapitula. Töräsi üçün ermeniniñ

Könülük bu türlü körgüziyir da belgili törä yanına barçasına bolmaḡ keräk, ki kendi yaryuçi ne 1 dävinin yaryusun etmä bolmastır, bolup kendi yalyız, ale kendiniñ töräsinä ermeniniñ bolgay 12 tanlangan igi ḡartlar, ki ermeni töräsin igi bilgäylär. Egär 12 bolmasa, bolgay 6-8, egär 6 bolmasa, bolsun 4. Bu türlü ḡılıḡ bilä etilgäy törä, özgä türlü dügül, a ne bir yaryuçi övrätmägä bolmastır, ḡaysı ki töräsin kendi etsär, ol kensi bolur edi podizdireni belgili. (На полях: Övrätkän sendḡa podežranıy).

A

121 kapitula. Kim ki töräni hörmätlämäsä

(116v) Egär ki kimesä töräni hörmätlämäsä sayıt bilä ya söz bilä ermeniniñ, ol çayta anıñkibikni ögütlämäx keräk törä bilä, yañılğanına körä, anıñ üçün ki bilmäx keräktirlär, [törägä] anıñ üçün kelmästirlär, ki çalaba etkäylär, yoçesä här 1-i keräk izdägäy sekinlik bilä da hörmät bilä könlükün kensiniñ. Xaçan 1 yan gile etsä da dżuap bersä, 1-si yan keräk işitkäy da sözün üzmägäy anıñ, kim gile etiyir. Gileyinä körä da dżuapına körä töräçi buyurgan buyurgay, neniñ üsnä toxtar uçu işniñ, ne türlü ki alnına stronalar töräläştirlär, bolgay učka çıxmaga. A barça yaryuçiniñ küçünüñ kücü bar ögütlämägä barça yañılğanlarnı yaryuda, ne türlü yañılğanına körä, budur olturyuzmaç bilä da dżurum bilä.

122 kapitula. Kimni ki voytka ündägäylär, da barmagay

Kimni dä ki ündägäylär voytka nişan bilä ermenilärniñ, da turmagay, 3 kez ündälgän bolgay. Nemägä tutmiyın, da turmagay alnına, burungidä çalır voytka 6 sß, ekinçi turmasa, 12 sß tüşär voytka, 3-üncü ündämäxtä turmasa, 12 sßg dżurum çalır da olturmaç ta. Alay (117r) keräk uzaç zindanda olturgay, ki yükkä alğaylar yaçşı kişilär, ki dostoyat etkäy törägä da törä etkän işlärğä, da ol yükcügä ol kişi bilä birgä, kim üçün ki yük kiriptir, keräk alarga kün berilgäy törägä körä 3 haftaga dirä, ki turyuzgay ermeni töräsinin alnına könlümä da dżuap bermä, ne iş üçün dä anı egri tut-salar. Egär ki kimesä törägä ündälgän bolsa, 3 kezgä diyin, heç körüp, turmasa, här ündälmäxtä 12 sßg çalır voytka da ermeni çartlarına da tüşär işindä ol utturgan kişi, mülk mi, sßg mi, töräniñ kücü bilä berilgäy anar. Kim ki anıñki çilix bilä anar çarşı törä bilä yetti, asrı da bolur anar çumaş bilä tölov etmä, çaçan işinä tüştü utkan kişigä, egär övi bolmasa, ya sßgi, ya çumaşı, ol çayta anar tölovğä kün berilmäx keräktir artikullarga körä yoyarı yazılğan, da alay ox çonayka da 4-üncü kün-gä dirä, anıñ bilä, kim ki anar egridir albo borçludır, tügäl törä voyt bilä ermeni çartları bilä bolmaç keräk, barça türlü egirliktä tügällämä barça işni törä bilä bolgan alay etmäx keräk, neçik yoyarı yazılıptır, (117v) a anıñkibik tügällänmäx könlümäx keräk bolganı törä bilä, a ol törä, çaysi ki törädä utturgan kişi da beriniptir.

123 kapitula. Xatun kişini kim dä ki ündäsä törägä

Egär ki çaysi çatun ki törägä ündälgän bolgay, çodžası ya yuvuç çardaşları töräniñ alnına zastupit etmäğä bolur, da anıñ işlärin keçirmägä,

B

utmaga ya tas etmäğä işlärin, ki bolgay yaçşı da yollu çuvatı, çaysi ki inamına beringäy edi beklili törä alnına, a anıñkibik işlärä ustatlıx da hillä bolmagay, töräçilär keräk körgäylär, ki kimlär yuvuç bolma kliyirlär, da klägiy edi çatunnuñ işinä turmaga, da anıñ işin utmaga, [ya utturmaga], ol kişi yüz dä yüz çatın bilä keräk yetkiryäy yuvuç-luxun, ki bilikli bolgay törä alnına, ki ol anıñ yovuçudur, a egär anıñkibik işni yetkiryän bolsa alda-maç bilä, çaysi çatun tüşkiy edi kensi işinä, anıñkibik ol aldamaç ayılğan iştä dä egri bolmagay, anar ziyan etmäs.

124 kapitula. Belgili etilmäxi ant içmäxi

(118r) Töräsi ermeniniñ yazılğan bulay buyuruyur, egär çaysi kişi ermeni töräsi bilä ki keltir-giy edi antka ten sartın, ol çayta ol ermeni ne 1 ta-nıx bilä yetmägän, çaysi iştä dä bolsa, kläsä ulu, kläsä kiçi bolsun, tek kensi ant içkäy, da ant könu-sün yıçövdä bolmaç keräk surp çaç üsnä, a özgä yerdä dügül. Ki voyt ta anda bolgay ol ermenilär bilä, çaysi ki birgäsinä oltururlar törädä, çaçan vaçt bolsa, 2 barmaxın çoyma surp çaç üsnä. Ol ki-şi, kim ki ant içtiriyr, keräk 3 kez suv toldurgay çoluna, andan soñra ol kişi ant içkäy törä yanına. Alay ox ölü kişidän soñra, egär ki kimsä kimesäni obvinit etkäy, ol kişi, kimni ki obvinit ettilär, ol çilix bilä yoyarı ayılğan antın kendi etkäy, barça ta-nıxlardan başça könlür.

Xaysi barça da här birin başça iştan, alay, ne-çik barça tüzgän, da tügällängän, da yasalgan, emin da bek klärbiz tutmaga, belgili bizim klägä-nimizdän, da sayışimizdan, da erki bilä bizim ke-ğäşimizniñ, 2 türlü keğäşniñ bulay berkitip (118v) da saylama klädiç, sayış ettiç, çuvatlatıyırbiz da berkitiyirbiz, ne türlü ki bu vaçtka dirä tutulğan edi. Da çilixi bilä alğay edi, budur, egär ermeni bolsa povod törägä, izdämäx keräk anı anıñ töräsi-nä, çaysi ki törädä olturuptır. A egär ermeni ün-dälgän bolgay ya egri bolgiy edi, töräläri yanına ayılğan ermenilärniñ vuyttan ötläş kermänniñ Kamenecniñ çartları bilä ermenilärniñ töräsi bolmaç keräk, 4 artikuldan başça özgä bizim bitiklä-rimizdä yazılğan, çaysında ki bu ermenilär İlöv-nuñ da ündälgändirlär töräsinä kermänniñ Mal-borknuñ, beriyirbiz da beriniyirbiz. A ne ki könu-sün bu 4 artikuldan yoyarı töräsi bilä kendiläriniñ ermenilärniñ törälängäylär, çaysi alarnı alay çal-dırıyirbiz da saylama klärbiz, neçik bu vaçtka dirä tutarlar edi da tirilirlär edi bu töräni. Xaysi ki barça da başça işlar üçün könu da tanıxlı ayılğan işlar möhürümüzni bizim bugünki işlar üsnä asıl-gan boldu. Da berildi Petrikovda seymdä barçası

A

bilä šapatkün, yuvux yışkunnüñ alnina Adenahas-niñ Paregentanina [=Pargendak'ina].

(119r) K'risdosnuñ toyğanından 1519-una, xanlıxımızga bizim 13-ünçü yılina. Ermenilər t'vsi-na 969-da.

Berildi törälär Zigmunt xandan. Anda edilär anıñ xatına K'risdostan bolgan aıpaşlar: [Yan] surp yışövnüñ Gniznanıñ, mitropoleanıñ arhiapxaşı da ilgäri biyi keñästä, Papanıñ elçisi, Macey, aıpaş Kuyavnıñ, Yan Poznandan, Fabian Elşprktän, Petr Premşlädan da bizim xannıñ podkancleri, aıpaşlar; dayı da ulu küçlü biylär: Krişdof Şidlovdan, voyvoda da starosta Krakovnuñ da xanlıxımızniñ bizim kancleri, Yan Lubrançtan Poznanskiy, Mikolay Dobovicadan Sndomirskiy, Yaraslav z Laskadan Serazdan, Ota z Xodçadan pospolitıy, Mikolay z Nisčic Polockiy, Andriy Tiçindän Lubelskiy, voyvodalar; Lukaş Gurkadan Poznanskiy, starostası Ulu Polskanıñ, Mikolay Şidlovcan Sındemirskiy, xanlıxımızniñ bizim xaznadarı, Mikolay Yordan Zakličindän voynickiy ronca barçasiniñ (119v) Krakovnuñ da Spişniñ, Zadornuñ da Osvencimniñ starostası, Yan Peremdan Sirazkiy, Adam Drevičtän Radomskiy, kaştalanlar; Yan Latavskiy da Gnizenckiy, Krakovnuñ da Lenčicanıñ, Yan Čolanskiy Zkorhimirskiy, Andriy Krickiy, svetego Mişala Polskego i Srodencekego yışövlärniñ proboşclarnıñ, zakritarlarnıñ bizim, kanovnikläri Krakovnuñ; Stanislav Xroborskiy, xoronziy, da krayçiy, da podčaşiy bizim dvorumuznuñ, Läsota Ožarovskiy, podkomorıy bizim i Zavivosdnun, Mikolay Tomickiy, stolmistr bizim da Koscenniñ starostası, dayı da artıx çesniklärnıñ, ur'adniklär da dvor'aninlär; bizim bu aytilgan işlär xatına xaysi ki tanıxlar, ki inamlıxka arzanidirlär, sövük bizgä, da inamlı, da süvüklü bizgä. Berildi xolundan aytilgan maıxtalğan Tejridän berilgän ata pan Petrdän, Premişlänıñ aıpaşından da bizim xanlıxımızniñ podkancleri, hörmätli, bizgä (120r) sövüklü. Aytkanı yänä anıñ K'risdos atanıñ biy biy Petrniñ, aıpaşı Premişlänıñ da xanlıxınıñ Polskanıñ podkancleri, Petr, aıpaş da podkancleri, belgili etiyir.

Dayın da bu xadar yazarbız ögüt töräçilärgä, ki bilgäylär törälärgä körä kirmägä da yürütmägä da özgälärgä körgüzmägä törälärniñ yolunu, ne türlü.

[Дополнительная статья 6]

Bu iştä bu yol bilä etmäh keräk yaryuda, neçik yazılğan törädir, 3 haftadan 3 haftadadır viloženiy törä.

[Дополнительная статья 7]

Egär ki kimesägä ermeni yaryusunda ayırlıx körünsä, ki kendiniñ ayırlıxına körä çaxırgay biyik

B

yaryuga, korolga anıñ biylikinä, na ol kişigä berilmäh keräk bu türlü. Egär korol korunada bolsa, 3 kez 3-är hafta rok bermäh keräk. A egär korol anıñ biylikı korunada bolmasa, bermäh keräk anar 3 kez 9-ar hafta, bulaydır törä. Kim ki bu roklarnı (120v) keçiksä da keltirmäsä koroldan kendi işinä boluş, ol kişi kendi işin tas etär ol iştä ol stupendä, xaysi iş üçün ki korolga alıp edi. A yaryunu ayamaga bolmastır kimesägä, iş uçuna toxtamıyın, tügällänmiyın yaryu bilä. Da bitik yazılsa korolga, yaryudan keräk 1 möhür ketxoyalıxniñ bolgay da 1 möhür voytnuñ.

[Дополнительная статья 8]

Antniñ işi bu türlüdür. Kim ki kimesäni yaryu bilä antka keltirsä, keräk sovnu 3 kez xoluna ol toldurgay. A kim ant içsä, ol tölär žamgočka 12 şbgnı. Egär yışöv açılğay ant üçün da barışkaylar, dävikärler keräk žamgočka 1 nemä bergäylär, da voytkä da 1 altın şbğ bergäylär ant içkän.

[Дополнительная статья 9]

Yänä törädä olturgan vaıxtta voyt bilä, neçä ki törä uzaıx olturıptır, da ne xadar ki şbğ yışılsa şepşeniktän da zapislärdän, da kimesä ki töräniñ alnina yaıılğay, bu şbglarnı 3 ülüş etmäh keräk: 1 ülüş voytkä, 1 ülüş töräçilärgä, 1 ülüş yazuçıga.

(121r) [Дополнительная статья 10]

Yänä möhürdän 6 şbğ, ol da ketxoyalıxniñdır.

[Дополнительная статья 11]

Da ne ki džurumga tüşsä, kimesä ermeni yaıılğanına körä şbğ bilä ögütlägäylär, andan voytkä nemä ülüş yoıxtır, ol da bizimdir.

[Дополнительная статья 12]

Da kimesäniñ borçu üçün ki 1 kimesäni olturyuzgaylar, keräk anar anda bergäy 1 şbğ xardžga kündä, neçä ki uzaıx kün oltursa zındanda.

[Дополнительная статья 13]

Dayı da bilgäysiz, ki här vilozonıy törädän, ki törä olturyuzgay, da ne ki ülüş alır töräçilär, ol şbgdan 1 şbğ deckiygä berilgäy.

[Дополнительная статья 14]

Ya 1 kimesä ki zındanda olturgay kimesäniñ borçu üçün, neçik törä buyurur, ki kündä anar 1 şbğ xardžga bergäy, ol kündän, ki olturyuzdu, 3-ünçı küngä diyin, ki anar xardžlıxın bermägäy edi, voytnuñ xolundan ötläş [berilmägäy edi], 4-ünçü küngä töräniñ erki bar anıñkibik kişini, borç eyäsin, erkli yebermägä zındandan, yänä törägä ündäginčä. A ol borç eyäsi, ki xaldı törädä, ki tölöv (121v) etkäy alğan kişisinä baş borçun, yoıxesä anı anar tölöv etmägä borçlu dügül, xaysin ki anar zındanda xardžlıx berdi, tek anı anar borçlu xalır, ne ki törägä naložit etti baş suması bilä tölämägä bir-

A

gä; törä bulay buyuruyur, ertäsindän borç eyäsina çardžliχ berilmäχ keräk.

[Дополнительная статья 15]

Bir kimesä kimesäni törägä ündägäy, tapip kermändä, da ol, anı nemägä tutmıyın, kelmäsä, 6 sbg dżurum çalır, ekinçi dä turmasa, 12, 3-ünçi yänä 12 sbg da olturuzmaχ zındanda.

[Дополнительная статья 16]

A egär ki 1 törägä turgay povodna strona, da 1-i 1-i artından 3-ünçi küngä dirin turmagay, anıñkibik kişi ilgärgi törälärni tas etär, keräk yäñi baştan yänä pozovat etkäy.

[Дополнительная статья 17]

A egär kimesä 1 ündälgän bolgay törägä, da turgay, soñra da yaşıngay, da ol yan, çaysi ki povoddır, 3 töräni biri [biri] artından turgay, anıñkibik kişi kensi işinä tüşär, ne түrlü dä iş bolsa, çaysi ki burungi törädä anıñ gileyin işitti.

(122r) [Дополнительная статья 18]

Da egär kimesägä keräk bolsa minuta çıxarmaga düftärdän möhür tibinä, töräsi 12 sbgdır: 6-si möhürdändir, da 6-si yazuçinındır.

[Дополнительная статья 19]

Da kimesä izdägäy törädän ya klägäy [düftärdän] vıpis, anıñ töräsi 3 sbgdır.

[Дополнительная статья 20]

Yänä 1 kimesä klägäy törädä zapisin sarnatmaga düftärniñ açıçından, 3 sbgdır.

[Дополнительная статья 21]

A egär ki çaysi çonaχka keräk bolgay törä satın alma [potrebniy], keräk törädä bergäy 14 sbg: 2 sbgi voytnuñdur da 12 sbgi töräçilärniñdur.

[Дополнительная статья 22]

A egär ki özgä çonaχ klägäy edi ol töräniñ alnına özgä kişi üsnä törä tutmaga ya yänä ol kişigä utru, ol da keräk odložit etkäy yänä 14 sbg törä alnına.

[Дополнительная статья 23]

A egär ki kimesä başlagay çonaχ kişi vloženiy törä alnına, burungi törä turmagay, çaysi da kişigä utru, anıñkibik çonaχ kişi povinnen dügül törägä bu 14 sbgni obložit etmägä, çaysi ki başladı vloženiy törä alnına.

(122v) [Дополнительная статья 24]

Yänä bir kimesä ki yerlilär bolgay, da 1-i 1-inä utru hörmätinä ayb bergäy, ya çonaχ yerligä [ayb bergäy], anıñkibik iştä, kim ki yatmaga klämäsä, anıñkibik kişi, yerli dä bolsa, bolur kensinä törä satın almaga, berip 14 sbgni da törä alnına anıñkibik aybdan çıxмага.

[Дополнительная статья 25]

Yänä 1 kimesä kimesä üçün yük kirgäy törä alnına turuzmaga yerligä utru, da bolgay borç

B

üçün ya özgä nemä üçün, berilgäy anar 3 kez 3-är haftaga törägä körä, ki turuzgay. A egär anıñkibik kişigä nemä prihoda yoluχkay, ya çanlıχ iştä bolgay, ya çasta bolgay, ya miskinliktän çackay, da tutkaylar yükçini, da keltirgäylär törä alnına, keräk anar bu түrlü berilgäy.

[Дополнительная статья 26]

A egär anıñkibik borç eyäsi çanlıχ ulusta bolmasa, keräk anar berilgäy 3 kez 9-ar hafta.

[Дополнительная статья 27]

A egär ki çonaχ bolsa, keräk berilgäy 3 kez 4-är küngä diyin yükçigä turuzmaga. A egär ki bolmasa izdövgä, alay oχ (123r) berilmäχ keräk, neçik ki yoyarıgi törädä yazıpbız.

[Дополнительная статья 28]

A egär ki bu künlärdä yükçi tapmadı esä kişisin, keräk kensi dżuapın bergäy, kimgä utru yük kırıptır, törä bulay körgüziyir bu yol bilä etmägä da könülmägä.

[Дополнительная статья 29]

Yänä bilgäysiz, ki 1 kimesäni oblične voytnuñ alnına ündämiyin üvünä, anıñkibik kişini voyt törägä [ündätmägä] bolmastır, işitmiyin anıñ gileyin ya birsı yannıñ otporun, ki törä mi işidir, yox-esä yox, ki, bilip işni, soñra bergäy törägä, könülükü munuñ bulaydır.

[Дополнительная статья 30]

Yänä bilgäysiz, kimesä törädä yerli antka tüşkäy, keräk anar berilgäy 3 haftaga diyin yerligä utru antın tügällämägä. Bu ant işi özgä түrlü bolmas bolmaga.

[Дополнительная статья 31]

A egär sbg tölövinä bilingängä, alay oχ 3 haftaga diyin, ki tölov bolgay. A egär bolmasa bu 3 haftada tölämgä, dayın bolur ekinçi almaga 3 haftaga diyin törägä körä tölövgä. Yänä (123v) egär ki bolmasa bu 2-inçi törägä dirin tölämgä, bolur 3-ünçü törägä dirin tölämgä, bolur algay tölövgä. Dayın artıχ kün almaga bolmas kendinä törädän, bu 3-ünçi törädä tölämäχ keräk ya zındanda olturmaχ keräk, kimniñ ki nemä imen'ası bolmasa, ya nemä çumaşı, ne түrlü dä bolsa tölövgä kensiniñ borçlusuna utru.

[Статья 32 в этом списке отсутствует].

[Дополнительная статья 33]

Bir kimesä törägä turgay, da, töräni hörmätlämiyin, yanından çliçin ya çindžalin çeşmägäy. Anıñkibikni törä 12 [sb] dżurum bilä ögütlämägä keräk, ki, anar baχip, özgälär dä töräni hörmätlägäylär da külmägäylär törä alnına.

[Дополнительная статья 34]

Bir kimesä kimesäni voytka ündägäy da voyt bergäy törägä, da ündälgän yan aytкаy, ki hadir

A

dügölmen džup bermägä, berinjiz birsi törägä, ani uderžat etmägä bolur törägä körä 3-üncü törägä dirä. A kim ki povoddir, 3 sbgnı ol obložit etmäh keräk zapisniñ.

[(124r) [Дополнительная статья 35]

Yänä yerli yerlini ündägäy törägä, da klämägäy tözmä viloženiy törägä diyin, da klägäy törä satun alma potrebnıy, leç anıñkibik sinıñ borçlu bolgay, ki emin bolmagay, añar utru bolur oderžat etmägä. Ya borçlu, ki klämägäy tözmägä da ayt-kay, ki hadirmen tölov etmägä, törä satun alir-men, anıñkibik bolur oderžat etmägä töräni.

[Дополнительная статья 36]

Yänä 1 kimesä keräk bolgay voytnu 2 töräci bilä obvedit etmägä, keräk bergäy deckiygä 2 sbg, voytka da 2 sbg, 4 sbgnı [=sbgi] töräçilärniñdir, bu işniñ yolu bulaydır, kim dā izdäsä.

[Дополнительная статья 37]

Bir kimesä ki apelovat etkäy törädän korolga anıñ biylikinä, keräk törä alnına obložit etkäy. Egär korol korunada esä, keräk çardži üçün berilgäy törägä körä 4 flı, a egär ki korunada bolmasa korol, keräk berilgäy 8 flı. Kimniñ artından vrok çıxkay törägä körä, (124v) ki işinä tüşkay, na ol çardžni ol kişi tölämäh keräk, çaysi ki işni tas etti, ol işni, ne üçün apelovat etip edi. A töräni kimesä-gä ayamaga bolmas. A egär ki korol Krakovdan dayın yuvux bolsa, ani da töräçilär tapkay, ol çadar yıraç barmaçniñ çardžiniñ artıçin töräçilär tapkay da sunduxka salgay ol sbgnı.

[Дополнительная статья 38]

Haçan ki törä oltursa da voyt, aytmiyin, ki munda törä olturuptır, kimniñ nemä işi bar esä, spravovat etsin, da kimesä, aşıçip, boşatlıx almı-yin, da, ilgäri tüşup, nemä izdägäy törädän, anıñkibik kişi çalır džurumga 12 sbg.

[Дополнительная статья 39]

Bir kimesä törägä turgay da kensiniñ gileyini bergäy, da 1-si yan anıñ sözün tiymagay bu sözlär bilä, ki aytkay, pane voyte, hadirlänmiyirmen añar džup bermä, bergin maña 1-si törägä diyin, egär ki bu sözlärni aytsa, gileyindän burun. A egär ki burungi gileyinä çulaç çoyup işitti esä, keräk añar ne iş üçün esä (125r) dā, här sözünä džup bergäy, bilir mi, yoçsa bilmäs mi. Yerli esälär 2-si dā, ol türlü džup etsälär, oderžat etkäylär 3 haf-taga dirä, a egär ki çonaç esä, ol türlü 4-ünçi kün-gä diyin, neçik yoçari yazılıpbiz törälärgä körä.

[Дополнительная статья 40]

Rimovan'ası övlärniñ bu türlüdir. Xaysiniñ roku çıxsa törä bilä da eyäsi mülknüñ kensiniñ miskinlikinä körä ki uderžat etmägä bolmasa, ke-

B

räk törädän turgay voyt töräçiläri bilä, da kelgäy ol övgä, da ol kişigä, kimgä ki borç üçün tüşti ol öv, keräk bermä çalçasın çoluna da anıñ erkinä, da ol kişi keräk ki oçaçına ot çoygay kensi, da ol öv eyä-sinä, yerli esä, 3 hafta kün bergäy boşatkinča. Egär ki çonaç esä, 4-ünçi küngä dirä.

[Дополнительная статья 41]

A egär ki ol kişi, kimgä ki öv tüştü, da klägäy burungi eyäsinä yalga bermägä, ol anıñ erkinädir. A kläsä, satar tanıçlıx bilä, a ne ki artsa, keräk eyäsinä çaytargay, (125v) a yetmäsä suma borçu-na, keräk andan törä bilä izdägäy.

[Дополнительная статья 42]

A mülk eyäsi ki klägäy andan yalga, da ol añar, öç etip, bermägäy da klägäy ol mülknü pusta salıp ketmägä, nesi dā buzulsa ol övniñ, povinendir kensi sbgi bilä yasama, çünki tüşti anıñ gvarına.

[Дополнительная статья 43]

Barça opciy kişilärdän esä, burungi eyäsinä podobniydir yalga bermägä, törä bulay buyuruyur, ki ol oderžat etkäy yalga, ne ki özgä.

[Дополнительная статья 44]

Ol çayta, ki törä turup barmaga klägäy ol öv-gä, keräk ol kişi töräniñ alnına obložit etkäy, kim-gä ki öv tüşti borç üçün ya sbg tusnaçına, 12 sbg voytnuñ, 12 sbg töräçilärniñ, 2 sbg deckiyniñ. Egär uvyazan'a da rimovan'a 1-dän berilsä, 2-si dā, 2 ança berilmäh keräk, ne çadar yoçari yazılıptır sbg voytka da törägä.

[Дополнительная статья 45]

Yänä 1 kimesä kimesäni törägä ündätmägäy voyttan ötläş da, turup törä alnına, 1 kimesäniñ üsnä gile etkäy, (126r) anıñkibik povod çalır džurum 12 sbg törägä.

[Дополнительная статья 46]

Bir kimesä kensiniñ borçu üçün ki borçunu tö-lämägä [bolmagay], da imen'ası üsnä ya çalgan çumaşı üsnä şparunk klägäylär törädän, keräk obložit etkäylär törä alnına 3 sbg, da yazdırgay, da kensiniñ işin çuvatta toxtatkay. Anıñkibik kişigä utru, ki emin bolmagay, munuñkibik kişigä utru bolur oderžat etmä şparonknu. Da anıñkibik po-vod, kim dā bolsa, keräk kensinä törä satun algay da işin spravovat etkäy.

[Дополнительная статья 47]

Yoluçkay kimesägä, ki korolga apelovat etkäy törädän, da soñra izdägäy edi düftärdän minuta, ani oderžat etmägä bolmas törägä körä, çaysi iş üçün ki korolga aldı, a çaysi iş üçün ki korolga alınmagan, düftärdän minuta ayuvlu tigül, kim ki izdäsä.

[Дополнительные статьи 32, 48-99 в этом списке отсутствуют].

А В

(126v) **[Заключительная запись к Судебнику]**

Haybat Biy K'risdoska, Barča dūnyāni yaratkanga, Ata Oγul Ari Džan, bir Teṇrigā, meṇilik. Ammen.

Yazildī bu Törā bitiki, ḡaysī ki anlanīyir «Ganunk», asrī ayiz [=aziz] da tūgāl orinagdir, ḡaysī ki tūgāllāndi ermeni tvagan 1024 sanina, tegdemper ayinī 20-sinā, māmlākātindā Frankni, šāhāringā Kamenecni, padšahlīḡina nemični k'risdān Stefan Batoriy, ḡaysī ki anlīyir, biyliḡinā šāhārimizni Briskiy pan Mikolayni, gat'aḡigosluxuna der Krikorisni, aḡpašlīḡina der Barsamni.

Xaytīp yazdirdī bu bitikni, ḡaysī ki anlanir Statut, pan Krikor, ḡaysī ki oyludir pan Sarkis Tamḡačini, meṇārmāḡinā kensi boyunuḡ da jišadag, ḡaysī ki Teṇri bersā kensi potomoklarina, ḡaysī ki Biy K'risdos bergāy kensi šayavatīn (127r) ūsnā da saḡlagay kensin barča türlü yamandan da džan dušmanini sinamayindan. Ammen.

Xaytīp yazildī bu Ganunk' ḡolu bilā yazīḡlī da kerāksiz ḡulunū Teṇriniḡ Hačeresni, ḡaysī ki oyludir der Oksentni.

Xolarmen sizdān ulu ḡoltḡa bilā, yūzüm yergā ḡoyup, ki yamanlamagaysiz men yazīḡlī kimsāniḡ yazovuna, egār nemā eksik tapsaḡiz ičinā. Xaytīp ḡolarmen sizdān, benim ḡardašlarim, kim ki bu Ganonk'nu sarnasa, yaḡšī havās bilā bošatlīḡ ḡolgay Biy K'risdostan yazganniḡ da yazdīrganniḡ yazīḡlarina, da kim ki ḡoltḡa etsā, Biy K'risdos aḡar 1-inā 1000 tūgāllāgāy 2-inči kelgāninā. Amen. Hajr mer" or surp.

[Колофон]

Men, Jagop, baron Butaḡ oylu, Biy Teṇriniḡ yazīḡlī ḡulu, ḡolarmen, da kimgā dā kolvek tūššā bu bitik, igi tutkay da igi sarnagay da bunu, nečik kendinā biyānēlidir. Amen.

Tvagan 1104-sinā, tegdemporni.

Беспорядочные записи на последних листах

(127v) Jochannes Petrus Gokczycky scribeo anno domini 1653, die przyma aprilus.

Men Yaško baron Göğčā Petre oylu yazdīm bu yazovnu yoyargi nemič [tovaganina>] tuvaganina körā t'v. 1102-sinā.

T'v. 1102. Keldi Pagca ḡan Kameneckā da tūštū Kravec Hačkolarga da andan soḡra ketti, nedān ḡazaḡ artindan da isitti, ki ḡazaḡ kelmiyin ḡaytti Zavenc tibiḡinā ūsnā Laškovicā tūzlārinā ekisiniḡ arasina tūzlārinā ulu cerüv bilā yarim cerüv bilā ḡačtī da ketti, tatar keldi barča alip keti elindān nemiclārniḡ.

Слава Господу Христу, творцу Вселенной, Отцу и Сыну и Святому Духу, единому Богу, навеки. Аминь.

Вот и дописан этот Судебник, именуемый «Законы» и являющийся чрезвычайно ценным и совершенным образцом, который завершен в 1024 [=1575] году армянского летосчисления, в месяце декабре, 20-го числа, в государстве Польском (европейцев-католиков-поляков), в городе Каменце, в правление достопамятного польского христианского короля Стефана Батория, в правление нашим городом пана Миколая Бриского, при католико-се отце Крикоре и архиепископе отце Барсаме.

Эта книга, реченная статут, переписана по поручению пана Крикора, сына пана Саркиса Тамгачи, в память о нем, да одарит Бог его потомков, и да Господь Христос снисошлет на него свою милость и сохранит его от всяческого зла и испытаний врага души. Аминь.

Переписан этот Судебник рукой грешного и негодного раба Божьего Хачереса, сына отца Оксента.

Молю вас великой мольбою, склонив к земле лицо свое, не хулите написанного мною, грешным, если обнаружите в том какой изъян. Еще, братья мои, прошу вас, кто будет читать этот Судебник, благосклонно просить у Господа Христа прощения грехов написавшему и поручившему написать, и кто обратится с мольбой, тому Господь Христос восполнит тысячекратно в час своего второго пришествия. «Отче наш... да святится».

[Колофон]

Я, Ягоп, сын господина Бутаха, грешный раб Божий, прошу, кому достанется эта книга, хорошо обращаться с ней и хорошо читать в свое удовольствие. Аминь.

В году 1104-м [=1655-м], в декабре.

[Galüş]kanī tuttum Hrištagabedniḡ oručuna bir yilga 12 fligā, biz habatga da biz suč...

(128r) Baštan Biy Teṇriniḡ eminliki da ari šahavatī kelgāy.

Boldu toyum benim Jagopnuḡ Butaḡ oylunuḡ Šuša Hačko ~~toru bilā~~ ḡizi bilā Gulka bilā surp Sarkisniḡ šapatkünü t'v. 1102-sünā.

Džuhut Noringā 25 fli raḡi üçün.

Funt yarim...

(128v) Moy laskaviy pane voynče, saḡ boluḡuz biylikiniḡ, saḡ boluḡuz biylikiniḡ.

Конгрегация армянских мхитаристов, Вена, № 479

Сборник проповедей вартабеда (богослова) Антона, часть первая

Дата: 1660 г.

Бумага. 216 л. (лл. 1, 144 об., 216 чистые), 15,5 x 20,5 см. Письмо: нотргир.

Содержание: 47 проповедей. Частично скопированы в Варш. 6, где содержится 26 проповедей [Tryjarski 1976b: 647].

Описание: [Dashian 1895: 224, 954; Schütz 1966: 103; Tryjarski 1976b: 647].

Фрагменты

(5v) Խաճան Կի Մովսէս կօրծւ ղանեւարնի, Կի օյնիւ Ետլար ճշուհտլար ալտուն Բիւզօւ ճօւրասինա, սալճի օլ տաժտալարնի, ղայսին կելտիրիւ Ետլ Տինա տայինճան, ղայսի Ետլ ղաշիլղան ղսնա օն Բուրաղալ Տեղրինի. Կյւրաղկանիւ օլարնի ղալւօղալտւօ ղսնա, սալճի օլ տաժտալարնի ճան ղսնճիւրճի օնի ~~սկալճա~~ ղրտաղ տինա.

Когда Моисей увидел танцы, которые танцевали евреи вокруг золотого тельца, он бросил те скрижали, которые принес с Синайской горы и на которых были написаны те десять Божьих заповедей. Рассердившись на их идолопоклонство, он бросил те скрижали и разбил их о подножие скалы.

(86v) Toz bilä közlärimizni zam'atat etiyr şaytan.

Пылью забрасывает нам глаза сатана.

Конгрегация армянских мхитаристов, Вена, № 480

Сборник проповедей вартабеда Антона, часть вторая

Дата: 1661 г.

Бумага. 239 л. (лл. 1 об., 7, 188 об. 189, 239 чистые), 15,5 x 20,5 см. Письмо: нотргир.

Содержание: 31 проповедь. Частично скопировано в Варш. 6 [Tryjarski 1976b: 647].

Описание: [Dashian 1895: 225, 954-955; Schütz 1966: 103; Tryjarski 1976b: 647].

Фрагменты:

(2r) Saղla seni da [ta] boyuղnu seniղ ulu [olu] pilnost bilä...

Eski րօմաղեղար Բաղлаղաղինճա ղիլնիղ Բար Ետլ ulu ղւիճաղարի.

Береги себя и душу свою с большой бдительностью...

У древних римлян существовали великие обычаи, связанные с началом года.

Конгрегация армянских мхитаристов, Вена, № 481

Сборник проповедей вартабеда Антона, часть третья

Дата: 1660-1661 гг.

Бумага. 152 л. (лл. 105 об., 106, 144 об., 146-152 чистые), 16x20,6 см. Письмо: нотргир.

Содержание: 30 проповедей. Частично скопировано в Варш. 6 [Tryjarski 1976b: 647].

Описание: [Dashian 1895: 225, 955; Schütz 1966: 103; Tryjarski 1976b: 647].

Конгрегация армянских мхитаристов, Вена, № 525

Молитвенник

Дата: 1618 г.

Бумага. 203 (1-39, 39bis, 40-202) листа. Лист 191 чистый. Кроме того, в рукописе отсутствуют отдельные листы, которых уже не было во время пагинации. 10x15 см.

Письмо: болоргир.

Описание: [Dashian 1895: 237-238, 996-997].

Полный текст рукописи Вен. 525

(1r) *Dər, et'ə širt'uns tatarča*
[Псалом 50/51]

¹⁷Biy, egär erinlärimni benim açsañ, ayzım benim yırlagay alyışiñni seniñ.

[Псалом 3: 2-4]

²Biy, ki köp boldular xıstıruçılarım benim, köplär turdular üstümä benim.

³Köplär aytarlar edi boyum üçün benim, ki yoxtur xutxarılmañi bunun Teñrisindä kendiniñ.

⁴Evet sen, Biy, boluşuçım menimsen, haybatım benim (1v) da biyiklätüçisi başımniñ benim.

⁵Avazım bilä benim men Biygä sarnadım, da işitti maña taýından ari kendiniñ.

⁶Men çirım ettim da yuxuda boldum, oyardım, da Biy boluşuçım benimdir.

⁷Xorxmandır men tümän çerüvündän alarniñ, ki çöp-çövrä dolaşıp xapsap saxliyiñ edilär meni.

⁸Kel, Biy, boluş maña da xutxar meni, Teñrim benim, zera sen urduñ barçasın, kimlär ki edilär birgämä (2r) duşmanlıxta heç yergädän, da tişlärin yazıxlılarniñ uvatkaysen.

⁹Eyämizniñdir xutxarmañi, üsnä zoğovurtuñnuñ seniñ alyışiñ seniñ.

Dər Asduadz tatarča
[Псалом 87/88]

²Biy Teñri xutxarılmañimniñ benim, kündüz da kečä sarnadım da kečä (!) alniña seniñ.

³Kirsın alyışım benim alniña seniñ, Biy, aşaxlansın xulaxiñ seniñ xoltxa(2v)ma benim.

⁴Zera toldu xiyınlar bilä dżanım benim, da tirlikim benim tamuxta tiyişti, ⁵da hesepländim men alar bilä, ki enärlär çoyurga.

Boldum men neçik adam başxa boluşluxtan ⁶da ölülär dä erkli,

Neçik yaralılar, ki yuxliyiñlar kerezmanlarda. Xaysın ki sen añmadıñ, alar xoluñdan seniñ kerı tüştülär.

⁷Xoydular meni çoyurga tıbdägi, xaramyuluñ-(3r)ka da kölgäsinä ölümniñ.

⁸Mendä toxtadı yüräklänmäxiñ seniñ, barça yubanmañiñni seniñ yeberdiñ üstümä benim.

⁹Yırañ ettiñ mendän tanışlarımniñ benim, da xoydular meni masxara kendilärinä.

Çıxara berildim da çıxmas edim, ¹⁰közlärim benim çaçaklandılar miskinliktän.

Çaxırdım Biygä kündüz da kötürdüm saña (3v) xollarımniñ benim.

¹¹Yoñsa mi ölülärgä etärsen sk'ançelik'iñni seniñ, ya hakim turğuzup, tapunmañ etkäy mi saña?

¹²Yoñsa mi aytsarlar xaçan kerezmanda yarlı-

[Псалом 50/51]

¹⁷Господи! Если откроешь губы мои, уста мои будут петь молитву твою.

[Псалом 3: 2-4]

²Господи! Как умножились угнетатели мои! Многие восстают на меня,

³Многие говорят о душе моей, что нет ему спасения в Боге его.

⁴Но Ты, Господи, помогаешь мне, Ты слава моя, и Ты поднимаешь голову мою...

yaмаxiñni seniñ ya könülüküñni seniñ taspolmaxta?

¹³Yoñsa mi tanısarlar xaramyuluxta sk'ançelik'iñni seniñ ya toyruluñnuñni seniñ yerdä unutulgan?

(4r) ¹⁴Men saña, Biy, çaxırdım, ertägi alyışım benim yetişsin saña.

¹⁵Nek, Biy, kerı etiñyirsen dżanımniñ benim ya xaytarıyirsen yüzüñni seniñ mendän?

¹⁶Yarlı da emgäklimen men ohlanlıxiñimden benim, biyiktän aşaxlandım da muñaydım.

¹⁷Mendä toxtaldı öçäşmäxiñ seniñ, xorxuñ seniñ müşxüllätti meni.

¹⁸Çöp-çövrä boldular çövrämä benim, neçik suv, barçası (4v) xapsadılar meni.

¹⁹Yırañ ettiñ mendän dostlarımniñ benim zabunluxum üçün benim.

Awrynea, andzn im zDər tatarča
[Псалом 102/103]

¹Alyışla, dżanım benim, Biyni, da barça sövklärim benim atın ari aniñ.

²Alyışla, dżanım benim, Biyni da unutmağın barça bergänin aniñ,

³Kim aritir yazıxiñni seniñ, oñaltır barça xas-(5r)talıxiñni seniñ,

⁴Kim xutxarır buzulmañtan tirlikiñni seniñ, tadžlar seni yarlıyamañ bilä da şayavat bilä,

⁵Kim toldurur igitliktä [=igiliktä] suñlançıñni seniñ, yäñirgäy, neçik xaraxuşnuñ, igilikiñ [=igitlikiñ] seniñ.

⁶Etär yarlıyamañni Biy da toyruluñ barça zırgel bolganlarga.

⁷Körgüzdü Biy yolun kendiniñ Movşeska da oylanlarına İsrayelniñ erkin kendiniñ.

(5v) ⁸Şayavatlı, yarlıyovuçidir Biy, uzunesli da köpyarlıyovuçi.

⁹Dügöl soñyuga diyin öçäşlänir Biy da dügül meñilik sañlar öcnü.

Ek:2 Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Ersin AKBULUT
Öğrenci Numarası	121213111
Enstitü Anabilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Programı	Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ahmet BURAN
Tez Başlığı (Türkçe)	Töre Bitiği (İnceleme-Metin)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 103 sayfalık kısmına ilişkin, 22/02/2017. tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 15. 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin yüksek lisans tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aştığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartını sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZ GEÇMİŞ

1990 yılında Elazığ'da dünyaya geldim. İlk ve orta öğrenimimi Elazığ'da tamamladım. 2008 yılında Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü lisans eğitimime başladım. 2012 yılında lisans eğitimini tamamladıktan sonra aynı yıl Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim dalında yüksek lisans eğitimine başladım. 2013 yılında Yunus Emre Enstitüsü okutmanlık sınavını kazandım. 2013 Eylül ayından itibaren Yunus Emre Enstitüsü Tiflis Türk Kültür Merkezi'nde eğitim ve kültür sanat koordinatörü olarak görev yapmaktayım. Orta seviyede Gürcüce ve temel seviyede İngilizce bilmekteyim.

